

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət Nazirliyi

İslam Sadıq

Azərbaycanda kitab mədəniyyəti

“Renessans-A”
Bakı – 2019

76.1 (5 Açı) + 83.3 (5 Açı)

S 16

Buraxılışa məsul:
Aslan Cəfərov
Ələddin Əsədzadə

Redaktor:
Əlövsət Ağalarov

İslam Sadıq. Azərbaycanca kitab mədəniyyəti.
Bakı. "Renessans-A", 2019. 248 səh.

Kitabda kitab haqqında ümumi bilgilər verilmiş, qədim kitablar, o cümlədən əlyazma kitabları haqqında hərtərəfli söhbət açılmış, Azərbaycanda kitab mədəniyyətinin tarixi geniş şəkildə öyrənilmişdir. Kitabda Azərbaycanda kitab mədəniyyəti haqqında dolğun təsəvvür yaradılmışdır.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ondan ali məktəblərin tələbələri də istifadə edə bilirlər.

ISBN 978-9952-21-073-6

© Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət Nazirliyi, 2019.

I FƏSİL

Kitab anlayışı. Qədim kitablar.

1.1. Kitab nədir

Kitab haqqında çox fikirlər söylənib, çox sözlər yazılıb. Nizami Gəncəvidən tutmuş bizim dövrümüzə qədər Azərbaycanın bütün dahi şəxsiyyətləri kitab haqqında öz ürək sözlərini demiş, onu yüksək dəyərləndirmişlər. Kitab insanın daxili dünyasının günəşidir. Günəş dünyanı işıqlandırdığı kimi, kitab da bir insanın duyğu və düşüncələrinin, hiss və həyəcanlarının işığından doğulub milyon-milyon insanların qəlbini işıqlandırır. Kitabsız ev günəşsiz dünya kimidir.

Kitabı ərəb sözü hesab edirlər. Ərəb dilində kitab, kətib, məktub, yazı eyni köklü sözlərdir. Şumer dilində, "ki" – yer, "tab" – təb etmək, üzünü köçürmək, çoxaltmaq anlamlarındadır. Kitab sözü bütövlükdə şumer dilində bir şeyin basıldığı, üzünün köçürüldüyü, çoxaldıldığı yer anlamına gəlir. Bu da indiki çapxana, mətbəə anlamlarına uyğundur. Şumerlər xüsusi yerlərdə yazılı gil lövhələrin, gil kitabların üzünü köçürürdülər.

Yuxarıda söylənilərə əsaslanıb demək olar ki, "kitab" ərəb sözü olmayıb, şumer-türk mənşəlidir. "Ki" sözü yer, torpaq, kir anlamlarında türk dillərində indi də saxlanmışdır. "Tab/təb" sözü də müxtəlif fonetik variantlarda türk dillərində işlənərkəndədir.

Azərbaycan xalçaçılığında bir kətəbə termini var. Xalçanın aşağı hissəsində kitaba oxşayan bir yerə kətəbə deyirlər.

Xalçaçılıqda işlənən terminlərin türk sözləri olduğunu nəzərə alsaq, onda kətəbə sözünün də türk dilinə məxsusluğu şübhə doğurmur. Kitab sözünün mənşəyini düzgün müəyyənləşdirmək üçün kətəbə sözünün türk dilinə məxsusluğunu və şumer dilindəki "ki-tab" sözünü mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Kitab hər bir xalqın inkişafının, mədəni səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biridir. Ona görə xalqları kitabı olan və olmayan deyə iki yerə bölürlər. Kitabı olan xalqları mədəni, kitabı olmayan xalqları isə qeyri-mədəni xalq adlandırırlar. Kitabın inkişafın, mədəniyyətin göstəricisi olduğu şübhəsizdir. Təəssüflər olsun ki, bu bölgüdə çox böyük ədalətsizlik edərək türk xalqını kitabı olmayan xalq adlandırırlar. Halbuki dünyada ən qədim mədəniyyətin altında onun imzası var. Qobustan kimi dünyanın ən qədim və bənzərsiz mədəniyyət abidəsini türk xalqı yaratmışdır. Sonra görəcəyimiz kimi, dünyada ilk yazının da, ilk kitabın da, hətta bir qədər şüdhəli görünsə belə, ilk çap kitabının da müəllifi türklərdir.

Kitab insan ağılnın, zəkasının məhsuludur. Yazının kəşfi kitabın yaranmasında başlıca şərt olmuşdur. Kitab yazının inkişafının sonrakı mərhələsində meydana gəlmişdir. Yazı olmasaydı, kitab yarana bilməzdi, çünki kitab insanın düşüncə və duyğularının yazı ilə ifadəsidir.

Bütün insanların duyğu və düşüncəsi, ağılı və zəkası var. Bunların dərinliyi, genişliyi eyni olmaya bilər. Ancaq bütün insanlar kitab yazırlar. Ona görə ki, kitab yazmaq ayrıca istedad, qabiliyyət, bacarıq tələb edir. İstər elmi, istərsə bədii əsər yazmaq təfəkkür hadisəsidir. Kitab yazan adam öz daxili dünyasının, duyğu və düşüncələrinin, ağılı, zəka və təfəkkürünün sözlə surətini yaradır. Bu surəti yaratmaq qabiliyyəti hamıya verilmir.

Kitab insanın yaddaşının yazısıdır. Kitab yazan adam gördüklərini, eşitdiklərini, oxuduqlarını, ilk növbədə, yaddaşına yazır, vaxtı yetişəndə onları ümumiləşdirir, təfəkkü-

rünün süzgəcindən keçirib kitablaşdırır. Deməli, kitab eyni zamanda yaddaşın yazıya köçürülmüş ifadəsidir.

İnsanlar tarixi yaradırlar. Axı tarixi yaratmaqla yanaşı, yaşatmaq da lazımdır. Ulu babalarımız yaratdıqları tarixin itib-batmaması, unudulmaması, gələcək nəsillərə ötürülə-ötürülə əbədi yaşaması üçün məhz yazını kəşf etmişlər. Yazılan tarix ölmür, abidəyə çevrilir, maddiləşir, əbədi yaşamaq haqqı qazanır. Bu anlamda kitab tarixi yaşadan ən etibarlı vasitədir.

Kitab bilik mənbəyidir. Kitabsız elm, bilik yoxdur. Kitab insanın ağılnı itiləşdirir, dünyagörüşünü genişləndirir, təfəkkürünü dərinləşdirir, elmini, biliyini artırır, onu hərtərəfli zənginləşdirir. Kitab bir bulaqdır. Onun suyundan içənlər müdrikləşirlər. Müdriklik insana qol-qanad verir, onu göylərə ucaldır. Elmlı, bilikli adamla elmsiz, biliksiz adamın fərqi göydə uçan quşla yerdə sürünən kərtənkələnin fərqi qədərdir.

Kitab ən yaxşı müəllimdir. Müəllim özü də qazandığı elm və biliklər üçün kitaba borcludur. Onda kitab müəllimlərin də müəllimi adlandırıla bilər. Kitab insanların min illər boyu qazandıqları təcrübələrin, onların əsasında yaratdıqları elmi biliklərin, topladıqları informasiyaların, nəhayət bədii, estetik gözəlliklərin ən zəngin qaynağıdır. Kitabı oxuyanlar ondan elm öyrənir, biliklər alır. Kitab insanın ağılnı gücləndirir, düşüncəsini dərinləşdirir, dünyagörüşünü genişləndirir, nitqini cilalayır, məntiqini səlisləşdirir və dolğunlaşdırır. Bütün bunlar insanı kamilliyə, yetkinliyə aparır.

Kitab yeganə həkimdir ki, onun köməyi ilə kar qulaqlar eşidir, kor gözlər görür, lal dillər danışır.

Tanrının ən böyük kəşfi insan, insanın ən böyük kəşfi yazıdır. Yazı da kitab deməkdir. Kitab əslində tanrının insanlara göndərdiyi ən gözəl, bənzərsiz və əvəzsiz nemətdir. İnsan çorəksiz və susuz yaşaya bilməz. İnsan bədəni bu iki məhsula möhtacdır. Ürək bədəni qanla, qan isə bütün orqanları qida ilə təmin edir. Qida maddələri toxumalara

qanla daşınır. İnsanın bədəni ilə yanaşı, ruhu da var. Ruh da qidalanmaq istəyir. Kitab insan ruhunu qanla təchiz edən ürəkdir.

Kitab and yeridir. Xalq arasında "Tanrı haqqı", "çörək haqqı" deyildiyi kimi, "Kitab haqqı" andı da tez-tez işlənir. Bu da kitabın dəyərini göstərən ən tutarlı faktlardan biridir. Kitaba and içilməyi onun müqəddəsliyini işarələyir. Xalq ilahiləşməyə, adi şeylərə and içmir.

Kitab möcüzədir!

1.2. Yazının kəşfi. Yazıdan kitaba

Kitab böyük və qeyri-adi mədəniyyət hadisəsidir. Bu hadisə əksər xalqların tarixi inkişafı ilə sıx surətdə bağlı olmuş, onun ayrıca, lakin çox dəyərli, önəmli bir qolunu təşkil etmişdir. Ona görə demək olar ki, kitab birdən-birə yarana bilməzdi. Bunun üçün bir sıra mədəni mərhələlərin keçilməsi vacib idi. Bu mərhələlərdən ən birincisi yazının kəşf edilməsi ilə bağlıdır. Çünki yazı kəşf olunmasaydı, kitab heç vaxt yarana bilməzdi. Əgər yazı olmasaydı, kitab haqqında danışmağa dəyməzdi.

Kitab və yazı. Kitab yazılır. Kitab deyəndə, hər şeydən öncə, göz önünə yazı gəlir, çünki kitab özü yazı deməkdir. Ona görə yazıdan danışmağa, onun kəşfi, inkişaf mərhələləri, təkmilləşdirilməsi, növləri, əlifba və s. məsələlər haqqında geniş bilgi verməyə böyük ehtiyac var.

Yazı insanın ən böyük kəşflərindən biridir. Şumer qaynaqlarında deyilir ki, bütün bilikləri, elmin sirlərini insanlara müdriklik Tanrısı Enki öyrətmişdir. "Enmerkar və Aratta hökmdarı" adlı qəhrəmanlıq dastanında yazını ilk dəfə Enkinin köməyi ilə Enmerkarın kəşf etdiyindən danışılır. Bu tarix təxminən eramızdan əvvəl 4-cü minilliyə təsadüf edir. Görünür, burada söhbət mixi yazının kəşfindən gedir, çünki ümumilikdə yazının tarixi çox qədimdir.

Qədim insanlar gündəlik həyatda gördükləri hadisələri bir-birlərinə danışmış, bu xatirələri uzun müddət yaddaşlarında yaşatmışlar. Eyni zamanda onların itib-batmaması, gələcək nəsillərə ötürülməsi barədə düşünmüşlər. Bundan başqa, ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinin yaranması və genişlənməsi onların hesabatının aparılmasını zəruriləşdirmişdir. Heyvanların sayını bilmək, yaşına və cinsinə görə qruplaşdırmaq, alınan məhsulun hesabatını aparmaq, düzgün bölüşdürmək, ərzaq ehtiyatı haqqında dəqiq məlumat əldə etmək kimi mürəkkəb məsələlərin həllində şifahi yaddaşın imkanları azlıq edir, çətinlik yaradırdı. Ona görə də yazıya böyük ehtiyac duyulurdu. İnsanlar ilk dəfə şəkillərlə danışmağa, öz arzu və istəklərini şəkillərlə bir-birinə çatdırmağa başlayıblar. Məsələn, ayaq şəkli çəkir, bununla getmək, gəlmək və ayaq sözlərini ifadə edirdilər. Yaxud ov zamanı insanlar getdikləri yollarda müəyyən şəkillər çəkib saxlayır, onların vasitəsilə öz sözlərini yoldaşlarına çatdırırdılar. Ov heyvanlarının rəsmlərini çəkir və bu yolla ovçuluqla bağlı duyğu və düşüncələrini ifadə edirdilər. Qobustan qayaları bu cür şəkilli yazılarla olduqca zəngindir və onların oxunması, sirlərinin açılması hələ də öz araşdırıcılarını gözləyir.

Mərhum Əjdər Fərzəli Qobustan və Gəmiqayadakı yazıların oxunuşu sahəsində xeyli işlər görmüşdür. Lakin bunlar hələ çox azdır. Təəssüflər olsun ki, onun gördüyü işlərə rəsmi dairələrdə əhəmiyyət verilmədi. Ə.Fərzəli bütün bu işləri təkbaşına, heç bir kömək olmadan, hətta çətinliklərlə üzləşə-üzləşə görürdü. Hələ də dünyanın xəbəri yoxdu ki, Azərbaycanda Qobustan kimi ən qədim bir mədəniyyət ocağı var. Avropa alimləri Afrikada bir meymun sümüyü tapıb onu böyük konfranslarda müzakirə edirlər. Biz hələ Qobustanla bağlı nəinki konfrans, heç bir əməlli-başlı müzakirə də keçirməmişik.

Şəkilli yazını sonradan alimlər piktoqrafik yazı adlandırmışlar. Piktoqrafik sözü iki tərkib hissəsindən ibarətdir. Onun birinci hissəsi "piktus" latın sözündən götürülüb, şəkil,

rəng, ikinci hissəsi isə "qrafo" yunan sözündən götürülüb, "yazıram" deməkdir. "Piktoqrafik" sözü bütövlükdə "şekli yazı" mənasını bildirir.

Şekli yazı ən qədim yazıdır. Onun ən azı 15 min il yaşı var. Şekli yazının ilk vətəni Qobustan və Gəmiqayadır. Sevindirici haldır ki, bizim ulu əcdadlarımızın yaratdıqları bu şekli yazıların bir qismi Qobustan və Gəmiqaya abidələrində gəlib günümüzə çatmışdır. Onların böyük hissəsi sözsüz ki, tarixin ayrı-ayrı burulğanlarından sağ-salamat keçə bilməyib məhv olmuşdur. Bu işdə bizim də günahımız az deyil. Böyük Vətən müharibəsindən sonra Qobustanda daş karxanası açılıb mindən çox yazılı abidəni mişara qoyub doğramışlar. Qobustanın ilk tədqiqatçılarından olan İshaq Cəfərzadə bu məlumatı ürək ağrısıyla Səməd Vurğuna çatdırmışdır. Səməd Vurğunun təkidi ilə Qobustan qoruq elan edilmiş, ordakı daş karxanası dayandırılmış, dünyada ilk mədəniyyətin məhvinin qarşısı alınmışdır. Hətta Qobustan qoruq elan edildikdən sonra oradakı gözətçi məntəqəsini Səməd Vurğun öz vəsaiti ilə tikdirmişdir. Bir sözlə, Qobustan mədəniyyətini Səməd Vurğun məhv olmaqdan qurtarmışdır.

Şumerlər İkiçayarasına köçdükdən sonra onlar da burada ilk dəfə piktoqrafik yazıdan istifadə etmişlər. Bu da iki məsələni aydınlaşdırmağa imkan verir:

1. Şumerlər İkiçayarasına gələndə artıq piktoqrafik yazıdan istifadə etməyi bacarırdılar. Deməli, Şumerlər piktoqrafik yazıdan istifadə etmək vərdişlərinə ilk vətənlərində yiyələnmişdilər;

2. Piktoqrafik yazının ilk vətəninin Qobustan olduğu digər faktlarla birlikdə (dil qohumluğu, etnik yaxınlıq, adət-ənənə, inam-etiqad, epik düşüncə və təfəkkür oxşarlığı və s.) şumerlərin İkiçayarasına Xəzər dənizinin sahillərindən getdiklərini təsdiqləyir.

Şekli yazı fikri, duyğu və düşüncəni ifadə etmək üçün o qədər də əlverişli deyildi. Birincisi, hər söz üçün bir şəkil çəkmək lazım gəlirdi. İkincisi, bir şəkil eyni zamanda bir neçə

məna bildirirdi ki, onları ayırmaq çətinlik törədirdi. Üçüncüsü, şəkillər sözlərin məna tutumunu olduğu kimi çatdırı bilmirdi. Sözlərin məna çalarlarının zənginliyi qarşısında şəkillər aciz qalırdı. Ona görə də insanlar daha asan oxunan, sözlərin mənalərini nisbətən düzgün ifadə edən yazı növləri axtarırdılar. İdeoqrafik yazı məhz bu axtarışlar nəticəsində yaradılmışdır. "İdeoqrafik" sözü də iki tərkib hissəsindən ibarətdir: 1. ideo-yunan sözü olub, fikir, anlayış deməkdir; 2. qrafo-yenə yunan sözüdür və "yazıram" mənası bildirir. İdeoqrafik yazı da piktoqrafik yazı növünə aiddir, lakin fərqi ondadır ki, burada şəkillərdən yox, fikri ifadə etmək üçün müxtəlif şərti işarələrdən istifadə olunmuşdur. Məsələn, əgər getmək, gəlmək və ayaq anlayışlarını piktorafik yazıda ayaq şekli çəkməklə bildirirdilərsə, ideoqrafik yazıda həmin anlayışları ifadə edən işarə qətiyyəən ayağa oxşamırdı.

Piktoqrafik və ideoqrafik yazının hər ikisi yaradılarkən onların hər hansı konkret dilə məxsusluğu nəzərə alınmamışdır. Onlar şəkillərdən və şərti işarələrdən ibarət olduğuna görə dildən asılı olmayaraq eyni məna daşıyırdılar. Ona görə də piktoqrafik və ideoqrafik yazılardan müxtəlif dillərdə danışan bir çox xalqlar istifadə etmişlər. Bu da həmin yazı növlərinin çox geniş coğrafi ərazilərdə yayılmasına səbəb olmuşdur.

Piktoqrafik yazıya nisbətən ideoqrafik yazı bir qədər təkmilləşdirilsə də, müəyyən üstünlüklərə malik olsa da, fikrin dolğun ifadəsi baxımından hələ də kasıb görünürdü. Onun imkanları insanların informasiya ötürmək tələbatından geri qalırdı. Buna baxmayaraq ideoqrafik yazı növü bir sıra xalqların həyatına daha möhkəm daxil olmuş, hətta XIX yüzilliyə qədər işləkliyini saxlamış, əhəmiyyətini itirməmişdir. Lakin fonetik yazının kəşfi piktoqrafik və ideoqrafik yazının aradan çıxmasında başlıca rol oynamışdır. Bir çox xalqlar fonetik yazını daha erkən yaratmış, bununla da köhnə yazı növləri ilə vidalaşmışlar.

İnsanların yaratdıqları növbəti yazı növü hecaların şərti işarələr vasitəsilə göstərilməsinə əsaslanır. Burada hər hecanın özünə məxsus işarəsi olur. Bu da o deməkdir ki, şifahi nitqdə nə qədər heca varsa, yazıda o sayda işarədən istifadə edilməlidir. Bu yazı növündən ilk dəfə şumerlər istifadə etmişlər. Şumer yazılarında hər işarə bir hecanı bildirmişdir. Şumer dilində bir hecalı sözlər çoxluq təşkil etdiyindən əksər hallarda bir işarə bir sözə uyğun gəlirdi. Bundan başqa, Şumer dilində omonimlər də az deyildi. Ona görə bir çox hallarda omonim sözlərin hamısı bir işarə ilə göstərilirdi. Məsələn, 𐎠 işarəsi An kimi oxunur, baş Tanrı Anın adını, göy, səma və ulduz mənalarını ifadə edirdi. Eyni zamanda həmin işarə "Dingir" kimi oxunurdu. 𐎡 işarəsi "a" kimi oxunur, bir çox omonim sözlərin vahid işarəsi kimi işlədilir.

Başlanğıcda Şumer dilində 3000-ə qədər mixi işarə olmuş, tədricən təkmilləşdirilərək onların sayı 600-ə qədər azaldılmışdır. Şumer yazıları şəkildə mıxa oxşayır və ona görə də mixi işarə və həmin işarələrlə yazılan yazı mixi yazı adlandırılmışdır.

Şekli yazı növləri demək olar ki, öz işləkliyini itirmiş, ömrünü başa vurmuşdur. Lakin həmin yazı növlərindəki şərti işarələrdən bu gün də müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur. Bəzi mütəxəssislər qoşa nöqtə, mötərizə, tire, defis kimi işarələri ideoqrafik yazının qalıqları hesab edirlər. Bizə görə, kəsir xətti, koordinat oxları, vektor, çıxma, toplama, vurma, bölmə, bərabərlik, qeyri-bərabərlik, tənəsüblük, sonsuzluq, təqribilik işarələrinin hamısı mixi yazının törəmələridir.

Mixi yazı digər şekli yazılarla müqayisədə bir çox üstünlüklərə malik olmuş, fikrin daha dolğun və asan ifadəsinə imkan yaratmış, səslə yazı arasındakı kəskin fərqləri xeyli dərəcədə azaltmışdır. Mixi yazı fonografik yazının və əlifbanın yaranmasında çox mühüm bir mərhələ olmuşdur. Fono-yunanca səs, qrafo yazıram deməkdir. Fonografik yazıda hər səs bir hərflə işarə edilir. Başqa sözlə, bu yazıda dildə

olan səslərin sayı qədər hərfin olması vacibdir. Fonografik yazıda hər bir dilin özünəməxsus əlifbasının yaranması da mühüm şərtidir, çünki bu yazı birbaşa dilin quruluşundan, qayda-qanunlarından, daha çox da fonetik özəlliklərindən asılıdır. Ona görə də hər bir dilin özünəuyğun fonografik yazısı vardır.

Hazırda əldə olan tarixi məlumatlara görə ilk fonografik yazını e.ə. XI-X yüzilliklərdə Aralıq dənizinin Şərqi sahillərində yaşamış finikiyalılar icad etmişlər. Bəzi mütəxəssislər belə bir mülahizə yürüdükdülər ki, fonografik yazının yaranması əlifbanın meydana gəlməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu fikir doğru sayıla bilməz. Əgər fonografik işarələr mövcud olmasaydı əlifba necə yarana bilərdi. Əlifba həmin işarələrin məcmusundan ibarət olub, onların qanunauyğun şəkildə düzülüşündən başqa bir şey deyil. Fonografik işarələr bədənin ayrı-ayrı üzvləri, əlifba isə onlardan yığılmış hazır orqanizmdir. Ona görə fonografik işarələrin əsasında əlifbanın yarandığını söyləmək daha doğru olar. Finikiya əlifbasında 22 hərf olmuşdur. Görünür, dildə bu qədər də səs var imiş.

Finikiya əlifbasının ilk əlifba olması hələ mübahisəlidir. Əgər Qobustan yazılarında işarələrin əlifba olduğu təsdiqlənərsə, onda ilk əlifbanın həm tarixi, həm də müəllifi dəyişəcək. Onda hər şey bəlli olacaq. Dünya görəcek ki, ilk fonografik yazını da finikiyalılar yox, türklər yaratmışlar. Bu yazılar ilk dəfə Qobustanda yaradılmış və qayalar üstünə həkk edilmişdir. Bunu zaman özü göstərəcək.

Finikiya əlifbası yoxdan yaranmamışdır. Pictoqrafik, ideoqrafik və sillaboqrafik (mixi) yazıların min illər boyu təkmilləşmə-təkmilləşmə inkişafı nəhayət fonografik yazının meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Bu da təbiidir. Hər bir yeni yaradılan şey özündən əvvəl mövcud olanların əsasında, bazasında təşəkkül tapır. Bunu sonrakı əlifbaların yaranması da aydın göstərir. Məsələn, yunan və roma əlifbaları öz növbəsində finikiya əlifbasının əsasında yaradılmışdır. Dünyanın bütün xalqları özlərindən əvvəl mövcud

olmuş əlifbalardan istifadə etməklə dillərinə uyğun əlifbaları düzəltdi. Bir çox əlifbalar arasında gözlə görünən oxşarlıqlar, eyniliklər var ki, bunları danmaq olmaz. Əksər əlifbalarda eyni işarələrdən istifadə olunur, yalnız onlar müxtəlif səsləri bildirirlər. Məsələn, "a" işarəsi əksər əlifbalarda "a" səsinə bildirir. "C" işarəsi latında "ce", kirildə "se" səsinə göstərir. Yaxud "B" işarəsi latında "be", kirildə "ve" səsinin işarəsidir.

Slavyan xalqlarının ilk əlifbası eramızın IX yüzilliyində yaradılmışdır. Onun yaradılmasında mövcud əlifbaların işarələrindən istifadə edilmişdir. Slavyan xalqlarının yaratdıqları əlifbalardan biri hazırda geniş yayılmış kiril əlifbasıdır. Ruslar da bu əlifbadan istifadə etmişlər. Müasir rus əlifbası ilk dəfə 1708-ci ildə Böyük Pyotrun əmri ilə tətbiq edilmişdir. Lakin həmin əlifba indikindən xeyli mürəkkəb, çətin və bəzən anlaşılmaz olmuşdur. 1918-ci ildə Rusiyada əlifba islahatı keçirilmiş, onun nöqsanları aradan qaldırılmış, xeyli sadələşdirilmiş, asanlaşdırılmış və nəhayət bugünkü əlifba qəbul edilmişdir.

Türk xalqlarının yaratdıqları yazı və əlifba məsələlərindən ayrıca danışıldığına görə burada həmin mövzuya toxunulmamışdır (bax: 2.2).

Göründüyü kimi, ayrı-ayrı xalqların yazı və əlifba mədəniyyəti dərin və hərtərəfli araşdırmalar tələb edir. Gələcəkdə bu sahədə daha geniş işlər görülməli və maraqlı bilgiler üzə çıxarıla bilər.

Bir sözlə, ayrı-ayrı xalqların yazı və əlifba məsələsi geniş tədqiqatı gözləyir. Bu məsələ hələ də elmin mübahisəli sahələrindən biri olaraq qalır. Digər mövzularda olduğu kimi, bu mövzuda da dünya alimləri yenə türk xalqından qısqançlıqla danışır, həqiqəti demək istəmir. Görünür, bu həqiqətləri deməyə biz özümüzə cəsarət tapmalıyıq.

1.3. Qədim kitablar

Bu gün dünyada elə bir insan tapmaq olmaz ki, kitabı tanımasın. Kitab bu gün demək olar ki, hər bir insanın həyatına daxil olmuşdur. Ona görə hazırda həm bütövlükdə cəmiyyətin, həm də ayrılıqda hər bir insanın həyatını kitabsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Uşaqdan böyüyə, cavandan qocaya yaşından və cinsindən asılı olmayaraq hər kəsin kitab haqqında müəyyən təsəvvürü var. Bu təsəvvürlər birdən-birə yaranmamışdır. Onların kökündə ən qədim insanların kitab haqqındakı empirik düşüncə və təsəvvürləri dayanır.

Çox maraqlıdır. Qədim insanlar kitabı necə təsəvvür edirdilər? Kağız kəşf olunmamışdı, indiki çap maşınları yaradılmamışdı, cürbəcür yazı ləvazimatları yox idi. Bütün bu deyilənlərin yoxluğuna baxmayaraq qədim insanlar kitab haqqında düşünür, öz sözlərini yazmağın, əbədi saxlamağın yollarını axtarırdılar. Bu işdə təbiətdəki hazır materiallar ilk insanların köməyinə gəldi. Belə düşünmək olar ki, ilk insanlar yazını qar və ya torpaq üstünə düşmüş müxtəlif izlərə və ləpirlərə baxıb öyrəniblər. Qar və torpaq üstünə yazı yazmaq ənənəsi bu gün də davam edir. Qarın ömrü az olduğuna görə bu yazılar da az yaşayırdı. Torpaq üstünə yazılan yazılar isə tezliklə pozulub gedirdi. Ona görə insanlar daha uzun ömürlü yazı haqqında fikirləşib, ağacdan istifadəyə başlamışlar. Onlar öz sözlərini ağacların qabığına və gövdəsinə yazmışlar. Bunlar uzun müddət yaşamışdır. Qar və torpaq üstündəki yazıları nəzərə almasaq ağac üstündəki yazıları ilk kitablar adlandırmaq olar. Ağac üstünə yazı yazmaq ənənəsi bu gün də yaşayır və yəqin ki, uzun müddət yaşayacaq.

Ağacın da əbədi olmadığını görən qədim insanlar yazı üçün başqa materiallardan istifadə etmək haqqında düşün-

müslər. Bu dəfə daşlar və qayalar üstünə yazı yazmağın mümkün olub-olmadığını yoxlamışlar. Bu cür yoxlamalardan sonra insanlar daşların və qayaların üstünə yazı yazmağın mümkün olduğunu görmüşlər. Beləliklə, qədim insanlar daşların və qayaların üstünə yazı yazmağa başlamışlar və ilk daş kitablar yaradılmışdır. Dünyada ən qədim daş kitablar Qobustandır. Biz bəzən bu yazılı daşların və qayaların əhəmiyyətini unudur, onların dəyərini bilmirik. Bu daş kitablar ulu əcdadlarımızın bizə qoyub getdikləri söz, fikir və düşüncə yadigarlarıdır. Biz bu daş kitabları oxuyub əcdadlarımız haqqında çox şeylər öyrənə bilərik. Onlarda adi məişət adət-ənənələrindən tutmuş təsərrüfat fəaliyyətlərinə qədər əcdadlarımızın bütün həyatı öz əksini tapmışdır. Ona görə də Qobustan qayalarındakı yazı və rəsmləri göz bəbəyi kimi qorumaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının mənəvi borcudur. Azərbaycan dövləti isə bu mədəniyyəti qorumağa, onun öyrənilməsinə və dünyada tanıtılmasına birbaşa məsul olan hüquqi varisdir. Təəssüflər olsun ki, hələ də nə Azərbaycan vətəndaşları, nə də Azərbaycan dövləti öz üzərlərinə düşən bu borcu və vəzifəni kifayət qədər dərk etmir, layiqincə yerinə yetirmirlər.

Qobustan bəşər sivilizasiyasının ilk səhifəsidir. Bütün sonrakı mədəniyyətlərin Qobustan adlı bir ilkin qaynağı var. Qobustan dünyanın ilk açıq kitab muzeyidir!

Qədim insanlar daşdan sonra sümükdən də yazı materialı kimi istifadə etmişlər. Daşın olmadığı bölgələrdə insanlar sümükdən istifadəyə üstünlük vermişlər. Daş üstündə yazı yazmaq texnologiyasını öyrənmiş və onu daim təkmilləşdirən insanlar üçün sümükdən istifadə o qədər də çətinlik törətməmişdir. Hər iki materialın möhkəmliyini nəzərə alıb onların üstünə yazının eyni üsulla yazıldığını düşünmək olar.

Metalın kəşfi yazı yazmaq işində də bir dönüş yaratmışdır. Metalın kəşfindən sonra ağac, daş və sümükdən yazı materialı kimi istifadə edilməsi nisbətən arxa plana keçmiş,

metal üzərində yazıya üstünlük verilmişdir. Metalın kəşfi dəmirçilik, zərgərlik, misgərlik və s. kimi yeni sənətkarlıq sahələrinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bu sahələrin hər birində metaldan yazı materialı kimi istifadə edilmiş, metal kitablar yaradılmışdır.

Dulusçuluğun yaranması da kitabçılıq işinə bir yenilik gətirmişdir. Ustalar hazırladıqları dulusçuluq məhsullarının üstünə müxtəlif naxışlar, bəzəklər vurmaqla və yazılar yazmaqla kitab haqqındakı düşüncə və təəssüratlarını da xeyli genişləndirmişlər. Əslində kitab işində bədii tərtibat anlayışı dulusçuluğun yaranması ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Daş, sümük və metal üstündə bədii tərtibat vermək nə qədər çətin idisə, dulusçuluq məhsulları üstündə bu işi görmək o qədər asanlaşmışdır.

Kitab işi min illər boyu mərhələ-mərhələ inkişaf etmiş, təkmilləşmiş və gil kitabların yaranması ilə tamam yeni mənə və məzmun kəsb etmişdir. Gil kitabların yaranmasını kitab işinin daha mükəmməl bir mərhələsi adlandırmaq olar. Bəs gil kitablar necə yaranmışdır? Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, gil kitabın vətəni İkiçayarası hesab olunur. İkiçayarası deyəndə hazırkı İraqın ərəzisi, Dəclə və Fərat çaylarının arası nəzərdə tutulur.

Gil kitabları hələlik dünyada ilk mədəniyyəti yaratmış şumerlər kəşf etmişlər. İkiçayarasında daş və ağac demək olar ki, yoxdur. Şumerlər Xəzər dənizi sahillərindən tədricən hərəkət edərək Urmiya gölü yanından keçərək İkiçayarasına gəlmişlər. Burada məskunlaşıb şəhərlər salmış, böyük bir mədəniyyət yaratmışlar. Bu mədəniyyət kökləri etibarlı ilə Kür-Araz mədəniyyətinə, oradan da gedib daha qədim olan Qobustan mədəniyyətinə bağlanır. Ona görə demək olar ki, şumerlər İkiçayarasına əliboş gəlməmişdilər, ilk vətənlərindən bura özləri ilə zəngin bir mədəniyyət ənənəsi gətirmişdilər. Bu xəzinənin içərisində sözsüz ki, yazı mədəniyyəti və kitabçılıq təcrübəsi və ənənəsi də var idi. Daş, ağac və sümük üstündə yazı yazmaq üsullarını şumerlər Xəzər sa-

hillərində ikən mənimsəmişdilər və bilirdilər. Lakin İkiçay-
arasında bu materiallar yox idi. Burada şumerlər yeni yazı
materialı axtarmaq zorunda qaldılar. Nəhayət, gildən istifadə
etməyi qərara aldılar. İkiçayarası gillə çox zəngin olduğun-
dan material qıtlığı problemi aradan qalxmışdı. Şumerlər
əvvəlcə gildən çiy kitablar hazırlamağa başladılar. Lakin
çiy kitabların suya və nəmişliyə davamsızlığını görüb onları
bişirməyə üstünlük verdilər. Bişmiş gil kitablar davamlılığı
ilə seçilir. Hazırda dünyanın ən böyük muzeylərində 5-6
min il yaşı olan gil kitablar saxlanır. Onların sayı 200 min
ədəddən çoxdur. İstanbuldakı qədim Şərq muzeyi, Berlin,
Böyük Britaniya, Luvr, Sank-Peterburq, Moskva, Bağdad,
həmçinin Amerika universitetlərinin muzeyləri gil kitabların
saxlandığı ən böyük mədəniyyət ocaqlarıdır.

Gil kitabların böyük bir qismi Şumer dilindədir. Bu
kitablarda 9 şumer qəhrəmanlıq dastanı, çoxlu atalar söz-
ləri, məsəllər, himnlər, təmsillər, lirik şeirlər və s. gəlib bizə
çatmışdır. Onların demək olar ki, hamısı tərcümə edilib
oxuculara çatdırılmışdır. Dünyanın bir sıra elm ocaqları
150 ildən artıqdır ki, Şumer problemi ilə ciddi məşğuldur.
Şumer mətnləri oxunur, transliterasiya edilir, tərcümə olu-
nur və kitablşdırılır. Azərbaycanda uzun müddət Şumer
mövzusunə biganəlik göstərsə də, son vaxtlar bu sahəyə
marağın gücləndiyi nəzərə çarpır. Artıq Azərbaycan alim-
ləri də Şumer mövzusunda tədqiqatlar aparır, Azərbaycan
tarixinin, mədəniyyətinin, dilinin, etnoqrafiyasının və s. öy-
rənilməsində Şumer qaynaqlarından istifadə edirlər.

Kitabın növbəti növü dəri kitablardır. Kitab və yazı
mədəniyyəti inkişaf etdikcə, insanlar həm yazı üsullarını tək-
milləşdirir, həm də yeni-yeni yazı materiallarını icad etmək
haqqında düşünürdülər. Belə axtarıqların növbəti mərhələsi
dəridən yazı materialı kimi istifadənin mümkünlüyünə gəti-
rib çıxarmışdır. Dəri emalının texnologiyasını mənimsəyən
insanlar ondan müxtəlif məqsədlərlə istifadə etmişlər. Dəri-
nin yazı materialı kimi yararlı olduğu da insanların yazı və

kitab işini daim diqqət mərkəzində saxlamaqla apardıqları
axtarıqların nəticəsində üzə çıxarılmışdır.

"Avesta" kimi böyük sənət abidəsinin 12 min inək dərisi
üzərinə yazıldığı haqqında tarixi bilgilər var.

Mütəxəssislərin fikrincə, dəridən hazırlanan yazı mate-
rialı perqament adlanmışdır. Belə bir fikir var ki, perqament
adı həmin materialın ilk dəfə hazırlandığı kiçik Asiyada yer-
ləşən Perqama şəhərinin adından götürülmüşdür. Bu mate-
rialın ilk dəfə e.ə. ikinci əsrdə yaradıldığı haqqında fikirlər
söylənsə də, tarixi həqiqətə uyğun gəlmir. "Avesta"-nın 12
min inək dərisi üzərinə yazıldığını və onu Makedoniyalı İs-
gəndərin məhv etdiyini nəzərə alsaq, bu tarixin daha qədim
olduğunu söyləyə bilərik.

Dəri də əlverişlilik baxımından yazı materialı kimi özü-
nü doğrultmamışdır. Bir kitabın 12 min inək dərisi üzərinə
yazılması bir yazı materialı kimi ondan istifadənin nə qədər
əlverişsiz olduğunu aydın göstərir.

Dünyada ilk çap maşınını kəşf etmiş alman mühəndisi
İohann Qutenberq də ilk dəfə çap materialı kimi dəridən
hazırlanmış perqamentdən istifadə etmişdir. Onun çap et-
diyi ilk kitab "Tövrat" olmuşdur. Bu kitabın bir nüsxəsinin
nəşri üçün təxminən 170 buzov dərisindən alınmış perqa-
ment kağızından yazı materialı kimi istifadə edilməsi özünü
doğrultmamış, tədricən aradan çıxmışdır.

Yazı yazmaq məqsədilə mumdan da istifadə edilmiş-
dir. Taxta parçalarının üstünə mum yaxıldıqdan sonra onun
üstünə çubuqla yazı yazılmışdır. Mum üstündəki yazı asan
yazılmış, uzun müddət saxlanmışdır. Lakin mumun azlığı
və xüsusilə istiyə davamsızlığı üzündən bu material da yazı
üçün sərfəli sayılmamışdır.

Kağızın kəşfi yazı və kitab işində mühüm mərhələ
olmuşdur. İlk dəfə Misirdə papirus kağızı kəşf edilmişdir.
Papirus üzərinə yazılmış bir çox əsərlər hazırda dünyanın
ayrı-ayrı ölkələrindəki bir sıra iri muzeylərdə və kitabxa-
nalarda saxlanır.

Papirus kağızı qamış fəsiləsindən olan və ona oxşayan bir bitkidən hazırlanırdı. Nil çayı vadisində, Misir ərazisində daha çox yetişirdi. Lakin papirus kağızı da yazı materialı kimi uzun ömürlü olmamışdır. Bunun əsasən iki səbəbi var idi: 1. Papirus keyfiyyət baxımından çox da davamlı deyildi. Bir müddət qaldıqdan sonra əllə toxunan kimi ovxalanıb tökülürdü. 2. Papirus yalnız Misirdə hazırlanmışına görə başqa ölkələrdə ondan istifadə çətinlik törədirdi. Bütün ölkələr onu Misirdən almağa məcbur olurdular. Bu da həmişə mümkün olmur və asanlıqla başa gəlmirdi.

Hər iki səbəb papirusun bir yazı materialı kimi tədricən öz əhəmiyyətini itirməsi ilə nəticələnmişdir.

Bu gün işlətdiyimiz kağızın kəşfi yazı və kitab işində dönüş yaratmışdır. Tarixi məlumatlara görə kağız e.ə. 12-ci ildə yaradılmışdır. Daha doğrusu, e.ə. 12-ci ildə kağızın mövcud olduğu göstərilir. Eramızın 76-cı ilindən etibarən kağızdan yazı və kitab işində istifadə edilmişdir. Eramızın 105-ci ilində çinli Tsay Lun adlı bir mühəndis kağız istehsalı sahəsində özünə qədərki təcrübələrin əsasında mövcud texnologiyarı bir qədər də təkmilləşdirərək kitab nəşrinə xeyli yeniliklər gətirmişdir.

Kağız istehsalı sürətlə dünyanın bir çox ölkələrində yayılmış, texnologiyası daim təkmilləşdirilərək dövrümüzdəki səviyyəyə qədər yüksəlmişdir. Kağızın mədəni həyatda özünə möhkəm yer tutması ona uyğun çap maşınlarının hazırlanması və təkmilləşdirilməsi zərurətini yaratmışdır.

Yuxarıda deyilənlər əsasında kitabın uzun və çətin bir inkişaf yolu keçirdiyini, indiki səviyyəyə gəlib çatana qədər müxtəlif mərhələlərdən keçdiyini, müxtəlif forma və adlar daşdığını söyləmək olar. İndi deyə bilərik ki, tarixdə kitabın aşağıdakı növləri mövcud olmuşdur:

- 1.Qar kitablar;
- 2.Daş kitablar;
- 3.Ağac kitablar;

- 4.Sümük kitablar;
- 5.Mum kitablar;
- 6.Metal kitablar;
- 7.Saxsı kitablar;
- 8.Gil kitablar;
- 9.Yarpaq kitablar;
- 10.Dəri kitablar;
- 11.Papirus kitablar;
- 12.Kağız kitablar.

Yuxarıdakı siyahı insanların çox qədim dövrlərdən bəri kitabə olan maraqlarını aydın göstərir və kitabın keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərini diqqətlə izləməyə imkan verir.

Bu kitab materiallarının demək olar ki, hamısından Azərbaycanda istifadə edilmişdir. Lakin yazı məqsədilə Azərbaycanda elə materiallardan da istifadə edilmişdir ki, onlara başqa xalqlarda rast gəlinmir. Bu materiallar barəsində "Azərbaycanın qədim kitabları" yarım-fəsilində geniş söhbət açılmışdır.

1.4. Əlyazma kitabları

Əvvəldə siyahısı verilmiş kitabların bir qismi xarici təsirlərə davam gətirmədiyinə görə, ömrü az olurdu (qar kitablar, mum kitablar, papirus kitablar). Digərlərini isə başa gətirmək, üzünü çoxaltmaq, bir yerdən başqa yerə daşımaq böyük çətinliklər törədirdi (ağac kitablar, daş kitablar, metal kitablar, saxsı kitablar, gil kitablar və s.). Hətta sonuncu kitabları hazırlamaq üçün hər yerdə və həmişə yetərinə material tapmaq da olmurdu. Bunlar da insanları daim düşündürür, onları daha asan yollar axtarmağa vadar edirdi. Belə axtarışlar sonda kağızın kəşfinə gətirib çıxardı.

Kağızın kəşfi kitab işində böyük yeniliyə səbəb olmuşdur. Kağızın kəşfi insanların şüurunda, düşüncəsində böyük

bir dönüş yaratdı. Kitaba münasibət dəyişdi. Kitab mədəniyyətinin tarixində yeni səhifələr açıldı. Kağız üzərində yazı və bunun da bəhrəsi kimi əlyazma kitabları yarandı. Əlyazma kitabının yaranması məhz kağızın kəşfi ilə bağlıdır. Qədim kitabları nəzərə almasaq, kitabın tarixi haqqında düşünərkən, ilk növbədə, əlyazmalar yada düşür. İlk kağız kitablar istisnasız olaraq əlyazmalar şəklində yaranmış, yalnız üzü xəttatlar tərəfindən köçürülməklə çoxaldılmışdır. Ona görə də əlyazma kitablarının sayı məhdud olmuşdur.

Dünyanın bir çox xalqlarının kitab mədəniyyətinin tarixi qədim əlyazma kitablardan başlanır. Çünki nə daş kitablara, nə gil kitablara, nə sümük və metal kitablara bütün xalqlarda rast gəlinmir. Ona görə də bu gün dünyanın ən böyük kitabxanalarında saxlanan qədim əlyazma kitabları çox dəyərli, əvəzsiz mədəniyyət abidələri sayılır və qayğı ilə qorunur.

Əlyazma kitabı deyəndə onu sadəcə olaraq hər hansı bir mətni yaxud əsəri əllə yazmaq kimi başa düşmək lazım deyil. Əlyazma kitabları bir neçə sənətkarın əlindən çıxırdı. Əvvəlcə xəttat onun üzünü köçürürdü. Əlbəttə, xəttatın savadlı olmağı da vacib şərtlərdən sayılırdı, lakin əlyazmaların üzünü köçürərkən səhvlərdən tamamilə qaçmaq mümkün olmurdu. Ona görə üzünü köçürülmüş əlyazmanı xəttatdan sonra başqa bir adam oxuyub buraxılmış səhvləri düzəltdirdi. Onlara müsəhhih deyirdilər. Bu gün həmin termin orfoqraf sözü ilə əvəz edilmişdir. Müsəhhih üzünü köçürülmüş əlyazma ilə onun orijinalını tutuşdururdu. Hazırda nəşriyyatlarda korrektorlar həmin işi görürlər. Əlyazmaların üzünü köçürülərkən başlıqlar, müqəddəs adlar, əlamətdar tarixlər adi mürəkkəblə yazılmırdı. Bunların yazılmasında daha çox qızıl suyundan istifadə olunurdu və bu işi xəttatlar yox, qızıl suyu ilə işləyən xüsusi sənətkarlar yerinə yetirirdilər. Bu gün qədim əlyazmalara baxanda adam heyrətə gəlir. Onlardakı yüksək sənətkarlığa heyran qalmamaq olmur. Bu gözəlliyi həmin əlyazmalara rəssamlar verirdilər. Bu günkü

kitab rəssamlığının, kitabın bədii tərtibatının kökləri məhz əlyazmaların rəssamlar tərəfindən işlənməsinə gedib çıxır. Əlyazmaların kitab şəklinə salınmasının sonuncu mərhələsi cildlənmədir. Bu işi də xüsusi cildləmə ustaları görürdülər. Cildləndikdən sonra əlyazma kitab adlanırdı.

Əlyazmaların üzünü köçürmək və kitab hazırlamaq yüksək peşəkarlıq tələb edən bir iş idi. Ona görə də bu iş xüsusi emalatxanalarda və mədrəsələrdə yerinə yetirilirdi. Həmin emalatxanalarda rahat iş şəraiti yaradılır və işçilər lazım olan avadanlıq, ləvazimat və materiallarla təmin edilirdilər. Əlyazma kitablarının bədii tərtibatı rəssamların üzünə düşürdü. Rəssamlar kitabların mövzusunə və məzmununa uyğun olaraq gözəl, zərif naxışlar seçir, illüstrasiyalar, miniatürlər çəkir, kitabın mümkün qədər nəfis, zövqoxşayan olması üçün bacarıqlarını eləyirdilər. Bu cür kitablar təkcə əlyazma kimi yox, eyni zamanda bir sənət əsəri kimi də dəyərli sayılırdılar. Kitablının bədii tərtibatında milli ornamentlərə daha çox üstünlük verirdilər. Bədii tərtibatın milliliyi həm sifarişçilərin, həm də xəttat və rəssamların daim diqqət mərkəzində dururdu.

Göründüyü kimi, əlyazmaların üzünü köçürülməyi və kitab şəklinə düşməyi ağır zəhmət tələb edən, uzun bir iş olub müxtəlif mərhələlərdən keçməklə başa gəlirdi.

Əlyazmaların üzünü köçürmək məsuliyyətli və şərəfli bir iş sayılırdı. Onu hər adama tapşırmaq olmazdı. Əlyazmaların yaxud kitabların üzünü köçürmək üçün şah saraylarında və böyük şəhərlərdə gözəl xətti və yazmaq qabiliyyəti olan xəttatlar hazırlayırdılar. Onların zəhmət haqqı qızıl pul ilə ödənilirdi. Bu da kitaba verilən qiymətin göstəricisi idi. Bundan başqa, xəttatlar cəmiyyətin sayılıb, seçilən adamları hesab edilirdilər.

Xəttatlar üzünü köçürdükləri kitabları bugünkü terminlə desək, pasportlaşdırırdılar. Onlar hər bir kitabın sonunda aşağıdakılar haqqında mütləq ətraflı bilgi verirdilər:

1. Kitabın üzünü köçürməyi sifariş verən şəxsin kimliyi;

2. Kitabın üzünü köçürən şəxsin kimliyi;
3. Kitabın üzünün köçürüldüyü yer;
4. Kitabın üzünün köçürüldüyü vaxt;
5. Kitabın bədii tərtibatını verən rəssamın kimliyi ;
6. Əlyazmanı oxuyub buraxılmış səhvləri düzəldən şəxsin kimliyi;
7. Əlyazmanı kitab şəklində cildləyən şəxsin kimliyi.

Bəzi hallarda kitabın üzünün köçürüldüyünü görən şəxsin də adı şahid olaraq göstərilirdi. Bunlar əlyazmanın pasport göstəriciləri hesab edilirdi və xəttatlıq işində vacib sayılırdı.

Kitabların üzünün köçürülməyini sifariş verənlər xəttin gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Bu da xəttatlardan böyük məsuliyyət və yüksək qabiliyyət tələb edirdi. Hər adam bu ağır işi boynuna götürmürdü. Ona görə də mədəniyyətin daha güclü inkişaf etdiyi böyük şəhərlərdə xüsusi xəttatlıq məktəbləri fəaliyyət göstərirdi, tanınmış, adlı-sanlı ustad xəttatlar gənclərə bu sənətin sirlərini öyrədirdilər. Heç də təsadüfi deyil ki, ustad xəttatlar böyük şan-şöhrət, mənəb sahibi olurdular.

Kitab nəşri nə qədər inkişaf etsə də, əlyazma kitabları dəyərini itirməmişdir. Bu gün də dünya kitabxanalarının ən nadir, dəyərli inciləri məhz əlyazma kitabları sayılır.

Kompüterin məişətimizə daha güclü şəkildə daxil olduğu indiki dövrdə əlyazmaların sayı günbəgün azalır. Hazırda əksər qələm adamları yazılarını birbaşa kompüterə yazırlar. Yəqin ki, əlyazma kitabların azalması onların dəyərinin artmasına səbəb olacaqdır. Çünki bir zaman bugünkü söz adamlarından çox az bir qisminin şəxsi arxivlərində onların öz xəttləri ilə yazılmış əlyazmalara rast gəlinəcək.

1.5. Kitab mədəniyyəti

Yazının kəşfi də, kitabın yaranması da mədəniyyət hadisəsidir. Kitabın yaranması ilə mədəniyyət tarixində yeni bir səhifə açılmışdır. Mədəniyyət tarixinin ən zəngin və ən yeni mərhələlərindən biri kitab nəşri ilə başlamışdır. Bu gün mədəniyyət anlayışını kitabsız təsəvvür etmək mümkün deyil. "Kitabım yoxdur" ifadəsi "mədəniyyətim yoxdur" anlamı ilə tam üst-üstə düşməsə də, "kitabım var" demək məhz "mədəniyyətim var" deməkdir. Kitab mədəniyyəti hər bir xalqın mədəniyyət tarixinin müəyyən mərhələsi olmaqla yanaşı, onun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Kitabı olan hər hansı bir xalqın mədəniyyət tarixi deyəndə eyni zamanda onun kitab mədəniyyəti nəzərdə tutulur.

Kitab məzmunca mənəvi, formaca maddi mədəniyyət abidəsidir. Kitabın yaranmasında insanın ağılı, zəkası, düşüncəsi ilə yanaşı, əməyi də iştirak etmişdir. Daha doğrusu, kitab həm yazılır (ağıl, zəka, düşüncə, təfəkkür), həm də çap edilir (fiziki əmək). Birincilər kitabın mənəvi, ikincilər maddi mədəniyyət abidəsi olduğunu göstərir. Kitab əqli, zehni əməyin məhsulunun fiziki əmək sayəsində maddiləşmiş formasıdır. Kitabın başa gəlməsinin iki mərhələsi var:

1. Yazılması; 2. Nəşri.

Birinci mərhələ yaradıcılıq, ikinci mərhələ istehsalat işidir.

Kitab istisnasız olaraq mənəvi mədəniyyət abidəsidir. Kitab yazmaq abidə qoymaq kimi bir işdir. "Dədə Qorqud" eposu Oğuz tarixinin, Oğuz cəmiyyətinin, "Koroğlu" dastanı qəhrəmanlığın, igidliyin, mərdliyin, humanizmin, ideal cəmiyyət ideyasının, müqəddəs və azad vətən obrazının kitablaşmış abidəsidir. Hər iki epos türk milli ruhunun, türk milli xarakterinin sözdən tökülmüş ölməz heykəlidir. "Dədə

Qorqud" və "Koroğlu" həm epos, həm də kitab olmaqla, türk mədəniyyətinin şah əsərləridir. Eyni sözləri Mahmud Kaşğarının "Divanü-luğat-it Türk" əsəri haqqında da demək olar. Sonuncu kitab türk xalqlarının həyatını bütünlüklə əhatə edən ensiklopediyadır. Yalnız bu üç kitabı bütün incəliklərinə qədər araşdırıb türk xalqının kimliyi, tarixi keçmişini haqqında tutarlı, sanballı söz demək, fikir söyləmək mümkündür.

Kitab mədəniyyətinin təməli yazının kəşfi ilə qoyulmuşdur. Yazının kəşfi isə müəyyən mənada nitq mədəniyyəti, təfəkkür və düşüncə mədəniyyəti ilə bağlı olmuşdur. Ona görə demək olar ki, nitq mədəniyyəti, təfəkkür və düşüncə mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti öz aralarında bir-birilə zəncirvari bağlı olub, kitab mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissələridir. Kitab mədəniyyətini bütövlükdə bir sacayağına bənzətsək, yuxarıdakı üç mədəniyyəti onun ayaqları adlandırmaq olar. Kitab ağılın, zəkanın, düşüncənin məhsulu olsa da, bunların hamısı kitabda yazının vasitəsilə öz əksini tapmışdır. Sözsüz ki, kitab deyəndə yazı başa düşüldüyü kimi, kitab mədəniyyətinin də kökündə yazı mədəniyyəti durur. Yazının tarixi kitabın, yazı mədəniyyətinin tarixi də kitab mədəniyyətinin tarixindən daha qədimdir. Bu iki mədəniyyətin biri digərinin davamıdır. Kitab yazı ənənəsinin əsasında yaranmışdır. Bəs nitq mədəniyyəti ilə kitab mədəniyyəti arasında hansı bağlılıq var? Buradakı bağlılıq üzə olmayıb, kitabın dili və üslubu ilə əlaqəlidir. Nitqi təmiz, səlis, gözəl olan adamın yazısı da dil və üslub cəhətdən gözəl olur. Bu da kitab yazan üçün çox mühümdür. Şifahi nitqi anlaşılıq olmayan, fikrini düzgün və başa düşülən sadə dildə ifadə etməyi bacarmayan adam heç vaxt gözəl kitab yazıb bilməz. Oxucu isə dili ağır, anlaşılmayan, üslubu qəliz kitabı çətin oxuyur və ya oxumaq istəmir. Ona görə əksər oxucular kitabı, birinci növbədə, onun dilinin və üslubunun təmizliyi, gözəlliyi ilə dəyərləndirirlər. Nitq mədəniyyəti ilə kitab mədəniyyəti bir-birilə bu cür bağlanır. Düşüncə və təfəkkür

mədəniyyəti insanın kamillik, müdriklik göstəricisidir. Bu da birbaşa kitabın bədii və elmi dəyərinə təsir göstərən amildir.

Kitab mədəniyyəti özündən sonra bir sıra mədəniyyət növlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur: Çap mədəniyyəti, redaktə mədəniyyəti, kitab yayımı mədəniyyəti, oxu mədəniyyəti, oxucu mədəniyyəti, kitabxana mədəniyyəti və s. Bunların hər birini qısaca belə izah etmək olar:

Əlyazma nəşriyyata daxil olub bəyənilməkdən sonra redaktəyə verilir. Redaktə ciddi bir prosesdir və onun öz mədəniyyəti var:

Kitab mətbəədə çap olunur. Bir neçə ardıcıl texnoloji prosesdən sonra hazır məhsula çevrilir. Bu texnoloji proseslərdə çoxsaylı insanlar iştirak edirlər. Kitabın keyfiyyəti çox zaman bu texnoloji proseslərdə iştirak edən insanların fərdi keyfiyyətlərindən və mədəni səviyyəsindən asılı olur və bunları bütövlükdə çap mədəniyyəti adlandırmaq olar:

Kitab hazır məhsul olduqdan sonra iki yolla oxucuya çardırılır: satış və kitabxana. Bu işlərin də öz mədəniyyəti var. Kitab yayımı mədəniyyəti məhz budur:

Oxu mədəniyyəti ilə oxucu mədəniyyəti həm oxşar, həm də fərqli anlayışlardır. Oxu deyəndə aktyorun, diktorun və ya adi bir adamın kitabdan müəyyən bir parçanı avazla dinləyicilər qarşısında oxumağı başa düşülür. Oxucu mədəniyyəti isə oxucunun kitaba münasibəti, onunla rəftarı, kitaba qayğı və sevgisi, onu saxlamaq, qorumaq bacarığı və s. deməkdir.

Kitabxana mədəniyyəti geniş bir anlayışdır. Burada kitabxanaçı-oxucu və onların hər ikisinin kitaba münasibəti başlıca amillərdir. Kitabxanalarda kitabların qəbul edilməsi, kataloqlaşdırılması, saxlanması, oxucuya verilməsi, ondan geri alınması kitabxana mədəniyyətinin tərkib hissələridir. Yəni bütün bu işləri elə görmək lazımdır ki, kitablar korlanıb sıradan çıxmasın.

Kitab hər bir xalqın mədəni irsinə aiddir, onun mənəvi sərvətinin zəngin bir hissəsidir.

Azərbaycan xalqının da zəngin, bənzərsiz mədəni irsinin böyük bir hissəsi kitabın payına düşür. Müdrik babalarımız zəngin bir kitab xəzinəsi yaradıb, bizə miras qoymuşlar. O kitabların çoxusu tarixin canlı tanuqlarıdır, öz yaddaşlarında çox şeyləri yaşadırlar. Onların səhifələrində həmçinin babalarımızın duyğuları, düşüncələri və canlı nəfəsləri yaşayır ki, bunlar da tarixdir. Ona görə həmin kitablar müqəddəsdir və onları göz bəbəyi tək qorumaq hər kəsin vətəndaşlıq borcudur.

1.6 Kitabın cəmiyyətdə rolu

Demokratik prinsiplərə əsaslanan, humanist qanunlar üzərində qurulmuş, insan amilinin aliliyi təmin edilmiş hər bir cəmiyyətin həyatında kitabın çox böyük rolu var. Kitab insanların ağıllıq, düşüncəsinin məhsuludur. İnsanlar tarix boyu təcrübə toplamış, elmi biliklər qazanmış, özləri bir çox yeniliklər yaratmış, texnika və texnologiyalar icad etmişlər. Bunların hamısı ayrı-ayrı kitablarda gəlib bizə çatmışdır. Cəmiyyətin inkişafını isə bunlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Bunlar cəmiyyətin texniki və texnoloji inkişafı ilə daha çox bağlıdır.

Cəmiyyətin mənəvi inkişafı onun aparıcı istiqamətidir. Mənəvi inkişaf insanların mənəvi zənginliyinin göstəricisidir. Bu zənginliyin yaranmasında bədii əsərlərin oynadığı rolu heç nə ilə əvəz etmək olmaz. Ona görə insanların bədii yaradıcılığının məhsulu olan kitabları cəmiyyətin mənəvi inkişafını stimullaşdıran ən dəyərli qaynaqlar adlandırılabilir. Bu cür kitablar insanların tərbiyəsində, formalaşmasında, cəmiyyətə yararlı vətəndaş kimi yetişməsində, mənəvi cəhətdən zənginləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Tarixdə mədəni və mədəni olmayan xalq bölgüləri aparılıb. Kitabı olan xalqları mədəni, kitabı olmayan xalqları qeyri-mədəni adlandırırlar. Deməli, hər hansı bir xalqın

kitabının olması onun mədəni xalq adlandırılması üçün kifayətdir.

Vəhşi qanunlarla idarə olunan cəmiyyətlərdən başqa, bütün cəmiyyətlərdə kitabın xüsusi yeri var. Tarixdən bilirik ki, səyyahlar, ağıllı, müdrik sərkərdələr, uzaqgörən tacirlər həmişə olduqları yerlərdə kitab toplamağa böyük maraq göstərmişlər. Onlar gəzdikləri, gördükləri yerlərdən öz ölkələrinə çoxlu kitablar aparmış, bu yolla vətən və xalq üçün daha böyük işlər görmüşlər. Şumerin kəşfi Della Valle adlı bir italyan tacirinin karvanla gedərkən yolun kənarında gördüyü üstü yazılı bir kərpicə göstərdiyi maraqla bağlı olmuşdur. Üstü yazılı həmin qırıq kərpic parçası hazırda İtaliyanın Neapol muzeyində saxlanır. Həmin kərpicin altında onun hardan tapıldığı, nə vaxt və kim tərəfindən muzeyə verildiyi də göstərilmişdir. Üstəlik Della Vallenin həmin kərpic və onun üstündəki yazı haqqında dediyi fikirlər də muzeydə saxlanır. Sözsüz ki, Della Valle tacir kimi heç vaxt tarixin yaddaşında qalmayacaqdı. Lakin üstü yazılı bir kərpic qırığına olan marağı onun adını tarixə salmışdır. Cəsarətlə demək olar ki, Şərqdən gətirilmiş yüzlərlə bu cür qədim əlyazma kitabların dəyərinin düzgün başa düşülməsi, oxunub diqqətlə öyrənilməsi, araşdırılması və onlardan ağılla istifadə edilməsi Qərbin inkişafında böyük rol oynamışdır. Maraqlıdır ki, İkiçayarasından tapılmış Şumer gil kitablarının da təxminən 90 %-i hazırda Avropa ölkələrinin və ABŞ universitetlərinin muzeylərində saxlanır, oxunur, öyrənilir, tərcümə və nəşr edilir.

Bu gün bir çox planetlərin Avropa alimləri tərəfindən kəşf olunduğu deyilsə də, əslində onların hamısı Şumer gil kitablarından götürülmüşdür. Şumerlər on iki planeti tanıyırdılar və onların hərəkət trayektoriyalarını çəkmişlər. Avropa alimləri həmin trayektoriyalar əsasında planetləri axtarmağa başlamış, onların yerlərini dürüst müəyyən edərək elmə öz "kəşfləri" haqqında bilgi vermişlər.

Türklər dünyanın ilk kitabını yaradan xalqdır. Qobustan, Gəmiqaya və Pamirdəki Saymalı daş, Orxon-Yenisey abidələri dünyanın ən qədim kitab muzeyləridir. Şumer gil kitablarını yaradanlar da kitab mədəniyyətini Qobustandan İkiçayarasına aparmışlar. Lakin bunlar hələ də lazımınca öyrənilib dünyaya tanudılmamışdır.

Azərbaycanda ayrı-ayrı dövrlərdə kitaba yüksək qiymət verilmişdir. Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, Şah İsmayıl Xətayi, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundov, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy, Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov kimi ziyalılar, mütəfəkkirlər xalqın savadlanmasında, cəmiyyətin düzgün inkişafında kitabın əhəmiyyətini yaxşı başa düşür, məktəblər açmaq, kitablar yazmaq, xalqı oxutmaq haqqında düşünür, bu sahədə əllərindən gələni edirlər.

Lakin ərəb və fars istismarçı hakim dairələri Azərbaycanın minlərlə nadir əlyazma kitablarını yandırır məhv etmişlər. Bunun özü də xalqın savadlanmasının, gözünün açılmasının və nəhayət, mənəvi, mədəni inkişafının qarşısını almaq məqsədi daşmışdır.

II FƏSİL

Azərbaycanda kitab

2.1. Qobustan və Gəmiqaya dünyanın ilk açıq kitab muzeyidir

Qobustan və Gəmiqaya deyəndə, hər şeydən əvvəl, dünya mədəniyyətinin ilk beşiyi yada düşür. Bura ən qədim insan məskəni, ən qədim yaşayış yeridir. Sözsüz ki, dünyanın ən qədim mədəniyyəti də yalnız ilk insanların yaşadıkları ərazidə yaradıla bilərdi.

Təəssüf hissi ilə deməliyik ki, Qobustan və Gəmiqaya bir mədəniyyət beşiyi kimi hələ də lazımınca öyrənilməmiş və dünyaya tanudılmamışdır. Dünya elmi bir yana qalsın, heç keçmiş sovet respublikalarının, o cümlədən rus və Azərbaycan alimlərinin əsərlərində də Qobustan və Gəmiqaya haqqında söhbətlərə çox nadir hallarda rast gəlinir. Bəşəriyyətin ən qədim tarixinin doğru-düzgün öyrənilməsində Qobustan və Gəmiqaya qədər zəngin material verən ikinci bir mədəniyyət ocağının olmadığına baxmayaraq, alimlər fakt qıtlığı ilə üz-üzə qalırlar, lakin Qobustan və Gəmiqaya haqqında yenə susurlar. Bunlar bizim öz mədəniyyət abidələrimizə soyuqqanlı, laqeyd, başdansıvdu münasibətimizin acı nəticəsidir.

Qobustan nədir? Bu suala hərtərəfli cavab vermək üçün yüzlərlə kitab yazmaq olar. Burada hər daşın özü bizim ulu

babalarımızın əlləriylə yazılmış bir kitabdır və hər daşın haqqında bir kitab yazmaq mümkündür. Qobustandakı daş kitablar babalarımızın həm səslərini, həm sözlərini, həm nəfəslərini, həm də hiss və duyğularını, fikir və düşüncələrini yaşadır. Ona görə "Qobustan nədir?" sualına cavab vermək üçün aylarla, illərlə düşünmək, daşınmaq lazımdır. Bu suala cavab vermək o qədər də asan deyil. Lakin bu sualın bir qısa cavabı da var. İstənilən vaxt, istənilən yerdə bu suala bircə cümlə ilə də cavab verə bilərik: Qobustan dünyanın ən qədim mədəniyyət ocağı, ilk açıq kitab muzeyidir.

Eyni sözləri Gəmiqaya haqqında da demək olar. Qobustan və Gəmiqaya eyni xalq tərəfindən yaradılmış və bir-birini yaxşı tamamlayan iki mədəniyyət ocağıdır. Hətta onlardan birini digərindən ayrılıqda öyrənmək də doğru deyil.

Qobustan və Gəmiqayadakı yazılı daşların üstündə gəlib bizə çatmış təsvirlərə tək-cə şəkil kimi baxmaq kökündən yanlışdır. Birinci növbədə ona görə ki, bu təsvirlərin içərisində çoxlu yazı işarələri mövcuddur. Qobustanı kəşf etmiş və öyrənmiş arxeoloq İsaq Cəfərzadə 29 sayılı daşın üstündəki işarələrin mənalarından danışarkən onlardan 23-nün kişinin rəmzi olduğunu söyləmişdir. Onun fikrinə görə, həmin daşdakı yazı və işarələrin heç biri mənasız deyil. Əjdər Fərzəli həmin daşın üstündə 32 işarə olduğunu aşkarlamış, bunları 32 hərfdən ibarət əlifba ilə eyniləşdirmişdir. Onun araşdırmalarına görə, həmin 32 hərfdən 9-u sait, 23-ü samitdir. Ə. Fərzəli 9 saiti qadın səsi, 23 samiti kişi səsi hesab etmişdir ki, bu da İsaq Cəfərzadənin 23 işarənin 23 kişinin rəmzi olduğu haqqındakı fikri ilə üst-üstə düşür.

Qobustandakı 29-cu daşın üstündə Səma gəmisini, onun aşağı hissəsində isə açıq kitaba oxşayan bir təsvir var. Daşın üstündəki hərf işarələri, yazı nümunələri və s. təsvirlər aşağıdakı şəklin doğrudan da kitab olduğunu aydın göstərir. Sözsüz ki, bu şəkil neçə min illər boyu sərt küləklərin, boranlı, tufanlı, qarlı, yağışlı havaların güclü təsiri nəticəsində xeyli korlanmışdır.

Deməli, Qobustanda yaşayan ulu əcdadlarımızın yazı, əlifba və kitab haqqında yetərincə təsəvvürləri olmuşdur. Onlar yazıdan istifadə etmişlər, çox güman ki, əlifba da yaratmışlar. Kitab haqqında düşünmüş, daşların üstündəki yazılarını kitab adlandırmış, hətta kitabın gələcəkdə nə cür olacağını da təsəvvürlərinə gətirmiş, onun təsvirini vermişlər.

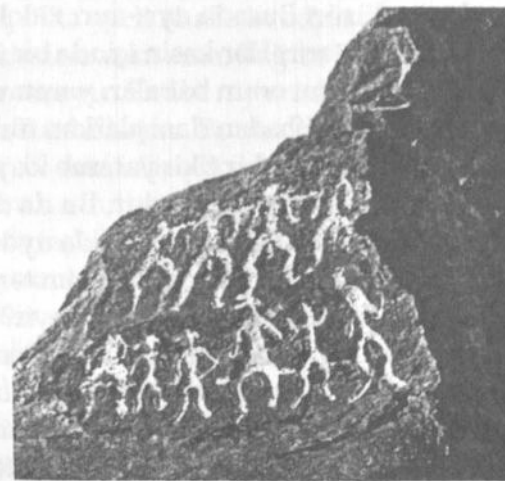
Qobustandakı və Gəmiqayadakı daşların üstündə eyni və oxşar şəkillərə, təsvirlərə və yazı işarələrinə rast gəlinməsi də heç vaxt təsadüfi ola bilməz. Bunlar bir çox məsələləri aydınlaşdırmaq üçün olduqca əhəmiyyətli faktdır və onları lazımınca öyrənməyin vaxtı artıq çatmışdır. Qobustan və Gəmiqaya mədəniyyətləri arasındakı etnogenetik bağlılığa əmin olmaq üçün onların hər ikisində rast gəlinən bir işarəyə diqqət yetirmək kifayətdir:

Gəmiqayada

24

Qobustanda

24

Hər iki yazının eyniliyi göz qabağındadır. Onların hər ikisi ut/ot/od kimi oxunur və açımı da od deməkdir. Sözün ut kimi yazılması qədim dövrlərdə, o cümlədən Şumerdə "o" hərfinin olmaması ilə bağlıdır. Şumer yazılarında "o" səsi ya a, ya da u işarələriylə göstərilirdi. Orta əsrlərə aid türk əlyazma kitablarında da "o" səsinin a yaxud u işarələriylə yazıldığını görürük.

Qobustan və Gəmiqaya mədəniyyətinin öyrənilməsi dünya elmində yeni bir hadisə olacaq. Köhnə stereotip baxışlara son qoymağın, bəşər tarixinin düzgün mənzərəsini yaratmağın yolu Qobustan və Gəmiqayanın öyrənilməsindən başlayacaq.

2.2. Türk xalqlarında yazı və əlifba mədəniyyəti

Yazının və əlifbanın tarixi haqqında dəqiq bilgi yoxdur. Yazının nə vaxt və harada kəşf olunduğu, ilk əlifbanın nə zaman və kim tərəfindən yaradıldığı haqqında dünya elmində bir-birilə üst-üstə düşən və düşməyən müxtəlif fərziyyələr olsa da, hələ hamının qəbul edəcəyi yekdil bir fikir formalaşmamışdır. Bu suallar dünyanın bir çox elm adamlarını indi də dərindən düşündürür. Burada ayrı-ayrı xalqların milli maraqları da özünü göstərir. Hər kəsin içində bir ümid işığı var ki, ilk yazını və əlifbanı onun babaları yaratmışlar. Çox qəribədir ki, yazıdan və əlifbadan danışılarkən türklərin adı çəkilmir. Dünya elmində belə bir fikir yaranıb ki, yazının və əlifbanın kəşfində türklərin payı yoxdur. Bu da dünyanın, xüsusilə Avropa alimlərinin türklər haqqında uydurduqları qərəzli və heç bir əsası olmayan konsepsiyanın tərkib hissəsidir. Bəs əsl həqiqət necədir? Tarix özü nə deyir?

Bundan əvvəlki yazıda Qobustanda və Gəmiqayada daşlar üzərində hərf işarələri, hətta sözlər və cümlələr yazıldığını göstərdik. Hazırda bir çox həqiqətləri elmdə qəbul etmək ona görə çətinləşmişdir ki, yüz illər boyu saxta fikirlər

insanların beyinlərində kök salmışdır. Ona görə də bu sahədə hələ çox böyük və ciddi işlər görülməlidir.

1973-cü ildə Buryatiyada paleolit dövrünə aid yazılı Daş nüvə tapılmışdır. Akademik A.P. Okladnikov həmin daşın üstündəki yazının türk əlifbası olduğunu söyləmişdir. A.P. Okladnikov bu tapıntının həm tarixini, həm də türk yazısı olduğunu düzgün müəyyənləşdirərək yazırdı: "1973-cü ildə Buryatiyada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış paleolit dövrünə aid Daş nüvə-nukleus üzərində oxunan qədim türk əlifbasının aydın, dəqiq hərfləri bizi dərindən düşünməyə vadar edir. Bu dəqiq yazılar həm də qədim türk döyüşçülərinin Mərkəzi Asiyada və Cənubi Sibirdən Dunay sahillərində qəhrəmanlıqlar göstərdikləri dövrlərdən xəbər verir".

Arxeoloqların bölgüsündə paleolit e.ə. III minilliyə düşür. A.P. Okladnikovun dediyinə əsasən tapılmış yazılar e.ə. III-II minilliklərə aiddir. Bu da o deməkdir ki, e.ə. III-II minilliklərdə, yəni 4500-5000 il bundan əvvəl türk əlifbası mövcud olmuşdur.

Eramızın birinci əsrində yaşamış Roma müəllifi Strabon özünün məşhur "Coğrafiya" əsərində Turdetaniya ölkəsi və bu ölkədə yaşayan turdetanlar haqqında məlumat verərək yazırdı ki, ölkə yerli əhalinin adını daşıyır. Bu əhali ölkənin ərazisindən axan Ana, Tağ və Beltik (Betus) çaylarının ətrafında yaşayır. Strabon yazırdı ki, Turdetanların yaxın qonşuları Turdullardır. Bunlar eyni xalq olduqlarına görə, dillərinin arasında fərq yoxdur, eyni dildə danışır. Turdetanlar və turdullar İberiya (İber) ölkəsinin əhalisinin bir hissəsini də təşkil edirlər. Strabona görə, İber ölkəsi Atlantik okeanın yaxınlığındadır. Bu ölkənin cənub-qərb sərhədləri Herakl yüksəkliyinə qədər uzanır. Bura həm də Avropanın qurtaracağıdır. O biri sahili Liviya ölkəsinin torpaqlarıdır.

Strabonun bu məlumatlarına biganə yanaşmaq olmaz. Onun əlifba haqqında verdiyi bilgilər isə daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Strabonun yazdıqlarından aydın görünür

ki, İber ölkəsində çoxlu xalqlar yaşayır və onların arasında ən mədəni, ən çox inkişaf etmiş xalq turdetanlardır. Turdetanların çox qədimdən öz yazısı olmuşdur. Bu əlifba 6000 il əvvəl yaradılmışdır. Həmin əlifbada turdetanların yaratdıqları qəhrəmanlıq nəğmələri yazıya alınmışdır.

C.Cəfərov turdetanların türk mənşəli olduqlarını yazır. Avropalı müəlliflərdən İ. Gonsen özünün tərtib etdiyi cədvəldə "İber əlifbası" ilə Turdetan əlifbasının, onların da hər ikisinin finikiya və yunan əlifbaları ilə müqayisəsini vermişdir.

Turdetanların və turdulların türk olduqları etnonimlərin kök morfemindən aydın görünür. Hər iki etnonim "tur" kökünü saxlamışdır. Tur türk sözünün köküdür. Türk sözü qədim qaynaqlarda turuk şəklində yazılmışdır. Tanrı sözü də eyni kökdəndir. Skandinaviya xalqlarının Tur/Tor Tanrı adı Tanrı sözündən götürülmüşdür. Turan sözünün də kökündə "tur" sözü durur. Bu söz həm turların ölkəsi, həm də Tanrı ölkəsi deməkdir.

Turdetanların və turdulların 6000 il bundan əvvəl əlifbalarının mövcud olması ona görə təəccüb doğurmur ki, onların ulu əcdadları hələ azı 15000 il öncə Qobustan mədəniyyətini yaratmışdılar. Qobustan daşlarındakı yazılarda da Qobustan əlifbasının izləri gəlib bizə çatmışdır.

Şumerlər Azərbaycandan təbii artım prosesi nəticəsində bir neçə şəhərlər sala-sala gedib İkiçayarasında yurd tutdular. Aratta onların İkiçayarasından öncə yaratdıqları böyük dövlətlərdən biridir. Onlar hələ Qobustanda yaşayan ata-babalarının daş üzərində yazmağı bacardıqlarını bildirdilər və bu üsulla yazmağı bacarırdılar. Yəni daş üzərində yazı yazmaq ənənəsini mənimsəmişdilər. İkiçayarasında isə daş yoxuydu. Ona görə gili tapdılar, yazı materialı kimi ondan istifadə etdilər. Gil lövhələr düzəldib onun üzərində yazmağa başladılar. Gil lövhələri bişirməyi də burada öyrəndilər. Gil lövhələr də daxil olmaqla bütün Şumer mədəniyyəti türk mədəniyyətidir. Çünki şumerlər türklərdir.

Deyilənlərdən aydın görünür ki, ilk əlifbanı heç də finikiyalılar yaratmamışlar. Bu gün mövcud olan bütün əlifbaların öz başlanğıcını Qobustandan- türk əlifbasından götürdüyü yuxarıda deyilənlərlə də öz təsdiqini tapır. Bu sahədə araşdırmalar davam etdirildikcə, daha tutarlı dəlillərin tapılacağı və deyilən fikirlərin öz elmi təsdiqini tapacağı heç bir şübhə doğurmur. Bu həqiqətləri Qobustan toxunulmaz əmanət kimi öz qucağında qoruyub saxlayır. Bu qayaların dil açıb danışacağı günü gözləməliyik. Daha doğrusu, artıq həmin qayaları danışdırmağın vaxtı çatmışdır. Hər şey həmin qayaların sinəsindədir. Biz həmin qayaların sinələrindəki gizliyələri açıb özümüz də görməliyik, dünyaya da göstərməliyik.

Türklər sonrakı dövrlərdə bir neçə əlifba yaratmışlar. Onlardan biri də uyğur əlifbasıdır. Uyğur əlifbasında zəngin ədəbiyyat yaradılmışdır. "Oğuznamə"nin uyğur əlifbası ilə yazılmış bir nüsxəsi gəlib bizə çatmışdır və hazırda Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır.

Uyğur yazısı soldan sağa yazılır. Bu əlifbada 22 hərf işarəsi var. Fonetikasında 10 sait və 26 samit mövcuddur. Ə və h səsləri geniş yayılmışdır. Uyğur dili morfoloji cəhətdən ümumtürk xassəlidir. Türk dillərinin karluq qrupuna daxildir.

Uyğur yazısından 18 əsrə qədər monqollar və mancurlar da istifadə etmişlər. Çinin Daxili Monqolustan Muxtar rayonunda bu yazıdan indi də istifadə olunur.

Türklərin yaratdığı digər əlifba Orxon-Yenisey əlifbasıdır. Orxon-Yenisey abidələri bu əlifbada yazılmışdır. Bu əlifbada 35 işarə var. Onlardan beşi 9 saiti, otuz isə 19 samiti bildirir. 7 samitin hər birinin 2 işarəsi var: incə saithlərlə işlənərkən biri, qalın saithlərlə işlənərkən digəri yazılır. Bütün fonemlər hərflərlə işarə edilir. Sağdan sola yazılır. Orxon-Yenisey əlifbasından 5-10 əsrlər ərzində geniş şəkildə istifadə edildiği göstərilir.

Azərbaycanda geniş yayılmış əlifbalardan biri alban əlifbası olmuşdur. Bu əlifba 5 əsrin ilk illərində yaradılmışdır. 52 hərfdən ibarət olmuşdur ki, onlardan 10-nu sait, 42-si samitdir. Erməni və gürcü əlifbaları alban əlifbası əsasında yaradılmışdır. Bu əlifba 5-7-ci əsrlərdə geniş yayılmış, məktəblərdə tədris edilmişdir. Bu əlifba ilə bir çox dəyərli əsərlər yazılmışdır. Türk şairi Dəvdəyin əsərləri bu əlifbada yazılmış, sonra üzü köçürülüb əslə itirilmişdir. 5-6-cı əsrlərə aid Alban təqvimi də bu əlifbada tərtib edilmişdir.

Qafqaz albanlarının türk mənşəli olduqları son zamanlar aparılan tədqiqatlarda öz dolğun təsdiqini tapmışdır. İlahi Cəfərsöylünün tədqiqatları bu baxımdan xüsusilə dəyərlidir.

Alban yazısının aradan çıxmasına əsasən ərəb işğalları, Azərbaycanda ərəb hakimiyyətinin möhkəmlənməsi, ərəb dilinin və əlifbasının daha geniş yayılması səbəb olmuşdur. Tarixin müəyyən dövründə alban kilsəsi müstəqil olmuş, heç yerə tabe olmamışdır. Ermənilər tədricən müxtəlif yollarla Üçkilsəyə (Eçmiadzın) toplaşaraq orda möhkəmlənmişlər. XIX əsrdə Üçkilsə erməni katolikosluğunun mərkəzinə çevrilmişdir. 1836-cı ildə Eçmiadzində oturan erməni katolikosluğunun hiyləsi və təkidi ilə Peterburq Müqəddəs Sinodu alban katolikosluğunu ləğv etdi. Alban kilsəsi erməni katolikosluğuna tabe oldu. Ermənilər bundan məharətlə istifadə edərək alban kilsələrindəki bütün türk yazılı abidələrini yığıb Eçmiadzinə apardılar və onları böyük ustalıqla mənimsəyib öz adlarına çıxdılar. Alban əlifbası ilə yazılmış minlərlə əlyazmalar bu yolla məhv edilib, erməniləşdirildi. Ermənilər rusların havadarlığı altında bu yolla özlərinə saxta tarix və mədəniyyət yaratdılar. Erməni xalqı heç vaxt mədəniyyət yaratmayıb. Onun bu gün öz adına çıxdığı mədəniyyətin hamısı oğurluqdur.

2.3. Azərbaycanın qədim kitabları

Birinci fəsildə qədim kitablar haqqında geniş danışılmış, hərtərəfli bilgilər verilmişdir. Orada adı çəkilən qədim kitab növlərinin hamısı Azərbaycanda mövcud olmuşdur. Onları burada təkrarlamağa ehtiyac yoxdur. Ancaq bircə faktı qeyd etmək lazımdır ki, qədim yazı üsullarının bir çoxuna bu gün də rast gəlinir. Məsələn, qar üstünə, ağac qabığına, taxta parçasına, metal lövhələrə, parçaların üzünə və s. indi də yazı yazırlar. Bu cür yazılı əşyalardan çox zaman süvenir kimi istifadə edilir.

Digər xalqlarda olmayan, yalnız Azərbaycanda yaradılmış kitab növləri də vardır. Bunlar milli sənət və sənətkarlıqla bağlı olaraq yaranmış kitablardır. Məsələn, Azərbaycan xalçalarını götürək. Burada yüzlərlə rəmzlərdən istifadə edilmişdir. Bu rəmzlərin hər birində müəyyən fikrin ifadə edildiyini aydın görmək olur. Xalçalarda quş, heyvan şəkillərinə, konkret səhnələrin təsvirinə, rəmzlərə rast gəlinməsi onları şəkli yazı-piktoqrafik yazı adlandırmağa tam əsas verir. Xalçalarımızda səkkiz guşəli ulduzlara sıx-sız rast gəlinir. Səkkiz guşəli ulduz Şumerin sevgi-məhəbbət Tanrısı İnannanın rəmzidir. Uşaq doğumunu, artımı və onlara qayğını işarələyir. Deməli, səkkiz guşəli ulduzları xalçalarımıza toxuyan nənələrimiz bunları bilirlərmiş. Xalçalarımızda bir sıra nağıl, əfsanə və hətta dastan süjetləri də öz əksini tapmışdır. Müdrik babalarımız və sinəsi dolu nənələrimiz özlərinin fikir və düşüncələrini, hiss və duyğularını, arzu və istəklərini ilmələrlə xalçalara toxuyub əbədiləşdirmişlər. Bunlardan başqa, xalçalarda müəyyən yazılara da rast gəlinir. Bir çox xalçalarda konkret adlar, tarixlər, sözlər yazılmışdır.

Xalçanın bir hissəsi kətəbə adlanır. Kətəbə sözü kitablə eyni kökdəndir. Həm də xalçanın həmin hissəsi həqiqətən

kitaba oxşayır. Əvvəldə deyildiyi kimi, kitab ərəb sözü olmayıb, şumerlərdən götürülmüşdür. Şumer dilində gil lövhələrin hazırlandığı yerə Ki.Təb deyilir. Burada Ki yer, Təb isə üzünü çoxaltmaq, artırmaq-yəni təb etmək anlamındadır. Gil lövhələrə tablet deyirlər. O da təb sözündəndir. Kətəbə isə təmiz türk sözüdür.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanıb xalçaları da kitabın bir növü adlandırmaq olar. Xalçaçılıq türk xalqının, daha çox isə Azərbaycan türklərinin milli sənətidir. Bu milli sənətin içində kitabçılığın da izlərini aydın görmək olur.

Azərbaycanda geniş yayılmış digər milli sənətkarlıq növü tikmələrdir. Tikmələri qadınlar hazırlayırlar. Onlarda da xalçalarda olduğu kimi, çoxlu rəmzlərdən, süjetlərdən istifadə edildiyini görürük. Bunlar da şəkli yazılardır. Hər bir rənz və süjet müəyyən fikrin ifadəsi üçün seçilmişdir. Bundan başqa, xalçalarda olduğu kimi, tikmələrdə də müəyyən adların, tarixlərin və sözlərin yazıldığını görürük. Həmin yazılar da sinələri sözlə dolu olan analarımızın, nənələrimizin fikir və düşüncələrini ifadə etmişdir. Deməli, tikmələri də kitabın bir növü adlandırsaq yanılmarıq.

Əksər xalqlarda rast gəlinməyən, yalnız türklərdə, o sıradan Azərbaycan türklərində geniş yayılmış yazı materiallarından biri də ipək parçalar olmuşdur. Azərbaycan çox qədim dövrlərdən ipəyin vətəni sayılır. İpək istehsalı üçün Azərbaycanda hər cür şərait olduğundan burada ipək parçaların hazırlanması həmişə diqqət mərkəzində saxlanmışdır. İpək parçalardan çoxlu məhsullar istehsal edilmişdir. İpək parçalardan tikilmiş qadın geyimləri və baş örtükləri həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. İpək parçaların üstünə fırça ilə yazılar da yazırdılar. Qədim dövrlərdə ipək parçaların satışına marağı gücləndirmək məqsədilə onların üstünə xalqın sevdiyi hikmət və nəsihətlər, şeir parçaları, digər dəyərli sözlər yazırdılar. Bəzən parçaların üstündə onların hazırlandığı yer və tarix də göstərilirdi ki, bunlar hazırda çox böyük əhəmiyyət kəsb edir..

Bu ənənədən kəlağayı istehsalında da geniş istifadə edilmişdir. Kəlağayların yeləmində bu cür yazılar verilirdi. Bir çox hallarda kəlağayını hazırlayan usta onun yeləmində öz adını yazırdı. Bununla kəlağayının harada və hansı usta tərəfindən hazırlandığı da bəlli olurdu.

Beləliklə, üstündəki yazılara görə, kəlağayını da kitabın bir növü adlandırmaq olar.

Deyənləri ümumiləşdirərək qədim dövrlərdən günümüze qədər Azərbaycan kitabının növlərini aşağıdakı qaydada sıralamaq olar:

- 1.Qar kitablar;
- 2.Ağac kitablar;
- 3.Daş kitablar;
- 4.Sümük kitablar;
- 5.Metal kitablar;
- 6.Saxsı kitablar;
- 7.Gil kitablar;
- 8.Dəri kitablar;
9. Yarpaq kitablar;
- 10.Papirus kitablar;
- 11.Mum kitablar;
- 12.Xalça kitablar;
- 13.Tikmə kitablar;
- 14.İpək kitablar;
- 15.Kağız kitablar;
- 16.Elektron kitablar.

Göründüyü kimi, burada kitabların növü onların hazırlandığı materiala görə müəyyən edilmişdir. Bu da təsadüfi deyil. Yazı işinin, kitab nəşrinin çətinliyi həmişə onun hazırlanacağı materialla bağlı olmuşdur. Şumerlərin İkiçayarasında gili tapıb onun üzərində yazı yazmağı kəşf etmələri məhz həmin yerdə digər yazı materiallarının yoxluğu və gilin bolluğu ilə bağlı olmuşdur. Kitabın tarixi inkişaf mər-

hələləri də bir qayda olaraq onların hazırlandığı materiala görə öyrənilir. Bunlar da bir-birini tamamlayır.

Bu kitablardan bir çoxuna dünyanın əksər xalqlarında rast gəlinir. Ancaq daş və gil üzərində ilk dəfə yazı yazmağı türklər kəşf etmişlər. Bunu Qobustan qayaları və Şumer yazılı mətnləri təsdiqləyir. Lakin xalça, tikmə və ipək kitablar demək olar ki, yalnız türk xalqlarında mövcud olmuşdur. Bu da o deməkdir ki, xalça, tikmə və ipək parçalar üzərində yazı yazmaq mədəniyyətini də türklər yaratmışlar. Kitab mədəniyyətini öyrənərkən bu məsələlərə ayrıca diqqət yetirmək lazımdır.

2.4. Azərbaycanın əlyazma kitabları

Birinci fəslin "Əlyazma kitabları" yarım fəslində əlyazma kitabları haqqında geniş danışılmışdır. Orda deyilən fikirlərin hamısı eyni zamanda Azərbaycanın əlyazma kitablarına aiddir. Onları burada təkrarlamağa ehtiyac yoxdur. Lakin Azərbaycanın əlyazma kitabları haqqında daha geniş təsəvvür yaratmaq üçün əlavə bilgilər verməyə ehtiyac duyulur.

Qədim kitabları nəzərə almasaq, ilk Azərbaycan kitabları istisnasız olaraq əlyazmalar şəklində yaranmış, yalnız üzü xəttatlar tərəfindən köçürülməklə çoxaldılmışdır. Ona görə də əlyazma kitablarının sayı məhdud olmuşdur. Məsələn, "Dədə Qorqud" kimi dünya epik söz sənətinin nadir incisinin, şah əsərinin bu gün cəmi üç əlyazması məlumdur. Onlardan ikisi tam olub, Drezden və Berlin, digəri isə yarımçıq olub, Vatikan kitabxanalarında saxlanır. "Dədə Qorqud"un Drezden və Berlin nüsxələri on iki, Vatikan nüsxəsi isə altı boydan ibarətdir. Hər üçünün "Müqəddimə"si var.

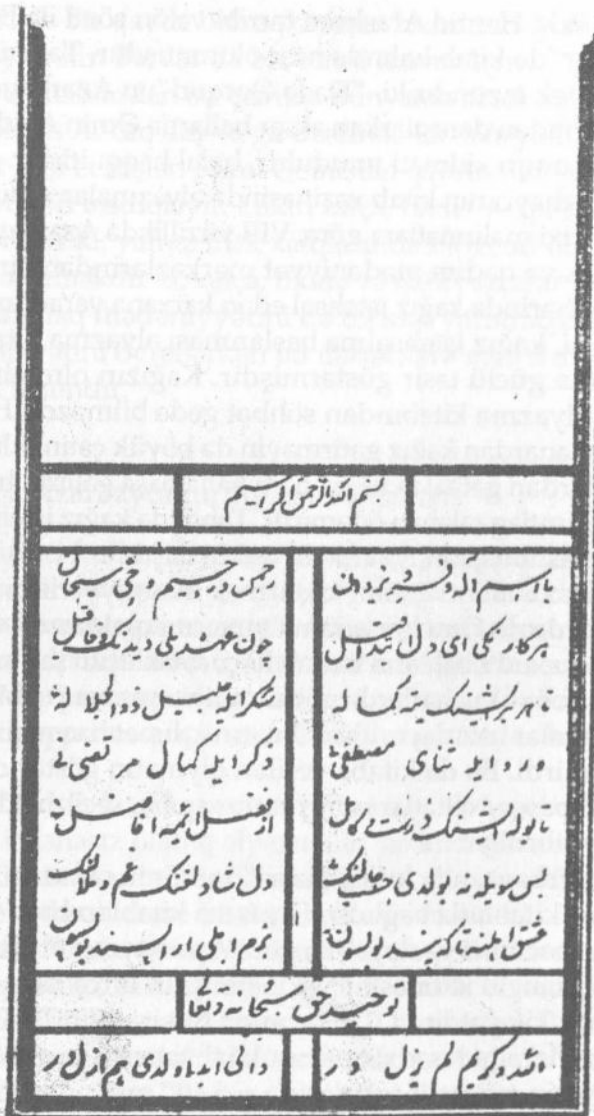
"Dədə Qorqud" dastanının surətini Azərbaycana ilk dəfə Əmin Abid gətirmişdir. Əmin Abid dastanın nəşrinə nail olmamış, 1937-ci ildə güllələnmişdir. Həmin nüsxə

1939-cu ildə Həmid Araslının tərtibi və ön sözü ilə Bakıda "Azərnəşr" də kitab halında nəşr olunmuşdur. Təəssüf hissi ilə demək lazımdır ki, "Dədə Qorqud"un Azərbaycanda nəşr tarixindən danışılarkən əksər hallarda Əmin Abidin adı çəkilmir, onun xidməti unudulur, halal haqqı itirilir.

Azərbaycanın kitab xəzinəsində əlyazmalar xüsusi yer tutur. Tarixi məlumatlara görə, VIII yüzillikdə Azərbaycanın ən böyük və qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Təbriz şəhərində kağız istehsal edən karxana yaradılmışdır. Sözsüz ki, kağız istehsalına başlanması əlyazma kitabının inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Kağızın olmadığı bir vaxtda əlyazma kitabından söhbət gedə bilməzdi. Həmin dövrdə kənardan kağız gətirməyin də böyük çətinlikləri var idi. Kənardan gətirilən kağız həm baha başa gəlirdi, həm də az olduğundan tələbatı ödəmirdi. Təbrizdə kağız istehsalına başlanması bu çətinliyi aradan qaldırmışdı.

Əlyazmaların üzünü köçürmək məsuliyyətli və şərəfli bir iş sayılırdı. Onu hər adama tapşırmaq olmazdı. Əlyazmaların yaxud kitabların üzünü köçürmək üçün şah saraylarında və böyük şəhərlərdə gözəl xətti və yazmaq qabiliyyəti olan xəttatlar hazırlayırdılar. Onların zəhmət haqqı qızıl pul ilə ödənilirdi. Bu da kitaba verilən qiymətin göstəricisi idi. Bundan başqa, xəttatlar cəmiyyətin sayılıb, seçilən adamları hesab edilirdilər.

Azərbaycanda kitab "nəşri" tarixinin ən uzun dövrü əlyazma kitablarla bağlıdır. Əlyazma kitabları həm sayına, həm də həcminə və dəyərinə görə Azərbaycan mədəniyyətinin ən zəngin xəzinəsini təşkil etmişdir. Bircə fakta diqqət yetirmək kifayətdir ki, 1259-cu ildə Nəsirəddin Tusinin yaratdığı Marağa rəsədxanasının kitabxanasında elmin, mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid 400 min nüsxədən çox əlyazma kitabı olmuşdur. XIII yüzillikdə bir rəsədxananın kitabxanasında bu sayda kitabın toplanmasının nə demək olduğunu düşünmək çətin deyil. Bu, Nəsirəddin Tusinin gərgin əməyinin və kitaba sevgisinin, qayğısının, verdiyi dəyər bəhrəsi idi.

Şah İsmayıl Xətayinin "Dəhnamə" əsərinin üzü
1626-cı ildə köçürülmüş və hazırda Sankt-Peterburqda saxlanan
əlyazmasından bir səhifə

Nəsirəddin Tusinin öz yaradıcılığı da çox zəngin olmuşdur. Onun əsərlərinin bir çoxu hələ müəllifin öz sağlığında məşhurlaşmış, hətta Avropa və bir çox Şərqi ölkələrinə aparılmışdır. Nəsirəddin Tusi riyaziyyat, coğrafiya, astronomiya, fəlsəfə və digər elm sahələrinə aid yüzdən çox əsər yazmışdır. Təbii ki, onların ilk nüsxələri Marağa rəsədxanasının kitabxanasında saxlanmışdır. Onun "Əxlaqi Nasiri" və "Təhriri-Öqlidis" əsərləri çox məşhur olmuş, geniş yayılmış, bir sıra ölkələrdə tanınmışdır. "Təhriri-Öqlidis" hələlik Azərbaycanın ilk çap kitabı sayılır. Bu barədə geniş danışılmışdır. Nəsirəddin Tusinin yazdığı "Əxlaqi-Nasiri", "Təhriri-Öqlidis", "Göy qurşağı haqqında", "İsti və soyuq haqqında", "Şərhül-İşarət", "Təhsül-i-Şarh" (onun bir adı da Cavahirnamədir – İ.S.), "Təhriri məcəsti", "Şəklül-qita", "Zici-Elxani" (bu əsər kollektiv əməyin məhsuludur. Bilavasitə Nəsirəddin Tusinin həmmüəllifliyi və rəhbərliyi ilə yazılmışdır-İ.S.) kimi əsərlərin əlyazma nüsxələri zamanımıza qədər gəlib çatmışdır. Onlar hazırda dünyanın ən böyük kitabxana və muzeylərini bəzəyir, onların nadir eksponatları, ən qədim kitab inciləri hesab edilir.

Nəsirəddin Tusi müəllifliklə yanaşı, tərcümə və xəttatlıq işi ilə də məşğul olmuşdur. Onun bu sahədəki xidmətləri də əhəmiyyətlidir və dəyərləndirilməyə layiqdir. Onun tərcümələrindən biri hazırda Türkiyənin Ayasofiya kitabxanasında saxlanır. Bu, X yüzillikdə yaşamış ərəb şeyxi Şeyx Əbdülhüseyn Əbdürrəhman İbn Ömər Sufinin "Tərcümeyi-Səvarül-Kəvakib" adlı əsəridir.

Nəsirəddin Tusi bu əsəri ərəb dilindən fars dilinə çevirmişdir. Ayasofya kitabxanasında saxlanan nüsxə N.Tusinin öz xəttlə yazılmışdır. Bunu əlyazmasının sonuncu səhifəsində N.Tusinin özü də qeyd etmişdir. O həmin vərəqdə aşağıdakı sözləri yazmışdır. "647-ci ilin Zülqədə ayının 25-də bazar ertəsi günündə allahın köməyi ilə bu kitabın tərcüməsi və köçürülməsi başa çatdı". Əlyazmanı tərcümə edən də, üzünü köçürən də N.Tusinin özü olmuşdur. Ona görə Ayaso-

fiya kitabxanasında saxlanan nüsxəni avtoqraf adlandırmaq olar. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun şöbə müdiri Aydın Xəlilov bu əlyazma ilə bağlı araşdırmalar aparmış, onun son səhifəsinin haşiyəsində yazılmış "Əhməd İbn Şeyx Üveys h.850 (m.1446)-ci ildə Bağdad şəhərində bu nüsxənin sahibi kimi yazdı" sözlərinə əsaslanıb həmin əlyazmanın XIV əsrin ikinci yarısında 18 il Cəlairi hökmdarı olmuş Şeyx Üveysin oğlunun kitabxanasında olduğunu söyləmişdir. Əlyazmanı Marağadan Bağdada və Bağdaddan da Ayasofiya kitabxanasına kimlərin, necə və nə vaxt apardıqları haqqında isə heç bir məlumat yoxdur. 1959-cu ildə Tehrandakı "Çapevi" mətbəəsi bu əlyazmanı min nüsxə tirajla faksimilesi ilə birlikdə nəşr etmişdir. Həmin kitabın bir nüsxəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanır. Kitabı nəşr edən mətbəə onun hardan götürüldüyü haqqında belə bir məlumat vermişdir: "Türkiyənin Ayasofya kitabxanasında saxlanan h.647-ci (m.1249) ildə Xoca Nəsirəddin Tusinin xətt ilə yazılmış nüsxəsindən çap edilib". Burada bir faktı xatırlatmaq yerinə düşər ki, bütün bu işlərə görə Xoca Nəsirəddin Tusi öz sağlığında "elm ölkəsinin şahı" adlandırılmışdır. Tarixdə təkcə N.Tusi bu cür şərəfli ada layiq görülmüşdür. Çox maraqlıdır ki, indiyə qədər dünyada bu adı almış ikinci adam yoxdur. Təkcə bu titul Nəsirəddin Tusinin böyüklüyü haqqında hər şeyi deyir.

Azərbaycanda kitaba ən böyük qayğı və sevgi də Nəsirəddin Tusinin adı ilə bağlıdır. Bu ənənə sonralar uzun müddət nəsildən-nəslə ötürülmüşdür.

Azərbaycan əlyazma kitabından danışırkən Səfəvilər dövründən ayrıca söhbət açmaq lazım gəlir. Şah İsmayıl Xətayi 2,5 milyon kvadrat kilometr ərazisi olan böyük bir dövlət qurmuşdur. Şah İsmayıl Xətayi dövlət quruculuğu işləri ilə yanaşı, mədəniyyətin bütün sahələrinə xüsusi qayğı göstərir, onun inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlayırdı. Təbriz şəhəri Səfəvilər dövlətinin paytaxtı olmaqdan başqa, həm də kitab sənətinin mərkəzinə çevrilmişdir. Şah İsmayıl

Xətayinin qayğısı sayəsində Təbrizdə və başqa şəhərlərdə kitab işi geniş vüsət almış, bu sənətə məhəbbət güclənmiş, ona meyl edənlərin sayı çoxalmışdır. Həmin dövrdə Təbrizdə adlı-sanlı kitab ustaları yetişmişdir. Həm Təbrizdə yazılan və üzü köçürülən, həm də kənardan toplanıb gətirilən kitablar böyük bir xəzinə təşkil etmişdir. Şah İsmayıl Xətayinin dövründə Təbrizdə və Ərdəbildə böyük kitabxanalar yaradılmışdır. Akademik Həmid Araslı Şah İsmayıl Xətayinin kitab işi sahəsindəki misilsiz xidmətləri haqqında yazırdı: "Şah İsmayıl Xətayi qədim Ağqoyunlu sarayının bütün mədəni irsinə sahib olub. Təbrizdə öz sarayında və Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsində böyük kitabxanalar təşkil etməyə müvəffəq olmuşdu. Şah İsmayıldan sonra gələn Səfəvi hökmdarlarının hamısı bu ənənəni davam etdirməyə səy edirdi. Bu mədəni tədbir şahzadələr, əmirilər, ayrı-ayrı bəylərbəyliklər tərəfindən təqlid edilirdi... Xüsusi ev kitabxanaları düzəltmək, tanınmış şair və alimlərin məşhur xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş və rəssamlar tərəfindən zینətləndirilmiş əsərlərini toplamaq yaxud yazdırıb Şeyx Səfi məqbərəsinə, ayrı-ayrı məscidlərə vəqf etmək bir dəb halını almışdır". Səfəvilər dövründə xəttatlar və kitab işi ilə məşğul olan digər şəxslər böyük hörmət və nüfuz sahibi idilər. Şah İsmayıl Xətayinin fərmanı ilə məşhur rəssam Behzad sarayda kitabdar vəzifəsinə təyin edilmişdir. Fərmanın məzmunundan aydın görünür ki, Səfəvilər sarayında kitabdar yüksək vəzifə sayılırdı və hər adamı o vəzifəyə qoymurdular. Bu vəzifəyə yalnız ən layiqli və istedadlı adamları təyin edirdilər. Ümumiyyətlə, Səfəvilərin sarayında kitabdar demək olar ki, bütün mədəniyyət sahələrinə rəhbərlik edir, ədəbiyyat və incəsənət adamlarının başçısı, ağsaqqalı sayılırdı.

İslam dini rəssamlığı yasaq edirdi. Musiqini də sıxışdırırdı. Bu dinə görə şəkil çəkmək və musiqi çalmaq, oxuyub-oynamaq, gülüb-əylənmək günah sayılırdı. Bu gün də şəkil çəkməyi günah sayanlar var. Deməli, həmin düşüncələr hələ də beyinlərdən silinməmişdir. Səfəvilər dövləti güclü

dini dayaqlar üzərində qurulsa da, İslamın mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı qadağaları ilə bəzi sənətlərdir. Bircə faktı demək kifayətdir ki, Azərbaycan miniatur sənəti Şah İsmayıl Xətayinin dövründə özünün ən yüksək zirvəsinə yüksəlmişdir. Bu da dövlət adamlarının, sözsüz ki, birinci növbədə Şah İsmayıl Xətayinin həmin sahəyə qayğısının bəhrəsi idi. Əlbəttə, bu qayğının kökündə Şah İsmayıl Xətayinin elmə, ədəbiyyata və mədəniyyətə münasibəti dururdu. Deməli, Şah İsmayıl Xətayi heç vaxt İslam dininin qadağaları ilə yaşamamış, həyata, dünyaya daha açıq gözlə baxmışdır.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan Əlyazma kitabının inkişafında dövlət adamları ilə yanaşı, ayrı-ayrı sənətkarların böyük xidmətləri olmuşdur. Rəssam Kəmaləddin Behzadın, Əlirza Təbrizinin, Sadıq bəy Əfşarın, İsgəndər bəy Münşinin, Qazi Əhmədin, şair və rəssam Sadıq bəy Sadıqinin, Mirəli Təbrizinin, Məhəmməd Hüseyn Təbrizinin (ləqəbi Mehdi Ustad olmuşdur), Məhəmmədəli Təbrizinin, Mühəbbəli Təbrizinin, Qasım bəy Səhafın, Mirzə bəy Təbrizinin, Mahmud Sərrafın, Seyid Heydər, Səfər Təbrizinin, Mir Əlinin, Sultan Məhəmmədin, Ağa Mirəyin, Əbdülbaqi Kitabnəvisin və başqalarının adlarını çəkmək olar. Onların hər biri Azərbaycan əlyazma kitabının inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Adları çəkilən xəttatlardan Kəmaləddin Behzad, Sadıq bəy Əfşar, İsgəndər bəy Münşi, Ağa Mirək, Sultan Məhəmməd daha çox məşhur olmuşlar. Hətta Azərbaycan xəttatları təkcə əlyazmaların üzünü köçürməklə kifayətlənməmiş, bədii yazının yeni formalarını yaratmışlar. Tarixi qaynaqlarda Sadıq bəy Əfşar haqqında xeyli məlumatlar saxlanmışdır. Sadıq bəy Əfşar alim, şair, musiqişünas, rəssam və xəttat olmuşdur. O eyni zamanda kitabların toplanması, saxlanması, hətta onların tədqiqi ilə bağlı misilsiz işlər görmüşdür. Onun bütün sahələrdəki fəaliyyəti nəzərə alınaraq I Şah Abbasın dövründə saray kitabdarı vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Əlirza Təbrizi isə XVI əsrin 80-ci illərində əvvəlcə Xorasan şəhərində işləmiş, sonra xidmətləri

nəzərə alınaraq I Şah Abbasın göstərişi ilə saraya gətirilmiş, sarayın baş xəttatı vəzifəsi ona tapşırılmışdır. Ümumiyyətlə, Səfəvilər sarayında kitabdar və xəttat vəzifələri yüksək tutulmuş, onlar sarayın mülkişü-şüərası ilə eyni hörmət və izzətə malik olmuşlar.

Azərbaycan Əlyazma kitabının sayı haqqında dəqiq məlumat yoxdur, lakin bu barədə fikir söyləmək mümkündür. Təkcə Nəsirəddin Tusinin yaratdığı Marağa rəsədxanasının kitabxanasında 400 min kitabın toplanması haqqındakı məlumat Azərbaycan əlyazma kitabının sayının milyondan çox olduğunu söyləməyə əsas verir. Bəs bu zənginlikdə kitab xəzinəsi necə olmuşdur?

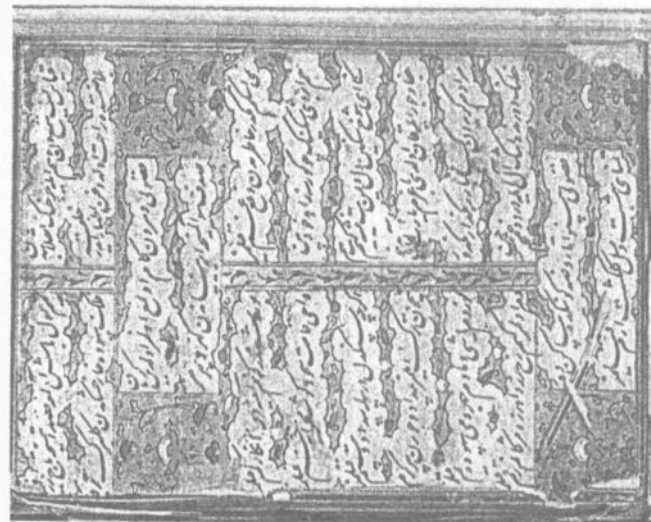
Təəssüflər olsun ki, minillər boyu ağır zəhmət bahasına yaradılmış və toplanmış bu zəngin xəzinə əvvəlcə ərəb işğalçıları, sonra fars şovinistləri, nəhayət monqol yürüşləri zamanı kütləvi şəkildə məhv edilmişdir. Burada Səməd Vurğunun "Yandırılan kitablar" şeirini oxumaq bəs eləyir.

Sözsüz ki, burada yalnız məhv edilməkdən danışmaq olmaz. Əlyazma kitabların bir hissəsi də yadellilər tərəfindən daşınıb onların ölkələrinə aparılmışdır. Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələri zamanı da Azərbaycan kitabının eyni tale ilə üzləşdiyini görürük. Müharibələr zamanı yaranmış qarışıqlıqdan ermənilər də bacarıqla istifadə edərək əllərinə düşən fürsəti fəvriyyə verməmiş, külli miqdarda Azərbaycan kitabını qarət etmiş, yığıb aparmış, üzlərini köçürərək öz adlarına çıxmışlar. Ermənilər oğurladıqları Azərbaycan kitabları hesabına özlərinə saxta tarix, ədəbiyyat və mədəniyyət yaratmışlar. Azərbaycanın əlyazma kitabları zaman-zaman beləcə qarət edilmiş, yandırılmış, oğurlanmış, özgələşdirilmişdir.

Ərəb, fars, yunan və ermənilər əllərinə düşən Azərbaycan kitablarını ya öz dillərinə çevirib, mənimsəmiş, əslini məhv etmişlər. Ya da əllərinə düşən kimi yandırmışlar. Ruslar və avropalılar isə onları daha çox qorumuşlar.

Şah İsmayıl Xətayi "Divanı"nın Paris Milli Kitabxanasında saxlanan əlyazmasının son vərəqi

Məhəmməd Füzulinin XVI əsrin sonlarında üzü köçürülmüş "Türk divanı"ndan bir səhifə

Məhəmməd Füzulinin XVI əsrin sonlarında üzü köçürülmüş "Türk divanı"na çəkilmiş miniatür

Sağ qalmış Azərbaycan əlyazma kitabları hazırda dünyanın ən böyük kitabxanalarının nadir incilərindən sayılır və qorunub saxlanır. Paris Milli kitabxanasında saxlanan Təbərinin "Quranın şərh" əsərinin əlyazmasının üzü 1220-1225-ci illərdə köçürülmüşdür. Bu əlyazma həmin əsərin hələlik məlum olan yeganə nüsxəsidir. Əyyuqinin "Vərqa və Gülşah" əsərinin üzü XIII əsrin əvvəllərində köçürülmüşdür və hazırda İstanbuldakı "Topqarı sarayı" muzeyinin kitab fondunda saxlanır. Dünyanın ən böyük və məşhur kitabxanalarının nadir inciləri siyahısında Azərbaycan alim və şairlərinin həm də xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələrinin adlarına tez-tez rast gəlinir və onların sayı kifayət qədər çoxdur. Hazırda həmin kitabxanalarda dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin 792 və Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin 800-ə qədər əlyazma nüsxəsi var. Nizami Gəncəvinin ən qədim "Xəmsə"sinin bir neçə nüsxəsi Paris Milli Kitabxanasında, Oksford və Sankt-Peterburq Dövlət Universitetinin kitabxanalarında saxlanır. Təxmini hesablamalara görə, hazırda dünyanın ən böyük kitabxana və muzeylərində saxlanan Azərbaycan əlyazma kitablarının sayı 40 minə qədərdir. Əlbəttə, Azərbaycanda saxlanan əlyazma kitabları bura daxil deyildir!

Azərbaycanda əlyazma kitablarının saxlandığı əsas yer AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutudur. Bu institutun əsası 1928-ci ildə qoyulmuşdur. Həmin vaxt Azərbaycan Tarixi Muzeyinin bir şöbəsi kimi yaradılmışdır. Sonralar Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin, SSRİ EA Cənubi Qafqaz və Azərbaycan filiallarının Şərq Kitabxanasının, nəhayət Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun şöbəsinə çevrilmişdir. Həmin şöbənin bazasında 1950-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə müstəqil Respublika Əlyazmalar Fondu yaradılmışdır. Hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu adlanır. Hazırda bu institutun fondlarında 40 mindən artıq tarixi sənəd,

nadir əlyazmalar, qədim çap kitabları və s. toplanmışdır. Bunların arasında əlyazma kitabları xüsusi yer tutur. Onların sayı 14 min nüsxədən çoxdur. Əlyazma "kitab"larından ən qədiminin 1200 il yaşı vardır. Bu əlyazma təxminən 1200 il bundan əvvəl perqament kağızı üzərində qədim kuti əlifbası ilə yazılmış Quran surəsindən ibarətdir. Cövhərinin "sihah-ül-lüğət" əsərinin 1117-ci ildə köçürülmüş, Əbü Əli İbn Sinanın "Qanun Fittitib" adlı əsərinin əlyazmasının üzü 1141-ci ildə köçürülmüş nüsxələri institutun fondundadır. Burada Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, Firdovsinin, Xəyyamın, Hafizin, Sədinin, Nəvainin, Caminin və başqalarının onlarla əlyazmaları saxlanır. Əlyazmalar İnstitutunun fondlarında Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin 20, Xaqani Şirvaninin "Qəsideyi-Şiniyyə"sinin 40-a qədər, Sədi Şirazinin məşhur "Gülüstan" və Caminin "Yusif və Züleyxa" əsərlərinin Azərbaycanda üzü köçürülmüş 50-yə yazın əlyazma nüsxələri saxlanır.

Kitab nəşri nə qədər inkişaf etsə də, əlyazma kitabları dəyərini itirməmişdir. Əksinə, onların dəyəri günbəgün daha da artır. Bu gün də dünya kitabxanalarının ən nadir, dəyərli inciləri məhz əlyazma kitabları sayılır. Azərbaycanda əlyazmalara diqqət və qayğı bir müddət o qədər də ürəkaçan olmayıb. Ona görə də bu gün bir çox Azərbaycan kitablarının nadir əlyazma nüsxələri xarici ölkələrin kitabxana və muzeylərində saxlanılır. Lakin bu həqiqəti olduğu kimi demək lazımdır ki, 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra kitaba münasibət kökündən dəyişmişdir. Bunu bolşeviklərin xidməti kimi qələmə vermək isə kökündən yanlış olardı. Unutmaq lazım deyil ki, böyük humanist yazıçı, dövlət xadimi və vətənpərvər olan Nəriman Nərimanovun kitaba münasibəti həmin dövrdə dövlətin kitaba münasibətini formalaşdırmış, onun əsasında durmuşdur. Daha doğrusu, 1920-ci illərdə Azərbaycanda kitaba münasibəti birbaşa N.Nərimanovun özü yaratmışdır. N.Nərimanov dövlətin qurulduğu ilk gündən nəşriyyat işinə,

kitab nəşrinə və kitabın qorunub saxlanmasına xüsusi qayğı göstərmiş, bu işlərlə bağlı bir neçə sərəncam imzalamışdır. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, N.Nərimanov millətin inkişafında, millətlər arasında öz imzasını təsdiq etməsində elmin və təhsilin əhəmiyyətini düzgün başa düşürdü. Elmi və təhsili isə kitabsız təsəvvür etmək mümkün deyil. O yaxşı bilirdi ki, bütün inkişafın başında kitab durur.

2.5. İlk mətbəələrin yaranması

Kitabın tarixi çox qədimdir. Qobustanda kitab şəklinin tapılması bu tarix haqqında aydın təsəvvür yaradır. Lakin qədim kitabların hamısı mətbəə üsulu ilə hazırlanmamışdır.

İlk mətbəənin yaranma tarixi hələ də dürüst bilinmir. Bu məsələ ilə bağlı elmdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hazırda Luvr, Berlin, Britaniya muzeylərində, ABŞ universitetlərində, İstanbul, Moskva, Sankt-Peterburq şəhərlərində 200 mindən çox gil kitab saxlanır. Bu kitablar qədim Şumer şəhərlərinin indiki İraqın ərazisindəki xarabalıqlarında aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır. Təkcə Qoyuncuq şəhərinin xarabalıqlarında aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış Aşşurbanipalın kitabxanasından 60 min bu cür kitab üzə çıxarılmışdır.

Bu qədər kitabın tapılması aydın göstərir ki, Şumerdə kitab mədəniyyəti olmuşdur. Şumerlər İkiçayarasına Xəzər dənizinin sahilindən getmişdilər. Ən azından öz əcdadlarının yaratdıqları Qobustan mədəniyyəti onlara tanış idi. Onlar yazı mədəniyyətini də sözsüz ki, buradan aparıb İkiçayarasında yerli xammala uyğun olaraq təkmilləşdirmişdilər.

Şumerlər yazıb-oxumağı bacaran adamları yüksək tutur, onlara xüsusi hörmət bəsləyirdilər. Bu sevgi və hörməti kitaba sevgi və məhəbbət kimi dəyərləndirmək lazımdır. Ona görə də şumerlər uşaqlarını məktəbə müəllim yanına qoyurdular ki, yazıb-oxumağı öyrənsinlər. Şumer dilində məktəbə

Edubba deyilirdi. E-ev, dub/ tub/ tup/ tab/ təb isə üzünü çoxaltmaq deməkdir. Gil lövhələrin tablet adlandırılması da buradan qaynaqlanır. Əslində məktəb deyəndə şumerlər gil kitabların üzünün köçürüldüyü və oxunduğu yeri başa düşürdülər. Həmin məktəblər bir emalatxananı xatırladırdı. Onları bugünkü anlamda mətbəə adlandırmaq düzgün olmasa da, burada gil kitabların üzü köçürülüb çoxaldıldığına görə, sözsüz ki, mətbəədə görülən işlərin bir hissəsini yerinə yetirirdilər.

Şumerlər yazı materialı kimi gildən istifadə edirdilər. Gil xammal kimi İkiçayarasında bol olduğundan ondan istifadə asan və ucuz başa gəlirdi. Gildən 20x30 sm ölçüsündə lövhələr hazırlayırdılar. Bu lövhələrin hər iki üzünü yazırdı. Əvvəllər gil lövhələr çiy saxlanılırdı, bişirilmirdi. Çiy lövhələr suya və nəmişliyə dözməyib tez xarab olurdu. Ona görə bu cür yazılı lövhələri uzun müddət saxlaya bilmirdilər. Bunun da yolunu tapıb çiy lövhələri bişirməyə başladılar. Bişmiş hazır lövhələr suya davamlı olduğuna görə, bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Gil lövhələr iki üsulla hazırlanmışdır. Birinci üsulla gil lövhə hazırlanmış, hər iki üzünü yazıldıqdan sonra xüsusi sobada bişirilmişdir. Bu cür lövhələr əksər hallarda birçə nüsxə olurdu. Gil lövhələrin üzünü çoxaltmaq üçün əvvəlcə qəlib hazırlanmışdır. Birinci üsulla hazırlanıb bişirilmiş lövhədən bu məqsədlə istifadə olunmuşdur. Əgər onun üzünü köçürülməlidirsə onda hazırlanmış çiy lövhə onun üzərinə qoyulur və möhkəm sıxılır, bu zaman yazının çökəkləri çiy lövhədə qabartmalar yaradır. Həmin lövhəni bişirib qəlib alırlar. Bundan sonra həmin qəlibi çiy lövhələrin üzərinə qoyub sıxanda yazı olduğu kimi çiy lövhənin üzərinə düşür. Bu yolla yazının üzünü istənilən sayda çoxaltmaq mümkün olurdu. Bütün bu işləri görmək üçün böyük bir emalatxana-mətbəənin yaradılması vacib idi. Sözsüz ki, Şumerdə çoxlu belə emalatxana-mətbəələr olmuşdur.

Hazırda kitab nəşri zamanı mətbəələrdə görülən işlərin bir qismi bunlara çox oxşayır. Bu gün mətbəələrdə görülən işlərin bir çoxu isə Şumer emalatxanalarındakı işlərin təkmilləşdirilmiş formalarıdır. Daşbasma üsulu ilə şumerlərin gil lövhələrin üzünü çoxaltdıqları üsul demək olar ki, bir-birinin eynidir.

Ötən əsrin ortalarında Orta Asiyada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı çox zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri üzə çıxarılmışdır. Turfan və Qaraqoç şəhərlərinin xarabalıqlarında digər abidələrlə yanaşı, bir mətbəənin qalıqları da tapılmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə həmin mətbəədə kitablar nəşr olunmuşdur. Əlbəttə, bu bilginə qulaqardına vurmaq olmaz. Onunla bağlı araşdırmalar aparmaq, faktları dəqiqləşdirmək lazımdır. Əgər belə bir mətbəənin mövcud olduğu öz təsdiqini taparsa, onda bu Amerikalı alim Karterin söylədikləri ilə də üst-üstə düşəcək.

Amerikalı alim Karter hələ XX yüzilliyin əvvəllərində bir kitab yazmış və burada dünyada ilk mətbəəni türklərin yaratdıqları fikrini irəli sürmüşdür. Karter bu sahədə gərgin axtarışlar aparmış, öz araşdırmalarının nəticələrinə söykənərək yuxarıdakı fikrini təsdiqləmişdir. Məşhur alman alimi Pelliot Leçkonun və ingilis alimi Denison Rosun yetiştirməsi olan Karter 1925-ci ildə Nyu-York şəhərində "Mətbəənin ixtira edilməsi" adlı bir kitab nəşr etdirmişdir. Burada kitabçılıq işinin və mətbəəçiliyin tarixi ilə bağlı zəngin tarixi faktlardan istifadə edilmiş, maraqlı yazılı mənbələrə istinad olunmuşdur. Karter topladığı tarixi qaynaqlar əsasında kitabçılıq işinin və mətbəəçiliyin bütün dünya üzrə tarixini dərinlən öyrənmiş, hərtərəfli təhlillərdən sonra bu nəticəyə gəlmişdir ki, "Türklər bulaq tərzində mütəhərrik hərflərlə dünyada ilk mətbəəni ixtira edib, kitab çap edən millətdir. Uyğur türklərinin bəşəriyyət qarşısında xidmətləri böyükdür. Mütəhərrik hürufat tipi ilə çap olunmuş ən qədim əsər türk dilindədir".

Karterin kitabından götürülmüş bu məlumat bu gün bizim üçün olduqca dəyərlidir. "Dünyada kitab mədəniyyətinin ilk yaradıcısı türk xalqıdır" fikrini söyləməyə Karterin kitabı tam əsas verir. Bunu Qobustan və Şumer haqqında əvvəldə deyilənlər də təsdiqləyir. Bundan başqa, Karterin kitabındakı iki fakta xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bunlardan birincisi odur ki, Karterin kitabında ilk mətbəələrin yaranma tarixindən söhbət gedir və bu tarixin VIII əsrə düşdüyü göstərilir. Karter mətbəə deyəndə bugünkü kimi kitab nəşrini nəzərdə tutmuşdur. İkincisi isə odur ki, o, ilk mətbəəni uyğur türklərinin yaratdıqlarını xüsusi vurğu ilə nəzərə çatdırmışdır. Bütün bunlardan sonra çıxarılan nəticə belədir:

1. Dünyada çap üsulu ilə kitab istehsalını ilk dəfə türklər ixtira etmişlər;
2. Dünyada ilk mətbəəni türklər yaratmışlar;
3. Dünyada mütəhərrik hürufat üsulu ilə ilk kitab türk dilində nəşr olunmuşdur.

2.6. Azərbaycan kitabı

Kitab əslində bəşəri sərvətdir. Ondan hamı faydalanır. Bəs onda Azərbaycan kitabı deyəndə nə başa düşülür? Bu termini işlətmək doğrudur, ya yox?! Sözsüz ki, bu suala cavab vermək üçün kitab haqqında geniş bilgilər lazımdır.

Azərbaycan kitabı deyəndə, birinci növbədə, onun hər hansı bir cəhətdən Azərbaycanla bağlılığı nəzərdə tutulur. Bəri başdan demək olar ki, müəllifi azərbaycanlı olan yaxud məzmunu Azərbaycana aid bütün kitablar Azərbaycan kitabı sayılır. Lakin hər hansı bir kitabın Azərbaycan kitabı sayılması yalnız bu iki amillə müəyyənləşdirilə bilməz. Bunun üçün bir çox amillər nəzərə alınmalıdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Azərbaycan kitablarını millilik baxımından iki qrupda cəmləşdirmək olar:

Milli Azərbaycan kitabları. Bunlara yalnız Azərbaycanca yazılmış və Azərbaycanda nəşr olunmuş kitablar aiddir. Burada müəllifin milli kimliyi, yəni azərbaycanlı olub-olmaması, həmçinin kitabın məzmununun Azərbaycanla bağlılığı o qədər də önəmli deyil. Burada kitabın yazıldığı və nəşr olunduğu yer əsas götürülür.

Azərbaycan kitabları. Bunlara Azərbaycan haqqındakı və müəllifi azərbaycanlı yaxud qeyri-azərbaycanlı olan bütün kitablar aid edilir. Burada iki cəhətə diqqət yetirmək lazımdır. Birincisi, hamıya bəllidir ki, Azərbaycan haqqındakı kitabların hamısının müəllifi azərbaycanlı deyil. Azərbaycanlı müəlliflərin bütün kitabları da Azərbaycan haqqında olmaya bilər. Bunlara baxmayaraq həmin kitaların hamısı Azərbaycan kitabıdır.

Azərbaycan kitablarını müəllifinə, nəşr olunduğu yerə, yazıldığı dilə və s. uyğun olaraq müxtəlif bölgülər üzrə sistemləşdirmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan kitablarını müəlliflərin milli kimliyinə görə iki qrupa bölmək olar:

Azərbaycanlı müəlliflərin yazdıqları kitablar;

Azərbaycanlı olmayan müəlliflərin yazdıqları kitablar.

Azərbaycanlı müəlliflərin yazdıqları kitablar istisnasız olaraq Azərbaycan kitabıdır. Burada onların yazıldığı yer, kitabların mövzusu və məzmunu heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Onların hansı dildə yazıldığı, harda nəşr olunduğu da nəzərə alınmır. Bu cür kitabların Azərbaycan kitabı adlandırılması üçün onların müəllifinin Azərbaycan vətəndaşı olması bəs eləyir. Kitabın müəlliflərinin sayı iki və daha çox olduqda, onun Azərbaycan kitabı adlandırılacağı üçün müəlliflərdən ən azı birinin azərbaycanlılığı mühüm şərtədir.

Azərbaycanlı olmayan müəlliflərin yazdıqları kitabların Azərbaycan kitabı sayılması üçün isə üç şərt tələb olunur:

1. Həmin kitab Azərbaycan haqqında olmalıdır;

2. Həmin kitab Azərbaycanda yaşayan müəllif tərəfindən yazılmalıdır;

3. Həmin kitab Azərbaycanda nəşr edilməlidir.

Azərbaycanlı olmayan müəlliflərin yazdıqları kitablar bu üç şərtədən birinə cavab vermədiyi halda, onu heç cür Azərbaycan kitabı adlandırmaq olmaz. Çünki Azərbaycan kitabı bütün hallarda nə yolla olursa-olsun mütləq Azərbaycanla bağlanmalıdır. Bu bağlılığın isə yuxarıdakı üç yolu var.

Azərbaycanlı müəlliflərin kitablarını yazıldığı dilə və nəşr olunduğu yerə görə dörd qrupda cəmləşdirmək mümkündür:

Azərbaycan (oxu: türk) dilində yazılıb Azərbaycanda çap olunan kitablar;

Azərbaycan (oxu: türk) dilində yazılıb Azərbaycandan kənardə nəşr olunmuş kitablar;

Başqa dillərdə yazılıb Azərbaycanda nəşr olunmuş kitablar;

Başqa dillərdə yazılıb Azərbaycandan kənardə nəşr olunmuş kitablar.

Bu kitablardan ilk üçünün Azərbaycan kitabı olduğu göz qabağındadır. Onların hamısı Azərbaycanla birbaşa bağlıdır. Dördüncü qrupa düşən kitabların isə Azərbaycan kitabı adlandırılması, hər şeydən öncə, onların müəlliflərinin milli kimliyi ilə müəyyənləşdirilir. Yəni başqa dillərdə yazılıb Azərbaycandan kənardə nəşr olunmuş kitablar yalnız onların müəllifləri Azərbaycanlı olduğu halda Azərbaycan kitabı adlandırılır. Burada digər şərtlərə əməl olunub-olunmadığına ehtiyac qalmır.

Milliyətcə azərbaycanlı olmayan müəlliflərin yazdıqları Azərbaycan kitablarını da eyni bölgü üzrə qruplaşdırmaq olar:

Azərbaycan (oxu: türk) dilində yazılıb Azərbaycanda nəşr olunmuş kitablar;

Azərbaycan (oxu: türk) dilində yazılıb Azərbaycandan kənardə nəşr olunmuş kitablar;

Başqa dillərdə yazılıb Azərbaycanda nəşr olunmuş kitablar;

Başqa dillərdə yazılıb Azərbaycandan kənarında nəşr olunmuş kitablar.

Bu bölgədə də ilk üç qrupa düşən kitabların Azərbaycan kitabı olduğu aydın görünür. Onlar ya Azərbaycan dilində yazılır, yaxud Azərbaycanda nəşr olunur. Dördüncü qrupa düşən kitabların nə müəllifi azərbaycanlıdır, nə Azərbaycan dilində yazılmışdır, nə də Azərbaycanda nəşr edilmişdir. Onların Azərbaycan kitabı adlandırılması üçün bircə şərt qalır. Həmin kitablar Azərbaycan haqqında olmalıdır.

Yuxarıdakı bölgüdən "Azərbaycan kitabı" anlayışının mahiyyəti aydın görünür. Bölgünün birinci əhəmiyyəti də bu mahiyyəti üzə çıxarmağındadır. Təsnifatdan görüldüyü kimi, Azərbaycan kitabı anlayışı heç də yalnız müəllifin azərbaycanlı olması yaxud onun Azərbaycanda yazılması və nəşr edilməsi ilə müəyyənləşdirilmir. Burada bir neçə amili nəzərə almaq lazım gəlir. Qeyri-millətlərdən olan müəlliflərin yazdıqları, həmçinin Azərbaycandan kənarında nəşr edilmiş Azərbaycan haqqındakı kitabların hamısı doğru olaraq Azərbaycan kitabı adlandırılır.

Yəqin ki, Azərbaycan kitabı haqqındakı axtarışlar, araşdırmalar bundan sonra da davam etdiriləcək və yeni fikirlər söylənəcək. Hələlik isə Azərbaycan kitabı haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq baxımından yuxarıda söylənələrin öz dəyəri var.

2.7. Azərbaycanın ilk çap kitabları

Əlyazma kitabları kağız materialdan istifadə edilməklə hazırlanan Azərbaycan kitabının birinci mərhələsini təşkil etmişdir. Azərbaycanda kitab istehsalının ikinci mərhələsinə çap kitablarının meydana çıxması ilə başlanmışdır. Bu mərhələ indi də davam edir və onu bir neçə dövrə bölmək olar:

1.1920-ci ilə qədər olan dövr;

2.1920-ci ildən 1991-ci ilə qədər olan dövr;

3.1991-ci ildən sonrakı dövr – Müstəqillik dövrü

Azərbaycanın ilk çap kitabları birinci dövrə aiddir. Həmin dövr bir çox xüsusiyyətləri ilə seçilir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın ilk çap kitabları çox geniş və mürəkkəb anlayışdır. Onu dar çərçivədə başa düşmək olmaz. Bu məsələyə geniş müstəvidə, dövrün, zamanın, şəraitin bütün mənzərəsini hərtərəfli öyrənilib, onun işığında baxmaq lazımdır.

Azərbaycanın ilk çap kitablarını məkan baxımından yalnız Azərbaycanla, müəlliflik baxımından milliliklə və zaman baxımından konkret bir dövrlə məhdudlaşdırmaq mümkün deyil. Ona görə də bu məsələni düzgün öyrənməyin ən yaxşı yolu onu məkan, zaman və milli mənsubiyyətlə hüdudlanmayan bir müstəviyə çıxarmaqdır.

Bir çox mütəxəssislərin fikrincə Azərbaycanda kitab nəşrinə çox gec başlanmışdır. Bunu əksər hallarda Azərbaycanda feodal geriliyinin hökm sürməsi və uzun müddət davam etməsi ilə əlaqələndirirlər. Halbuki Azərbaycanda çap kitabının çox qədim tarixə malik olduğu göstərilir. 1919-cu ildə çap olunmuş "XVIII əsrdə kitab çapı" kitabının müəllifi Frans Bobinger yazırdı ki, XVII yüzillikdə Səfəvilər dövlətində kitab çapı məlum idi. Onun yazdığına görə, həmin dövrdə Səfəvilər dövlətində şriftlə kitab nəşr edilməsinə də cəhdlər göstərilmişdir. Təəssüflər olsun ki, həmin dövrdə kitablar çap olunmuşsa da (çox böyük ehtimalla demək olar ki, çap edilmişdir. Bu faktı ilk çap maşınını türklərin kəşf etdikləri haqqında amerikalı müəllif Karterin 1925-ci ildə Nyu-York şəhərində işıq üzü görmüş "Mətbəənin ixtira edilməsi" adlı kitabında verdiyi məlumat da təsdiqləyir) onların heç biri əldə edilməmişdir. Bu məlumatların üst-üstə düşməsi onların həqiqət olması ehtimalını xeyli gücləndirir. Deməli, hələlik onları yanlış saymaq üçün əlimizdə heç bir əsas yoxdur. Bu kitablardan nə vaxtsa bircə nüsxənin tapılacağına ümid bəsləmək olar.

Azərbaycanın ilk kitabının tarixini, müəllifini, adını, nəşr edildiyi yeri və harda saxlandığını düzgün müəyyən-ləşdirmək uzun müddət mümkün olmamışdır. Bu da onunla bağlıdır ki, dünyanın bütün kitabxana və muzeylərinin, şəxsi kitabxana və kolleksiyaların hamısının fondlarını axtarmaq mümkün olsa da, bu kifayət qədər ağır zəhmət, xeyli vəsait və uzun vaxt tələb edən bir işdir. Buna baxmayaraq Azərbaycanda ilk çap kitabının tapılması, onun tarixinin, müəllifinin, nəşr olunduğu yerin müəyyən edilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüş, səmərəli axtarışlar aparılmışdır. Bu axtarış-lar nəticəsində Azərbaycanın ilk çap kitabı haqqında lazımi qədər məlumatlar əldə edilmişdir. Ancaq bu hələlik Azər-baycanın ilk çap kitabıdır. Onun bu gün 425 yaşı var. Bu kitab böyük Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin məşhur "Təhriri-Öqlidis" əsəridir. Kitab 1594-cü ildə Roma şəhərin-dəki "Mediçi" mətbəəsində ərəb dilində işıq üzü görmüş-dür. Kitab ikinci dəfə 1598-ci ildə yenə Roma şəhərində nəşr edilmişdir. Onun adı titullarında ərəb və latın dillərində verilmişdir. Hazırda dünyanın 32 kitabxana, muzey və şəxsi kolleksiyalarında Nəsirəddin Tusinin bu əsərinin 123 nüsxə-sinin mövcud olduğu qeydə alınmışdır. Bunlar həm kitab, həm də əlyazma nüsxələrindən ibarətdir. N.Tusi bu əsərini 1248-ci ildə yazıb tamamlamışdır. Alim Evklidin "Əsaslar" adlı əsərini yenidən, daha mükəmməl şəkildə işləyərək onu "Təhriri-Öqlidis" adlandırmışdır. "Təhriri-Öqlidis" adının açımı "Evklidin şərh" deməkdir. Bu əsər Avropada tanınan kimi böyük marağa səbəb olmuş, alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Bundan sonra ona böyük tələbat yaranmışdır. Onun 1604-cü ildə latın dilinə tərcümə edilərək Londonda işıq üzü görməsi də məhz bu tələbatla bağlı idi. N.Tusinin bu əsəri həndəsənin inkişafına güclü təkan vermiş, A.Lejandren, ingilis riyaziyyatçısı C.Vollisin, italyan alimi C.Sakkerinin tədqiqat işlərinə çox böyük təsir göstərmişdir. Daşbasma üsulu ilə kitab çapı ixtira edildikdən sonra bu əsər bir-birinin ardınca müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif dillərdə çapdan çıxıb geniş yayılmışdır. Bu kitab uzun əsrlər boyu, demək olar

ki, XX yüzilliyə qədər əksər Yaxın və Orta Şərq ölkələrində dərslik kimi istifadə edilmişdir.

Hələlik Azərbaycanın ilk çap kitabı N.Tusinin "Təhriri-Öqlidis" əsəridir. Bu kitabın 425 yaşı var.

Hələlik Azərbaycanın ikinci çap kitabı İranlı Don Juanın kitabıdır. İranlı Don Juan XVI-XVII yüzilliklərdə yaşamış oğuz əsilli tarixçi Oruc bəy Bayatın ispanlaşmış adıdır. Oruc bəy Bayatın kitabı 1604-cü ildə ispan dilində İspaniyanın o dövrdə paytaxtı olmuş Valyadoliddə işıq üzü görmüşdür. Göründüyü kimi, bu kitab ilk çap kitabımızdan on il sonra nəşr edilmişdir.

Hələlik Azərbaycanın üçüncü çap kitabı "Avesta"dır. Bu əsəri 1771-ci ildə fransız alimi Anketil Dü Perron fransız dilinə tərcümədə nəşr etdirmişdir.

Hələlik dördüncü çap kitabımız 1780-ci ildə Sankt-Peterburq şəhərində işıq üzü görmüşdür. Bu kitabın uzun bir adı var: "Məzidi-izzət və müqəddəs cənublu mübaliğə ilə hökmdarı-padşahi-əzəmi imperatriçə Yekaterina saniyə hərətlərinin cəmi Rusiya imperiyasında əyalətlərin nizam və tərtibi üçün icad və imla olunmuş qanuni-cəddidir". Adından da göründüyü kimi, bu kitab əyalətlərin idarə edilməsi haqqında qanunlar toplusudur və burada Rusiyanın işğal etdiyi Quzey Azərbaycandan söhbət gedir. Kitabın ölçüsü 28x21sm, həcmi 204 səhifədir. Onun yeganə nüsxəsi N.İ. Lobaçevski adına Dövlət Universitetinin kitabxanasında saxlanır.

Hələlik Azərbaycanın sayca beşinci çap kitabı 1813-cü ildə Hindistanın Kəlküttə şəhərindəki "Hindistan" mətbəə-sində işıq üzü görmüşdür. Həmin kitabın müəllifləri azər-baycanlı Əzimabadi Əli və Mir Hüseyn Cünfuridir. Kitab "Şərhi-İskəndərnameyi-Nizami Gəncəvi" adlanır. Kitabın özü hələlik əldə edilməmiş, onun haqqında "Bibliotheca orientalis manuel de bibliographe oriental contenant" (Par J.TH. Zenker. Leipzig. 1846. 346 p.) kitabında məlumat verilməmişdir.

Nəsirəddin Tusinin 1594-cü ildə Romadakı "Mediçi" mətbəəsində çap olunmuş "Təhriri Öqlidis" əsərinin titul səhifəsi

Adından göründüyü kimi, kitab Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" əsərinin şərhinə həsr edilmişdir.

1831-ci ildə Tiflisdə Abbasqulu Ağa Bakıxanovun "Qanuni-Qüdsi. Zəbani-farsi baiştıqaq və elali-kəlimatei ərəbiyyə" adlı kitabı nəşr olunmuşdur. 41 səhifədən ibarət olan bu kitabın ölçüləri 21x15 sm-dir. Müəllifin adı "Abbasqulu bini Mirzə Məhəmmədخان Badkubi" kimi yazılmışdır.

1835-ci ildə Varşava şəhərində İsmayıl bəy Qutqaşının "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsəri fransız dilində işıq üzü görmüşdür. Kitabın ölçüləri 20x12 sm olub, 51 səhifədir.

Türk dilinin qrammatikasına dair Mirzə Kazımbəy sanballı bir kitab yazmışdır. 444 səhifəlik bu kitab türk və rus dillərində olub, "Qrammatika turetsko-tatarskoqo yazıka" adlanır və 1846-cı ildə Sankt-Peterburq şəhərində nəşr edilmişdir. Kitabın bizə bəlli olan yeganə nüsxəsi hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanır. Bu kitab Şərqsünaslıq fakültəsinin tələbələri üçün dərslik idi.

Növbəti dərsliyi Mirzə Şəfi Vazeh yazmışdır. Bu dərslik "Kitabi türki" adlanır. Kitab 1852-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuşdur. V.V. Qriqoryev kitabdakı atalar sözlərini rus dilinə tərcümə etmişdir. Bu kitab səkkiz bölmədən ibarət olub, uzun müddət öz dəyərini saxlamışdır. Kitabda çoxlu folklor nümunələri toplanmışdır. Onların çoxu ilk dəfə yazıya alınmışdır. Dərsliyin bir nüsxəsi hazırda AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanır.

XIX əsrdə İstanbul, London, Sankt-Peterburq, Bombay, Laknau, Leypsiq, Vyana, Daşkənd, Tehran, Kazan, Baxçasaray şəhərlərində onlarla Azərbaycan kitabı işıq üzü görmüşdür.

Tiflis şəhəri haqqında ayrıca danışmağa ehtiyac var. Tiflisi Azərbaycanın mədəni həyatından kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. Azərbaycanlıların daha çox toplaşmış müxtəlif mədəniyyət ocaqları yaratdıqları ən böyük şəhərlərdən biri Tiflis olmuşdur. XIX əsrdə Tiflisdə azərbaycanlılara

məxsus onlarla mətbəə fəaliyyət göstərmiş, yüzlərlə kitablar, qəzet və jurnallar nəşr edilmişdir.

“Qeyrət” mətbəə-nəşriyyatını “Şərqi-Rus qəzetinin mətbəəsi əsasında Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə və maarifpərvər tacir M.Bağırzadə Tiflisdə təşkil etmişlər. Daha doğrusu, Məmmədağa Şahtaxlı “Şərqi-Rus” mətbəəsini satmaq istədikdə Cəlil Məmmədquluzadə bu fürsəti əldən verməmək üçün dərhal dostu Ömər Faiq Nemanzadə ilə məsləhətləşmiş və tacir M.Bağırzadənin köməyi ilə onu almışlar. İlk aylar Rusiya Teleqraf Agentliyinin teleqramlarını Azərbaycan dilində vərəqə halında buraxmış, müxtəlif kitablar nəşr etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı 1906-1909-cu illərdə “Qeyrət” mətbəəsində çap olunmuşdur.

“Şərqi-rus” Tiflisdə həftədə üç dəfə Azərbaycan dilində çıxmış qəzetdir. Öz mətbəəsi olmuşdur. İlk nəşiri və redaktoru M.Şahtaxlı, son 45 sayının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə idi.

“Kəşkül” 1883-1884-cü illərdə aylıq jurnal (11 nömrə), 1884-cü ilin martın 7-dən isə 4 səhifəlik həftəlik qəzet kimi Tiflisdə nəşr olunmuşdur. Nəşiri və redaktoru C.Ünsüzadə idi. Əvvəlcə Azərbaycan və fars, 1888-ci ildən isə yalnız Azərbaycan dilində çıxmışdır. Qəzetin öz mətbəəsi var idi. Mətbəə də “Kəşkül” adlanırdı.

Ünsüzadə qardaşları 1879-1880-ci illərdə “Ziya” adlı həftəlik qəzetin 76 sayını Tiflisdə nəşr etmişlər. Sonra qəzetin adını “Ziyayi-Qafqaziyyə” qoyub, onu 1882-ci ilədək Tiflisdə, 1883-1884-cü illərdə Şamaxıda çap etmişlər.

Bunlar Azərbaycan ziyalılarının Tiflisdə gördükləri işlərin az bir hissəsidir.

Azərbaycanın öz şəhərlərində də mətbəə açmaq, qəzet, jurnal və kitab nəşr etmək məsələsi ziyalıları daim düşündürmüşdür.

Azərbaycan şəhərlərindən ilk dəfə Təbrizdə mətbəə açılmışdır. Görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmmədli Tərbiyətin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, ilk mətbəə Təbrizə

Rusiyadan gətirilmişdir. Təbrizdə ilk mətbəə 1812-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Burada əsasən dünyəvi kitablar nəşr edilmişdir. Başqa bir məlumata görə, Təbrizdə ilk mətbəə 1817-ci ildə yaradılmışdır. Məhəmmədli Tərbiyətin verdiyi məlumata görə, 1824-cü ildə Abbas Mirzə mətbəə avadanlığı gətirmək və çap işini öyrənmək üçün Mirzə Cəfər adlı bir təbrizli Moskvaya göndərmişdir. Mirzə Cəfər Moskvadan çap maşınları və digər mətbəə avadanlıqları gətirib Təbriz şəhərində yaxşı bir mətbəə qurmuşdur. Mirzə Cəfərdən sonra Mirzə Əsədulla da Sankt-Peterburq şəhərinə gedib oradan müəyyən mətbəə avadanlıqları gətirmişdir. Bu avadanlıqlar da Mirzə Cəfərin qurduğu mətbəəyə əlavə edilmiş, onun maddi-texniki bazası xeyli yaxşılaşdırılmışdır.

1830-cu ildə naməlum bir rus nəşiri Sankt-Peterburqdan Təbriz şəhərinə gəlmiş, özüylə xeyli hürufat gətirib burada kitab nəşri ilə məşğul olmuşdur. Təbrizdən sonra Urmiya, Ənzəli, Ərdəbil, Rəşt, Həmədan, Qəzvin kimi Azərbaycan şəhərlərində mətbəələr yaradılmış, kitab nəşrinə başlanmışdır.

1828-ci ildə Azərbaycan iki bölünmüş, quzey hissəsi Rusiyanın işğalı altına keçmişdir. Əldə olan məlumatlara görə, Quzey Azərbaycanda ilk mətbəə Şuşa şəhərində qurulmuşdur. Bu mətbəə təxminən 1830-cu illərdə fəaliyyətə başlamış, 1835-ci ildə Kazan universitetinin müəllimi, şərqsünas professor Frans Erdmanın “Kitabi- Mizanül-həqq” kitabını fars dilində nəşr etmişdir. Bu kitab M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada olmalıdır. Kitabın ölçüləri 22x14 sm və həcmi 276 səhifədir.

XIX əsrin ikinci yarısında Ağamirzə Qarabaği də Şuşada bir mətbəə açmışdır. Bu mətbəə də Azərbaycan kitabının inkişafında böyük işlər görmüş, onlarla dəyərli kitablar nəşr etmişdir. XIX əsrin ictimai-siyasi dəyişiklikləri, Azərbaycanın Rusiyanın işğalı altında qalması ölkənin mədəni həyatına da güclü təsir göstərmişdir. Bu təsirin arxasında iki amil dayanırdı:

Azərbaycanın maarifpərvər, gələcəyi görən ziyalıları Rusiya ilə mədəni əlaqələr qurmağa, bu əlaqələr vasitəsilə Azərbaycanda məktəblər açmağa, dərslilər yazmağa, mətbuat və kitab nəşrinə nail olmağa çalışırdılar;

Azərbaycanın problemlərinin, o cümlədən torpaqlarımızın Rusiya və İran arasında bölünməsinin, onun mahiyyətinin xalqa düzgün çatdırılmasında maariflənmənin və savadlanmanın əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdülər. Bu işdə mətbuatı və kitabı əvəz edəcək ikinci bir təbliğat vasitəsinin olmadığına nəzərə alıb müxtəlif mətbuat orqanlarının açılmasına icazə alır və onları çap etmək üçün mətbəələr qururdular. Həmin mətbəələrdə çoxsaylı kitablar da nəşr olunurdu.

Tiflisdən sonra Azərbaycanın maarifpərvər ziyalılarının topladığı ikinci Azərbaycan şəhəri Bakı idi. Ona görə də XIX əsrdə Bakıda mətbuat və kitab nəşri geniş vüsət almışdı. Burada bir-birinin ardınca onlarla mətbəələr açılmış, qəzet və jurnallar nəşr edilmiş, yüzlərlə kitablar işıq üzünə görmüşdür. XIX əsrin 50-ci illərində Bakıda üç, Şamaxıda iki mətbəənin mövcudluğu haqqında məlumatlar var. Şamaxıdakı mətbəələrdən biri ruhani idarəsinə məxsus idi. İkinci mətbəə isə şəxsi olmuşdur.

1874-cü il üçün Gəncə şəhərində "Yelizavetpolun rus və müsəlman təqvimi" nəşr edilmişdir. Təqvimi Fyodorov soyadlı bir rus tərtib etmişdir. Azərbaycan və rus dillərindədir. 184 səhifədir. Bu kitabın bir nüsxəsi Sankt-Peterburq şəhərindəki Saltıkov-Şedrin adına kitabxanada saxlanır. Kitab 1874-cü ildə Gəncə şəhərində Fyodorov və Tarumovun mətbəəsində nəşr edilmişdir. Buna əsasən demək olar ki, 1874-cü ildən əvvəl Gəncədə mətbəə olmuşdur.

Bakı və Şamaxı şəhərlərində XIX əsrin 50-ci illərində mövcud olmuş mətbəələrin fəaliyyəti haqqında geniş məlumatlar yoxdur. Həmin mətbəələrdə çap edilmiş qəzet, jurnal və kitab nüsxələri əldə edilməmişdir. Ona görə demək olar ki, bu mətbəələr çox da güclü fəaliyyət göstərməmişdir.

Bu da, birinci növbədə, çarizmin Azərbaycanda yürütdüyü müstəmləkəçilik və işğalçılıq siyasətinin tərkib hissəsi olan mətbuat və nəşriyyat işinə basqılarla, qadağalarla bağlı idi. Ancaq Azərbaycanın maarifpərvər və vətənpərvər ziyalıları bu qadağa və basqılardan çəkinib əllərini yanlarına salmurdular. 1884-cü ildə Bakıda 5 mətbəə və 1 litoqrafiya, Gəncədə isə 3 mətbəə olduğu statistik qaynaqlarda göstərilmişdir.

Onu da demək lazımdır ki, Tiflisdən fərqli olaraq Rusiyanın hakim dairələri Azərbaycanın şəhərlərində, xüsusilə Bakıda mətbuat yaradılmasına hər vasitə ilə mane olur, icazə vermirdi. Bu da çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin nə qədər güclü və dəyişməz olduğunu göstərirdi. Rusiyanın hakim dairələri yaxşı başa düşürdülər ki, mətbuat və kitab xalqın maariflənməsi işində əvəzsiz təbliğat vasitəsidir. Maariflənmə, savadlanma isə son nəticədə xalqın gözünün açılması, öz hüquqlarını anlaması, Rusiyanın müstəmləkəçilik və işğalçılıq, istismarçılıq siyasətinin mahiyyətini başa düşməsi deməkdir ki, bunlara yol vermək olmazdı. Ona görə də 1875-ci ilə qədər Çar senzurası Azərbaycanda qəzet və jurnal nəşrinə icazə verməmişdir.

Böyük Azərbaycan maarifpərvəri, dahi şəxsiyyət olan Həsən bəy Zərdabi 1875-ci ildə çox böyük çətinliklərdən sonra ilk Azərbaycan qəzeti olan "Əkinçi"nin nəşrinə icazə ala bilmişdir. Acınacaqlı haldır ki, bu qəzetin nəşri cəmi iki il davam etmiş, 1877-ci ildə bağlanmışdır. Bu da bir tərəfdən Çar Rusiyasının Azərbaycanda mətbuata və kitaba mürtəcə münasibətinin bariz göstəricisi idi. Digər tərəfdən qəzetin oxucularının azlığı və bunun da nəticəsində yaranmış maliyyə çətinlikləri onun ardıcıl çıxmasına imkan verməmişdir.

Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetinin nəşrinə icazə əlsa da, onun nəşri üçün mətbəəsi yox idi. Qəzet Bakı quberniya idarəsinin çapxanasında nəşr olunurdu ki, bu da birbaşa çar xəfiyyələrinin nəzarəti və təyziqi altında olmaq demək idi. Həsən bəy Zərdabinin özü "Əkinçi" qəzetinin 1876-cı il 3-cü sayında bu barədə ürək ağrısı ilə yazırdı: "Bizim məxsusi

çapxanamız yoxdur. Qəzetimiz qubernski pravleniyanın çapxanasında basılır. Əlbəttə, özgələr bizim işə özümüz kimi can yandırmır... Bizə diqqət edənlər, bu qəzetin kəsrini görəndə gülməyin: gülmək yeri deyil. Siz ağlayuz ki, bizim müsəlmanların bircə qəzeti də basdırmağa adamı yoxdur”.

Bakıda mətbəə açmaq, milli mətbuat yaratmaq, “Əkinçi”ni yaşatmaq, kitab nəşr etmək və bu yolla xalqı maarifləndirmək üçün “Əkinçi” qəzeti və onun naşiri Həsən bəy Zərdabi əlindən gələni edirdi. Lakin çarizmin müstəmləkə siyasəti milli mətbuatın yaranmasına heç cür imkan vermək istəmirdi. Bu işdə Azərbaycanın varlı adamları da laqeydlik göstərir, belə məsələlərin əhəmiyyətini başa düşmədiklərinə onlara pul xərcləmək istəmirdilər.

1881-ci ilin yanvarında Bakıda “Kaspi” qəzeti fəaliyyətə başladı. Qəzet rus dilində nəşr olunurdu. Çarizmin müstəmləkə siyasətini təbliğ edirdi. Onun 28 sayı həftədə 2 dəfə, 1881-ci ilin iyulundan həftədə 3 dəfə, 1884-cü ilin yanvarından gündəlik çıxmışdır. Cəmi 10065 sayı işıq üzünə görmüş, nəşri 1919-cu ilin martına qədər davam etmiş, ilk naşirləri V.Kuzmin, V. Liçkus-Xomutov, N.Sokolinski, H.Z.Tağıyev idi. Sözsüz ki, H.Z.Tağıyev yalnız qəzetə maliyyə baxımından kömək etmişdir. Sonralar maarifpərvər Azərbaycan ziyalılarının Ə.M.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə, H.Zərdabi də “Kaspi”nin naşirləri olmuşlar. Həsən bəy Zərdabi demək olar ki, qəzetin nəşrə başladığı vaxtdan (1881-ci ildən) 1907-ci ilə qədər burada çalışmışdır.

Bakıda ən böyük, dövrünə görə müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş mətbəə-nəşriyyatı Orucov qardaşları açmışlar. Oruc, Qəmbər və Abuzər Orucov qardaşları 1906-cı ildə Bakıda bu mətbəəni qurub kitab nəşrinə başlamışlar. Burada türk, rus və Avropa dillərində yüzlərlə kitab nəşr olunmuşdur. 1910-1911-ci illərdə qardaşlardan Oruc Orucovun naşirliyi ilə həmin mətbəədə “Günəş” qəzeti buraxılmışdır. Bundan başqa, “Həqiqət”, “Məlumat”, “Kəlniyət” kimi qəzet

və jurnallar da “Orucov Qardaşları”nın mətbəə-nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Orucov qardaşları Azərbaycan kitabının inkişafında Ünsizadə qardaşlarının Tiflisdə başladığı işi Bakıda uğurla davam etdirməklə misilsiz xidmətlər göstərmişlər. Həmin dövrdə Azərbaycanda yeni məktəblər açılırdı və dərslük kitabları demək olar ki, yox dərəcəsinə idi. Orucov qardaşlarının ən böyük xidməti Azərbaycan məktəbləri üçün bütün fənlərə aid dərslüklərin nəşri idi. Onlar dərslük sahəsində hökm sürən böyük bir boşluğu doldurmaq, məktəbləri dərslüklərlə təmin etmək üçün var gücləri ilə çalışırdılar. Məsələn, Abdulla Şaiq Talıbzadənin “Gülşəni-ədəbiyyat”, “Uşaq gözlüyü” (Evdə və məktəbdə uşaqların oxumaq-yazmağına xidmət edən bir kitabçadır), “Gülzar” (üçüncü sənədən sonra məktəblərdə oxunacaq qiraət kitabıdır), M.Mahmudbəyovun “Birinci il. Müsəvvər türk əlifbası və ilk qiraət” (Bakı məktəblərinin nazirinin təhti-sədarətində vəqə olmuş müəllimlər ictimaiyyətində tədris üçün qəbul olunmuşdur), Mirzə Abbas Abbaszadənin “ikinci şöbə üçün şəriət dərsi” (Gəncə müəllimləri tərəfindən qəbul edilmişdir), Haşım Məhəmməd zadənin “İkinci il üçün din dərsləri” kimi dərslük kitabları “Orucov qardaşları”nın mətbəə-nəşriyyatında nəşr edilmişdir. “Orucov qardaşları” mətbəə-nəşriyyatı 1917-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

1906-1908-ci illərdə Bakıda ibtidai məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş “Dəbistan” jurnalı nəşr olunmuşdur. Onun ayda iki nömrəsi buraxılmışdır. İlk nömrəsi 1906-cı il aprelin 16-da, son sayı 1908-ci il martın 10-da (cəmi 27 sayı) çıxmış və maliyyə çətinliyi üzündən nəşri dayandırılmışdır. Nəriman Nərimanov, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev və b. o dövrün maarifpərvər Azərbaycan ziyalıları “Dəbistan” jurnalı ilə fəal əməkdaşlıq etmişlər. Jurnalın redaktoru vəzifəsində Ə.Cəfərzadə və M.Əfəndizadə çalışmışlar.

“Məktəb” jurnalının ilk sayı 1911-ci il noyabrın 29-da Bakıda çıxmışdır. Jurnal ayda iki sayı olmaqla 1920-ci il martın 21-nə qədər böyük fasilələrlə çıxmış, bu müddət ərzində cəmi 95 sayı işıq üzü görmüşdür. Elmi-pedaqoji, ədəbi-bədii yönümlü, demokratik ruhlu bu jurnalla H.B.Zərdabi, M.Ə.Sabir, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov, A.Şaiq, A.Səhhət, C.Cabbarlı kimi ədiblər, maarifpərvər ziyalılar yaxından əlaqə saxlamış, əməkdaşlıq etmişlər. Jurnalın ilk sayında Nəriman Nərimanovun “Əziz balalar” başlığı altında uşaqlara müraciəti çap edilmişdir.

Jurnalın redaktorları Qafur Rəşad (həm də nəşiri) və Ə.Əfəndizadə olmuşlar.

1906-cı il noyabrın 1-də Bakıda Azərbaycan (oxu: türk) dilində həftəlik ictimai-siyasi, ədəbi-tənqidi yönümlü “Füyuzat” jurnalının ilk sayı işıq üzü görmüşdür. Jurnal Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyə dəstəyi və Əlibəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir. Jurnal geniş oxucu kütləsi toplaya bilmədiyindən ömrü çox qısa olmuş, cəmi 38 sayı çıxdıqdan sonra 1907-ci il noyabrın 1-də bağlanmışdır.

Azərbaycanda mətbuat və kitab nəşrinin 1920-ci ilə qədərki qısaca tarixçəsi belədir. 1920-ci ildən sonra birbaşa N.Nərimanovun rəhbərliyi və qayğısı sayəsində Azərbaycanda kitab nəşri yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

2.8. Azərbaycanda kitab və nəşriyyat tarixinin öyrənilməsi

Kitabın və nəşriyyat işinin öyrənilməsi ayrı-ayrı mütəxəssisləri, alimləri və bu sahə ilə maraqlananları həmişə düşündürmüşdür. Bir sıra müəlliflər kitab və nəşriyyat işi ilə bağlı geniş araşdırmalar aparmış, qaranlıq səhifələrin üstünə işıq salmış, onlarla sualları cavablandırmış, bu sahədə zəngin məlumat toplamış, yaxşı ənənə yaratmış, gələcək tədqiqatçıların işini xeyli asanlaşdırmışlar.

Kitab və nəşriyyat tarixi həm xalqın, həm də dövlətin tarixinin ayrılmaz bir hissəsidir. Onlar qırılmaz tellərlə bağlıdır. Kitab və nəşriyyat tarixi mədəniyyət tarixidir. Mədəniyyəti isə xalq yaradır, dövlət himayə edir, qoruyub saxlayır. Ona görə öz xalqının tarixini, o cümlədən mədəniyyət tarixini, bu tarixin içində kitab və nəşriyyat tarixini bilmək hər bir ziyalının borcudur.

Kitab və nəşriyyat, onun yaranma tarixi, inkişafı haqqında ziyalılarımız həmişə düşünmüş, öz fikirlərini söyləmişlər. İndiyə qədər bu mövzuda yüzlərlə məqalə, kitab, monoqrafiya, albom, buklet, dərslik, dərs vəsaiti və s. yazılıb nəşr edilmişdir. Eyni zamanda kitab və nəşriyyat işi, onun tarixi bir neçə dissertasiyanın mövzusu olmuşdur. Bu gün də araşdırmalar və axtarışlar davam etdirilir, yeni-yeni faktlar üzə çıxarılır, məqalələr, kitablar və s. yazılır.

Kitab, onun tarixi, yazı, yazı materialları, əlyazmalar, onların köçürülməsi, saxlanılması, nəşriyyatın yaranması, kitab nəşri haqqında iri həcmli bir məqalə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə yazılmışdır. Məqalə “Kitab tarixi” adlanır. Müəllifi Fərhad Ağazadədir. Onun “Kitab tarixi” adlandırdığı bu məqalə dörd hissədən ibarət olub, “Azərbaycan” qəzetinin 1920-ci il 18,28,30 və 31 mart tarixli 57, 61,63 və 64-cü saylarında nəşr edilmişdir.

Kitab haqqında danışmadan əvvəl F.Ağazadənin kimliyindən qısaca söz açmağa ehtiyac var. Fərhad Rəhim oğlu Ağazadə 1880-cı ildə anadan olmuş, 1931-ci ildə vəfat etmişdir. Azərbaycanın o dövrdə tanınmış qabaqcıl ziyalılarından olmuşdur. Onun tərtib etdiyi “Ədəbiyyat məcmuəsi” kitabı 1912-ci ildə Bakıda “Kaspi” mətbəəsində nəşr edilmiş və 370 səhifəlik kitab uzun müddət öz dəyərini saxlamış, oxucuların stolüstü kitabına çevrilmişdir. F.Ağazadə Azərbaycanda ilk dərslik yazan müəlliflərdəndir. 1908-ci ildə Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində çap olunmuş “İkinci yol” adlı dərslik kitabının müəlliflərindən biridir. Bu, “əlifba təlimindən sonra oxunan

birinci kitabdır. Bakıda məktəblər nazirinin təhti-sədarətində vaqe olmuş ictimada tədris üçün qəbul olunub”

Kitab 26x17sm ölçüdə olub, şəkillidir, 101 səhifədir. Kitabın adından əvvəl müəlliflər və nəşirlər göstərilmişdir: M.Mahmudbəyzadə, S.Əbdürrəhmanbəyzadə, S.Axundzadə, F.Ağzadə, A.Talibzadə, Ə.T.Əfəndizadə. Marağ üçün demək lazımdır ki, bu kitabın bir nüsxəsi AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında, ikinci nüsxəsi Moskvada keçmiş Lenin adına Dövlət Kitabxanasında, üçüncü nüsxəsi Sankt-Peterburqda M.Y.Saltıkov-Şedrin adına Dövlət Kitabxanasında saxlanılır. Hələlik yeri bəlli olan nüsxələr bunlardır. Bu kitab 1909-cu ildə Bakıda “Kaspi” mətbəəsində (114 səh), 1910-cu ildə Bakıda yenə “Kaspi” mətbəəsində (112 səh), 1911-ci ildə Bakıda “Orucov qardaşları”nın mətbəəsində (112 səh), 1912-ci ildə yenə Bakıda “Kaspi” mətbəəsində (114 səh), 1914 və 1915-ci illərdə Bakıda “Orucov qardaşları”nın mətbəəsində (6-cı, 7-ci çapı. 114 səh), 1916-cı ildə Bakıda “Məktəb” mətbəəsində (8-ci çapı. 112 səh), 1917-ci ildə Bakıda “Turan” elektrik mətbəəsində (96 səh) nəşr edilmişdir.

Fərhad Ağzadə öz fəaliyyətini həm Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə, həm də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra uğurla davam etdirmiş, “ana dilində dərsliklər tərtib etmək, dilimizin imlasını yaratmaq, onu zənginləşdirmək və saflaşdırmaq uğrunda mübarizə aparıb, latın qrafikası əsasında yaradılmış “Əlifba” kitabının əsas müəllifi olmuş, “İşçinin ikinci kitabı (1923), “Savada doğru” (1927), “Zəhmət məktəbi” (1928-1930) kimi dərsliklərin yazılmasında yaxından iştirak etmişdir.

Fərhad Ağzadənin imzasına “İrşad”, “Tərəqqi”, “Kaspi”, “Dəbistan”, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə “Kommunist”, “Yeni yol”, “Dan ulduzu”, “Məarif işçisi”, “Yeni məktəb” kimi qəzet və jurnallarda çox rast gəlinir. Bütün bunlar onun fəal bir yazar olduğunu aydın göstərir.

“Kitab tarixi” Fərhad Ağzadənin iri həcmli və sanbalı ilə seçilən yazılarından biridir. Müəllif bu yazını yazmaq üçün geniş axtarışlar aparmış, yazı və kitabla bağlı zəngin material toplamışdır. Məqalədə yazının kəşfi, kitabın yaranma tarixi və s. məsələlər haqqında verilmiş zəngin biliklər bu fikri söyləməyə tam əsas verir.

Maraqlısı odur ki, 1920-ci ildə Azərbaycanda Şumerin adını eşidənləri sözün həqiqi mənasında barmaqla saymaq olardı. Hələlik həmin dövr yazarlarından yalnız Y.V.Çəmən-zəminlinin şumerlər haqqında bilgili olduğu onun əsərlərindən aydın görünür. Bizə elə gəlir ki, Y.V.Çəmən-zəminli Şumer haqqında bilgilərlə Parisdə yaşadığı dövrdə tanış olmuşdur. Çünki həmin dövrdə Parisdə Şumerlə bağlı geniş tədqiqatlar aparılırdı. F.Ağzadə də öz məqaləsində şumerlərdən söz açmış, onların bişmiş kərpic üzərində yazı yazdıqlarını böyük nailiyyət adlandırmış, “Basıq yazını” da şumerlərin yaratdıqlarını göstərmişdir. F.Ağzadə şumerlərin yazı və kitab mədəniyyəti haqqında zəngin bilgilər vermişdir. Məqalənin ən çox marağ doğuran cəhətlərindən biri F.Ağzadənin şumerləri cəsarətlə türk adlandırmasıdır. Onun fikrincə “bugünkü” mətbəənin yaranmasında mixi yazını kəşf etmiş Turan əhlindən şumer akkadların bu basma yazıları başlıca rol oynamışdır. Çağdaş elmi araşdırmalar bu fikrin doğruluğunu göstərir. Həqiqətən gil kitabların hazırlanma texnologiyası daş basma üsuluna çox oxşayır. Onların arasında o qədər də böyük fərq yoxdur. Ona görə də mixi yazılı gil kitabların üzünün köçürüldüyü (basıldığı) yeri ilk çapxana adlandırmaq olar.

Əksər elmi ədəbiyyatlarda ilk çap maşınını alman ixtiraçısı İ.Qutenberqin (1440-cı il), ilk litoqrafiyanı isə yenə alman mühəndisi A.Zenefelderin (1798-ci il) yaratdıqları göstərilir. Azərbaycan kitabşünasları bu tarixi bir qədər də qədimlərə aparıb XVI yüzillikdə yaşamış məşhur xəttat Ağa Mirəyin adı ilə bağlayırlar. F.Ağzadə isə adı çəkilən məqaləsində tamamilə yeni mövqedən çıxış edərək daşbasma üsulu

ilə kitab çapının ilkin mərhələsinin şumerlərin yaratdıqları gil kitablar olduğunu söyləmişdir.

Məqalədə xurma ağacının yarpaqlarından yazı ləvazimatı kimi istifadə olunduğu, onların üst-üstə yığılaraq tiki-lib kitab şəklinə salındığı göstərilmişdir. Kitab vərəqlərinin çox vaxt yarpaq adlanmasının da bununla bağlılığı maraqlıdır.

Fərhad Ağazadənin məqalədə toxunduğu ciddi məsələlərdən biri də xristianlığın yaranması ilə külli miqdarda kitabların yandırılmasıdır. Müəllif göstərir ki, papasların hökmü ilə xristianlığa aid olmayan əsərlər ələ keçdikcə yandırılıb məhv edilirdi. Bunun ardınca milyonlarla kitabı yandıran oxumuş, savadlı və "mədəni" papaslarla o zaman şərqdən gəlmiş "vəhşi", "barbar" hunları qarşı-qarşıya qoyur, kimin "mədəni", kimin "barbar" olduğunu açıb göstərmək üçün hunların hara getmələrindən, kimə məxsusluğundan asılı olmayaraq kitablara, kitabxanalara böyük qayğı və hörmətlə yanaşmalarından söhbət açaraq yazır: "Papaslar kibi oxumuş alimlər böylə rəftar edirkən şərqdən gəlmiş cahil hunlar və vandallar (hunlar – İ.S.) bunun əksini yapmışlar. Oxumaq və yazmaq nə olduğunu bilməyən bu cahillər məğlub tayfaların topladıqları kitablarına qiymət qoyaraq, tərcümələrinə də hökm vermişlər".

Türklər hara getmişlərsə, ora mədəniyyət aparmışlar. Yerli xalqların mədəniyyətinə qayğı göstərmiş, bir dənə də mədəniyyət abidəsini məhv etməmişlər. Avropalılar, ermənilər, ərəblər və farslar isə yüz minlərlə türk kitablarını, digər mədəniyyət abidələrini yandıraraq yox etmişlər.

F.Ağazadənin "Kitab tarixi" məqaləsi sanballı bir elmi araşdırma əsəridir. Burada yazının və kitabın yaranmasından üzü bəri bütün inkişaf mərhələləri izlənmiş, kitab tarixi ilə bağlı Azərbaycan kitabşünaslarının əsərlərində rast gəlinməyən xeyli yeni faktlara toxunulmuş, maraqlı şərhlər verilmişdir. Məqalədən aydın görünür ki, müəllif kitabşünaslığa aid həm şərqdə, həm də Avropada mövcud olan qaynaqlarla

tanış olmuş, onlardan bəhrələnmiş, həmin qaynaqlardan götürülmüş bir sıra terminlərdən istifadə etmişdir.

Azərbaycan Kitab Palatası XX yüzilliyin ortalarında kitab tarixi ilə bağlı böyük bir iş görmüşdür. Üç cilddən ibarət "Azərbaycan kitabı" adlı bibliografiya hazırlanmışdır. Kitabın birinci cildinə 1780-ci ildən 1920-ci ilə qədər nəşr edilmiş Azərbaycan kitabları haqqında bilgilər daxil edilmişdir. Bu cild xüsusilə ağır zəhmət, gərgin axtarışlar, uzun müddətli yazı işləri nəticəsində başa gəlmişdir, çünki 1920-ci ilə qədər, xüsusilə 1780-ci ildən sonra çap üsulu ilə buraxılmış kitabların nüsxələrini axtarıb tapmaq son dərəcə çətin bir işdir. Bu işin çətinliyi haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün bircə fakta diqqət yetirmək kifayətdir. 1780-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilmiş "Məzidi-İzzət və müqəddəs cənab-lu mübaliğə ilə hökmdari-padşahi-əzəmi imperatoriçə Yekaterina saniyə həzrətlərinin cəmi Rusiyyə imperiyasında əyalətlərin nizam və tərtibi üçün icad və imla olunmuş qanuni-cəddidir" və 1813-cü ildə Kəlküttənin "Hindistan mətbəəsində çap olunmuş Əzimabadi Əli və Mir Hüseyin Cünfurinin "Şərhi-İskəndərnameyi-Nizami Gəncəvi" kitablarının hərəsindən bir nüsxə yalnız N.İ.Lobasevski adına Dövlət Universitetinin kitabxanasında saxlanır. Azərbaycana aid onlarla belə kitablar var ki, onların yeganə nüsxələri qalmışdır. Ona görə də bu cildin tərtibi üçün Azərbaycandakı kitabxanalardan başqa, keçmiş V.İ.Lenin adına SSRİ Dövlət Kitabxanasında (Moskva şəhəri), M.Y.Saltrkov-Şedrin adına SSRİ Dövlət Kitabxanasında (Sankt-Peterburq şəhəri), SSRİ EA yanında Sankt-Peterburq Şərqşünaslıq İnstitutunun kitabxanasında (Tbilisi şəhəri), Tbilisi Universitetinin kitabxanasında, S.M.Camaşia adına Gürcüstan Dövlət Muzeyinin kitabxanasında, Gürcüstan Dövlət Kitab palatasında, Biruni adına Özbəkistan Şərqşünaslıq İnstitutunun kitabxanasında, Orta Asiya Dövlət Universitetinin kitabxanasında, Özbəkistan Tarix Muzeyinin kitabxanasında, N.İ.Lobaçevski

adına Dövlət Universitetinin kitabxanasında, İsrafilbəyzadə Ağababa bəyin şəxsi kitabxanasında axtarışlar aparılmış, Azərbaycana aid əldə edilmiş bütün kitablar haqqında məlumatlar toplanıb sistemləşdirilmiş, xronoloji ardıcılıqla "Azərbaycan kitabı"nın birinci cildinə daxil edilmişdir. Həmin kitabda ilk Azərbaycan kitabının 1780-ci ildə nəşr olunduğu göstərilmişdir. Lakin "Azərbaycan kitabı"nın birinci cildi işıq üzü görəndən sonra ilk Azərbaycan kitabının daha qədim dövrdə-1594-cü ildə çap olunduğu üzə çıxarılmışdır. Ona görə də bir çox Azərbaycan kitabları haqqında məlumatlar həmin kitaba düşməmişdir. Axtarışlar davam etdirildikcə, hələ yeni-yeni kitablar haqqında bilgilərin əldə ediləcəyinə şübhə yoxdur. Birinci cildə nisbətən ikinci və üçüncü cildlərin asan başa gəldiyini söyləmək olar. Çünki onlara 1920-ci ildən sonra nəşr edilmiş Azərbaycan kitabları daxil edilmişdir. Daha doğrusu, ikinci cildə 1920-1940, üçüncü cildə isə 1940-1960-cı illərdə nəşr olunmuş kitablar haqqında məlumatlar toplanmışdır.

Bu üçcildlik Azərbaycan Kitabının bibliografiyası kimi çox qiymətli abidədir və Azərbaycan kitabşünaslarının bəhrələndikləri əvəzsiz qaynaqdır. Bu nəşrlərin davam etdirilməsinə böyük ehtiyac var.

"Azərbaycan tarixi" kitablarında kitab nəşrinə və kitab mədəniyyətinə yer ayrılmış, qısa oçerklər verilmişdir.

Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası "Azərbaycan SSR-in mətbuatı" seriyasından illər üzrə bir neçə kitab nəşr etmişdir ki, onlarda da kitab və nəşriyyat tarixi ilə bağlı materiallara rast gəlinir. "Birillik Azərbaycan Kitabıyyatı" seriyasından buraxılan nəşrlər də bu qəbildən olub, dəyərli qaynaqlardır.

1975-ci ildə "Azərnəşr" də Ə.Mirəhmədov və H.Həsənovun "Sovet Azərbaycanının kitab mədəniyyəti" adlı kitabı nəşr olunmuşdur. "Azərnəşr" in yaranmasının 50 illiyinə həsr edilmiş bu kitabda kitab nəşrinin tarixinə qısa nəzər salınmış, yazı və çap məsələləri haqqında müəyyən fikirlər söylənmiş, əlyazma kitablarından danışılmış, hər bir xalqın tarixində

kitabın oynadığı rol, kitab mədəniyyətinin yeri göstərilmişdir. Kitabda "Azərnəşr" in yaranması, 50 illik fəaliyyəti geniş şəkildə işıqlandırılmış, kitab nəşri, yayılması və təbliği sahəsində qazanılmış təcrübələrdən və uğurlardan söhbət açılmışdır. Kitab "Azərnəşr" in 50 illik fəaliyyət tarixini öyrənmək baxımından həm ilk, həm də dəyərli qaynaqdır.

Azərbaycanda kitabşünaslıq sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. H.Həsənovun "Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri" adlı kitabında ən qədim dövrdən başlamış dövrümüzdə qədər yazının kəşfi, növləri, qədim kitablar, əlyazma kitabları, çap maşınının kəşfi, kitab çapında yeni mərhələnin başlanması, Azərbaycanda kitab nəşri, onun çətinlikləri və uğurları, "Azərnəşr" in yaranması, fəaliyyəti, xalqın savadlanmasında, maariflənməsində oynadığı rol və s. kimi məsələlər geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Kitabda "Azərnəşr" in fəaliyyətinə geniş yer ayrılmış, onun kitab nəşri və yayımı sahəsində gördüyü işlər, qazandığı uğurlar müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, statistik məlumatlar əsasında ümumiləşdirmələr aparılmış, ad, həcm və tiraj göstəricilərindən istifadə edilmiş, nəşriyyatın öz üzərinə düşən vəzifələri necə yerinə yetirdiyinin aydın mənzərəsi verilmişdir.

Burada demək lazımdır ki, "Azərnəşr" in yaranma tarixi təhrif edilmiş, yanlış olaraq onun 1924-cü ildə yaradıldığı qəbul edilmişdir. H.Həsənov "Azərnəşr" haqqındakı bütün partiya və dövlət qərarlarını tutuşdurmaqla "Azərnəşr" in yaranma tarixini dəqiqləşdirərək yazır: "Deməli, əslində Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının yaranma tarixi 1920-ci ildən hesab edilməlidir".

Azərbaycanda kitab və nəşriyyat tarixi, kitabşünaslıq məsələləri ilə məşğul olan alimlərimizdən biri də B.V. Allahverdiyevdir. Onun 1974-cü ildə BDU-da nəşr olunmuş, "Kitabşünaslıq" (səh. 3-40) və 2003-cü ildə "Azərbaycan Ensiklopediyası NBP" də işıq üzü görmüş "Ümumi kitab tarixi" kitabları bu sahədə apardığı uzunmüddətli gərgin

axtarışlarının və araşdırmalarının bəhrəsidir. B.Allahverdiyev bütün ömrünü Azərbaycanda kitab və nəşriyyat işinin, onun tarixinin, inkişaf mərhələlərinin, ayrı-ayrı ziyalıların, alim, şair və yazıçıların bu sahədəki xidmətlərinin öyrənilməsinə həsr etmiş, xalqımızın mədəniyyət tarixinin mühüm bir hissəsinin hərtərəfli araşdırılıb üzə çıxarılmasında sanballı işlər görmüşdür.

“Azərbaycanda nəşriyyat işi” (Bakı. “Yeni Nəsil” JB-NPM. 2000), “Nəşriyyat işi” (İ.Vəliyev, Q.Əliyev, T Məlik və b. Bakı. “Yeni Nəsil” YBNPM. 2001), “Kitab nəşri bu gün” (İ.Umudlu, Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları” nəşriyyatı. 2004), “Nəşriyyat işinin əsasları” (Axundov B., Mahmudov M. Bakı. “Azpoliqraf”. 2006) kitablarını da qeyd etmək lazımdır. Bu kitabların hər biri Azərbaycanda kitab və nəşriyyat işinin tarixi, onun keçmişi və bu günü haqqında zəngin faktoloji materiallar əsasında yazılmışdır. Onların hamısının eyni mövzuya həsr olunmasına baxmayaraq, fərqli materiallardan istifadə edilməsi və yanaşmanın fərdiliyi ilə seçilir. Bu kitablardakı oxşar, ümumi və fərqli cəhətlər aydın şəkildə nəzərə çarpır.

1994-cü ildə Azərbaycanın ilk çap kitabının 400 yaşı tamam olmuşdur. Bu münasibətlə “Şərq-Qərb” nəşriyyatı 1995-ci ildə tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Aydın Xəlilovun tərtib etdiyi “İlk Azərbaycan kitabı” adlı kitabı nəfis şəkildə çapdan buraxmışdır.

Ktabda piktoqrafik, ideoqrafik, sillaboqrafik, mixi (şumerlərin yazısı), qrafik (respublikamızda Qobustan qaya təsvirlərində kifayət qədər qrafik yazı var), fonografik yazıların yaranmasından, yazının əhəmiyyətindən, qədim əlyazma kitablarının əmələ gəlməsindən, ulu babalarımızın yadigarı olan Orxon-Yenisey yazılarından, çap maşınının kəşfindən və kitab nəşrindəki dönüşdən geniş şəkildə danışılmış, Azərbaycanın ilk çap kitabı haqqında hərtərəfli bilgi verilmişdir. Bu kitab 1594-cü ildə Romada çap olunmuş Nəsirəddin Tusinin “Təhriri-Öqlidis” əsəridir. Bu hələlik Azərbaycanın ilk

çap kitabı hesab olunur. Həmin kitab 1604-cü ildə Londonda latın dilində təkrar nəşr edilmiş, Avropada geniş şəkildə yayılmışdır.

Aydın Xəlilovun “İlk Azərbaycan kitabı” Azərbaycanda kitab və nəşriyyat tarixi ilə bağlı yeni faktlarla da zəngindir.

İsmayıl Vəliyev Azərbaycan kitab və nəşriyyat işinin yaxşı bilicisi, bu mövzunun hərtərəfli araşdırıcısı kimi tanınır. O “Nəşriyyat işi” kitabının əsas müəlliflərindən biridir. Onun araşdırmalarının böyük bir hissəsi nəşriyyat işinin ən əsas mərhələsi olan redaktə məsələsinə həsr edilmişdir. 2002-ci ildə çapdan çıxmış “Redaktənin əsasları” və “Ədəbi-bədii və uşaq kitablarının redaktəsi” adlı kitabların hər ikisi ali məktəb tələbələri üçün dərslikdir. “Redaktənin əsasları” iki cildə ibarətdir və ikinci cildi də 2003-cü ildə işıq üzünə görmüşdür. Hər üç kitab nəşriyyat və təcrübə əsasında yazılmışdır.

“Redaktənin əsasları” kitabında redaktənin anlayışından tutmuş redaktənin prinsiplərinə, onun məntiqi əsaslarına qədər demək olar ki, bütün mövzular əhatə edilmiş, hər bir məsələ tələbələrin anlaya biləcəyi çox aydın və anlayışlı dildə öz geniş şərhini tapmışdır. İ.Vəliyev mövzu ilə bağlı olaraq kitabın bədii və texniki tərtibatına, korrektura məsələlərinə də geniş yer ayırmış, redaktoru bütün bu işlərə ümumi rəhbərlik edən, onların hər birinin işinə istiqamət və qiymət verən məsul şəxs kimi təqdim etmişdir. Nəşriyyat işində redaktor nüfuz sahibidir, kitabın taleyini həll edən qərarı o verir.

İ.Vəliyev uzun müddət nəşriyyatda redaktor işləmiş, bu sənəti dərinlən mənimsəmiş, onun incəliklərini öyrənmiş, zəngin təcrübə toplamış, iş prosesində rastlaşdığı ayrı-ayrı maraqlı məqamları cəmləşdirmiş, mövzu ilə bağlı kifayət qədər ədəbiyyatlardan istifadə etmiş, ona görə də nəşriyyat ilə təcrübəni yüksək səviyyədə əlaqələndirməyi bacarmış, bir neçə dərs kitabını yazıb tələbələrin istifadəsinə vermişdir.

Gənc araşdırıcı Leyla Abbasova "Azərnəşr" in yaranma tarixi və fəaliyyəti, Azərbaycanda kitab mədəniyyətinin inkişafında oynadığı rol haqqında sanballı bir dissertasiya yazmış, onu uğurla müdafiə etmişdir. Zəngin arxiv sənədləri əsasında Leyla Abbasovanın apardığı araşdırmalar da "Azərnəşr" in Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanovun imzaladığı 09 iyun 1920-cil tarixli 40 sayılı Dekretlə yaradıldığını təsdiqləyir.

III FƏSİL

Azərbaycan ziyalıları və kitab

3.1. Nizami Gəncəvi və kitab

Kitabdan danışırkən Azərbaycan ziyalılarının bu sahədəki xidmətlərini unutmamaq olmaz. Hələ dahi Nizami Gəncəvi "İsgəndərnamə" əsərinin bir yerində yazırdı:

*Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.
Hər uca rütbədən biliniz, fəqət
Alimin rütbəsi ucadır, əlbət!*

Bu da o deməkdir ki, dahi Nizami elm, bilik mənbəyi olan kitabın dəyərini yaxşı bilirdi. Ona görə də dövrünün bütün kitablarını ələ gətirmiş, onları oxuyub elmin bir çox sahələrinə aid dərin və hərtərəfli biliklərə yiyələnmişdir. Nizami Gəncəvinin əsərlərində çoxlu elmi sirlərin gözəl poetik ifadəsi ilə rastlaşırıq. Bu da qətiyyən təsadüfi deyil. Nizami Gəncəvi bu elmi sirlərin hamısını oxuduğu kitablardan öyrənmişdir. Şair elmin də, alimin də adını həmişə çox yüksək tutmuşdur. "İsgəndərnamə" əsərinin bir yerində deyirdi:

*Göndər qanacaqı yanına qanan,
Alimin yanına alim hər zaman.*

Bütün Azərbaycan ziyalıları kitab haqqında düşünmüş, ürək sözlərini demişlər. XIX yüzilliyə qədər kitablar əlyazma şəklində olurdu və onun çapından yox, dəyərindən və üzünün köçürüldüyündən söhbət gedirdi. Sözsüz ki, əlyazma nüsxələri sayca çox məhdud olurdu və onu istəyənlərin hamısına çatmırdı.

3.2. Nəsirəddin Tusi və kitab

Azərbaycanda kitab "nəşri" tarixinin ən uzun dövrü əlyazma kitablarla bağlıdır. Əlyazma kitabları həm sayına, həm də həcminə və dəyərinə görə Azərbaycan mədəniyyətinin ən zəngin xəzinəsini təşkil etmişdir. Bircə fakta diqqət yetirmək kifayətdir ki, 1259-cu ildə Nəsirəddin Tusinin yaratdığı Marağa rəsədxanasının kitabxanasında elmin, mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid 400 min nüsxədən çox əlyazma kitabı olmuşdur. XIII yüzillikdə bir rəsədxananın kitabxanasında bu sayda kitabın toplanmasının nə demək olduğunu düşünmək çətin deyil. 400 min əlyazma kitabın necə başa gəldiyini aydın təsəvvür etmək üçün bircə fakta diqqət yetirmək lazımdır ki, hər cür poliqrafiya bazasına, yaxşı kadr potensialına, maliyyə imkanlarına, texniki və texnoloji təchizata malik olan "Azərnəşr" in 94 illik fəaliyyəti dövründə nəşr etdiyi kitab və kitabçaların ad hesabı ilə sayı 40 mindən azdır. "Azərnəşr" in 400 min adda kitab nəşr etməsi üçün indən sonra 9 əsr vaxt lazımdır. İndi görün 400 min kitab nə deməkdir! Bu, Nəsirəddin Tusinin gərgin əməyinin və kitaba sevgisinin, qayğısının, ona verdiyi dəyərin bəhrəsi idi.

Nəsirəddin Tusi özü deyirdi: "Ən yüksək ideal səadət axtarmaq və ən xeyirli iş elm öyrənməkdir". Ona görə də Nəsirəddin Tusi 400 min kitabı toplamaq üçün Bağdad, Şam, Əlcəzayir və s. yerlərə getmiş, oraları gəzib əlinə düşən

kitabları toplamış, onları böyük əzab-əziyyətlə Marağaya gətirmişdir.

Nəsirəddin Tusinin öz yaradıcılığı da çox zəngin olmuşdur. Onun əsərlərinin bir çoxu hələ müəllifin öz sağlığında məşhurlaşmış, hətta Avropa və bir çox Şərqi ölkələrinə aparılmışdır. Nəsirəddin Tusi riyaziyyat, coğrafiya, astronomiya, fəlsəfə və digər elm sahələrinə aid yüzdən çox əsər yazmışdır. Təbii ki, onların ilk nüsxələri Marağa rəsədxanasının kitabxanasında saxlanmışdır. Onun "Əxlaqi Nasiri" və "Təhriri-Öqlidis" əsərləri çox məşhur olmuş, geniş yayılmış, bir sıra ölkələrdə tanınmışdır. "Təhriri-Öqlidis" hələlik Azərbaycanın ilk iki çap kitabından biridir. Bu barədə geniş danışılmışdır. Nəsirəddin Tusinin yazdığı "Əxlaqi-Nasiri", "Göy qurşağı haqqında" "İsti və soyuq haqqında", "Şərhl-İşarət", "Tənsuqnameyi-Elxani" (onun bir adı da Cavahirnamədir – İ.S.) kimi əsərlərin əlyazma nüsxələri zamanımıza qədər gəlib çatmışdır. Onlar hazırda dünyanın ən böyük kitabxana və muzeylərini bəzəyir, onların nadir eksponatları, ən qədim kitab inciləri hesab edilir.

Nəsirəddin Tusi müəllifliklə yanaşı, tərcümə və xəttatlıq işi ilə də məşğul olmuşdur. Onun bu sahədəki xidmətləri də əhəmiyyətli və dəyərləndirilməyə layiqdir. Onun tərcümələrindən biri hazırda Türkiyənin Ayasofiya kitabxanasında saxlanır. Bu, X yüzillikdə yaşamış ərəb şeyxi Şeyx Əbdülhüseyn Əbdürrəhman İbn Ömər Sufinin "Tərcümeyi-Səvarül-Kəvakib" adlı əsəridir.

Nəsirəddin Tusi bu əsəri ərəb dilindən fars dilinə çevirmişdir. Ayasofiya kitabxanasında saxlanan nüsxə N. Tusinin öz xəttlə yazılmışdır. Bunu əlyazmasının sonuncu səhifəsində N. Tusinin özü də qeyd etmişdir. O həmin vərəqdə aşağıdakı sözləri yazmışdır. "647-ci ilin Zülqədə ayının 25-də bazar ertəsi günündə allahın köməyi ilə bu kitabın tərcüməsi və köçürülməsi başa çatdı". Əlyazmanı tərcümə edən də, üzünü köçürən də N. Tusinin özü olmuşdur. Ona görə Ayasofiya kitabxanasında saxlanan nüsxəni avtoqraf adlandırmaq

olar. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun şöbə müdiri Aydın Xəlilov bu əlyazma ilə bağlı araşdırmalar aparmış, onun son səhifəsinin haşiyəsində yazılmış "Əhməd İbn Şeyx Üveys h.850 (m.1446)-ci ildə Bağdad şəhərində bu nüsxənin sahibi kimi yazdı" sözlərinə əsaslanıb həmin əlyazmanın XIV əsrin ikinci yarısında 18 il Cəlairi hökmdarı olmuş Şeyx Üveysin oğlunun kitabxanasında olduğunu söyləmişdir. Əlyazmanı Marağadan Bağdada və Bağdaddan da Ayasofiya kitabxanasına kimlərin, necə və nə vaxt apardıqları haqqında isə heç bir məlumat yoxdur. 1959-cu ildə Tehrandakı "Çapevi" mətbəəsi bu əlyazmanı min nüsxə tirajla faksimilesi ilə birlikdə nəşr etmişdir. Həmin kitabın bir nüsxəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Kitabı nəşr edən mətbəə onun hardan götürüldüyü haqqında belə bir məlumat vermişdir: "Türkiyənin Ayasofiya kitabxanasında saxlanan h.647-ci (m.1249) ildə Xoca Nəsirəddin Tusinin xətt ilə yazılmış nüsxəsindən çap edilib". Çox maraqlıdır ki, bütün bu işlərə görə Xoca Nəsirəddin Tusi öz sağlığında "elm ölkəsinin şahı" adlandırılmışdır. Burada "Elm ölkəsi" ifadəsi məcazi anlamda işlənsə də, hər halda söhbət Azərbaycandan gedir. Tarixdə təkcə N.Tusi bu cür şərəfli ada layiq görülmüşdür.

Nəsirəddin Tusinin ən böyük xidmətlərindən biri də Marağa rəsədxanasının nəzdində kağız istehsal edən fabrikin yaradılmasıdır. Rəsədxananın kitabxanasında toplanmış 400 min nüsxədən çox kitabın böyük bir qisminin üzvi məhz kitabxananın özündə köçürülmüşdür. Bu məqsədlə rəsədxananın nəzdində yaradılmış fabrikdə istehsal olunan kağızdan istifadə edilmişdir. Rəsədxananın mühəndisi Kəriməddin Səlam Nəsirəddin Tusinin göstərişi əsasında kağız xəmirindən hazırladığı materialdan istifadə edərək yer kürəsinin modelini, qlobusu yaratmışdır. Bu, yer kürəsinin ilk qlobusudur. Həmin vaxta qədər yer kürəsinin belə mükəmməl modelinin yaradıldığı haqqında heç bir bilgi yoxdur. Halbuki bütün ensiklopedik mənbələrdə bu günə qədər ilk qlobusu

alman coğrafiyaşünası və səyyahı Martin Böhaymın hazırladığı göstərilir. Diametri 54 sm olan bu qlobusu Böhaym 1492-ci ildə hazırlamışdır. Hazırda Nürnberq muzeyində saxlanılır. Göründüyü kimi, Marağa rəsədxanasında hazırlanan qlobusun tarixi alman coğrafiyaşünasının hazırladığı qlobusun tarixindən təxminən 250 il qədimdir. Bu böyük bir tarixdir. İlk qlobusun hazırlanma tarixi və onun harada, kim tərəfindən hazırlandığı dəqiq bilinsə də, hələlik saxta tarixlər qaynaqlarda yaşamaqdadır.

Azərbaycanda kitaba ən böyük qayğı və sevgi Nəsirəddin Tusinin adı ilə bağlıdır. Bu ənənə sonralar uzun müddət nəsilən-nəslə ötürülmüşdür.

Nəsirəddin Tusi yaşadığı dövrdə Azərbaycanda elmin inkişafına misilsiz rəhfələr vermişdir. Onun yaratdığı Marağa rəsədxanası o dövrün akademiyası olmuşdur. Burada Nəsirəddin Tusinin qayğısı və rəhbərliyi ilə böyük alimlər ordusu yetişmişdir. Onun qəbrinin üstündə yazılmışdır: "Xalqın yardımçısı, elm ölkəsinin şahı. Belə oğulu zamanın anası doğmamışdır. Altı yüz yetmişinci ildə zülhəccənin on səkkizində Bağdadda vəfat etmişdir".

3.3. Şah İsmayıl Xətayi və kitab

Azərbaycanda mədəniyyətə, onun ayrılmaz hissəsi olan kitaba Şah İsmayıl Xətayi qədər diqqət və qayğı göstərən dövlət başçısı olmamışdır. Türk dilinə böyük sevgi, onun rəsmi dövlət dili səviyyəsinə yüksəldilməsi Şah İsmayıl Xətayinin vətənə və xalqa göstərdiyi ən böyük xidmətlərdən biridir.

XVII əsrdə Azərbaycana səyahət etmiş fransız səyyahı Şarden Qəzvinə, Əhərdə, digər şəhərlərdə olmuş, türk dilinin hakim dil olduğu haqqında yazmışdır: "Türkcə ordu və sarayın dilidir. Burada, biləcəyəm, böyüklərin yaşadığı evlərdə istər qadınlar və istərsə kişilər arasında yalnız türkcə danışır

lır. Bu xüsusiyyət, Xanədanın bu dilin danışıldığı ölkədən və ana dili türkcə olan türkmənlərdən çıxması ilə əlaqədardır”.

Şah İsmayıl Xətayi elmə, sənətə və sənət adamlarına yüksək qiymət verir, onlara böyük diqqət və qayğı göstərirdi. Ona görə də Şah İsmayıl Xətayinin dövründə Təbriz şəhəri Yaxın şərqin ən güclü mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Şərqin bir sıra ölkələrindən məşhur alim, şair və rəssamlar Şah İsmayılın sarayına dəvət olunurdu, burada yerli sənət adamlarının iştirakı ilə maraqlı müsabiqələr keçirilirdi. Belə tədbirlərin səsi-sorağı bütün qonşu dövlətə yayılmışdı. Burada elmə, sənətə, elm və sənət adamlarına göstərilən böyük qayğı çoxlarında maraq oyatmışdı. 1506-cı ildə Hüseyn Bayqaranın ölümündən sonra oğlu Bədiüz-Zaman Mirzə onun taxtında oturmuş, Özbək xanı Şeybaninin hücumu ilə üzləşmişdir. Öz dövrünün tanınmış şairlərindən biri olan Bədiüz-Zaman Mirzə bir sıra şair və rəssamlarla birlikdə Şeybani xandan qaçaraq Şah İsmayılın sarayına sığınmışdır. Şeybani xanın ölümündən sonra, yəni 1510-cu ildə məşhur rəssam Kəmaləddin Behzad Təbrizə gəlmiş, həmin vaxtdan ömrünün sonuna qədər burada yaşamışdır. Üç şahın sarayında fəaliyyət göstərmiş Kəmaləddin Behzad Şah İsmayılın sarayında daha çox şöhrət qazanmışdır.

Şah İsmayıl Xətayinin sarayında çox zəngin kitabxana olmuşdur. Kitabxananın rəisi sarayda ən yüksək vəzifələrdən biri sayılmışdır. Bu vəzifəyə hər adam layiq görülməmişdir. Şah İsmayıl Xətayi 1522-ci ildə Kəmaləddin Behzadın saray kitabxanasının rəisi təyin edilməsi haqqında fərman vermişdir. Bu fərmanda Kəmaləddin Behzadın sənətkarlar arasındakı və dövlət işindəki mövqeyi aydın göstərilmiş, Şah İsmayıl Xətayinin sənətə münasibəti, elm və sənət adamlarına qayğısı öz əksini tapmışdır. Həmin fərmanda deyilirdi:

“Bu ölkədə zəmanənin nadiri, rəssamların ustadı və müzəhhiblərin rəisi ustad Kəmaləddin Behzaddır. Onun çöhrə açan fırçasından Maninin ruhu xəcil olmuş və surət bəzəyən qələmindən “Ərtəng” (Maninin kitabının adıdır

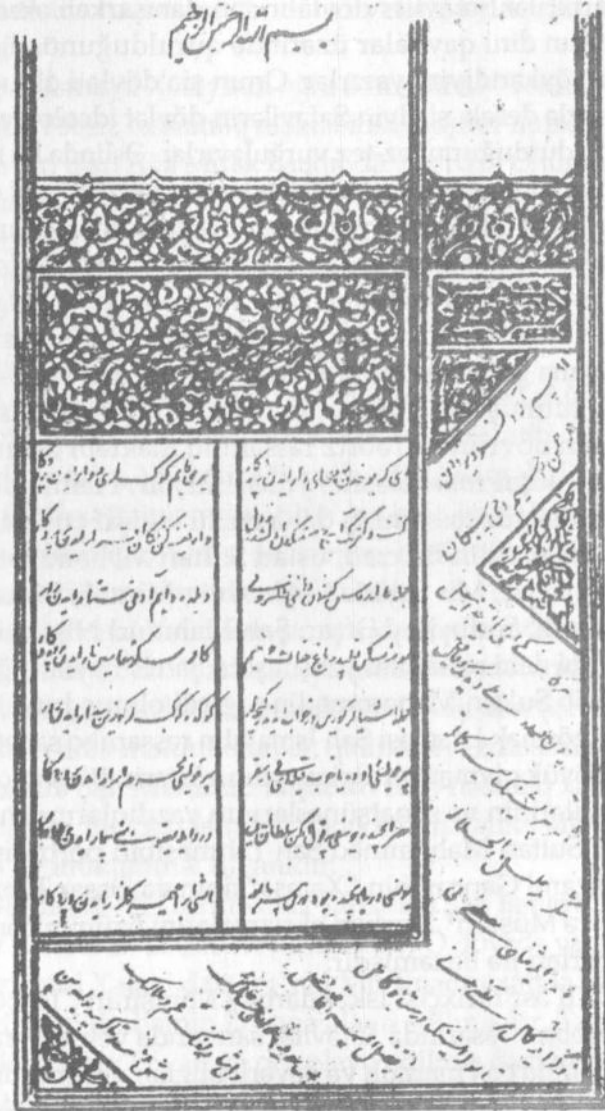
– İ.S.) utandırılmışdır. O, həmişə başını qələm kimi lazımi işlərdən ötrü fərman xəttinə qoyaraq, itaət etmiş və ayağını pərgar kimi xilafət astanasının xidmət mərkəzində sabit etmişdir. Onu şahın lütfərinə və xaqanın təvəccöhlərinə şamil edib fərman verdik:

Bütün padşah kitabxanasının üzvləri və katibləri, rəssamlar və müzəhhiblər, cədvəl çəkənlər, bəzəkçilər, zərəkublar və başqa adları çəkilənlərin işləri məmləkət daxilində rəislik məqamı olan ona bağışlanmış və əlaqədar edilmişdir. Bütün ziyalı əmirələr, misilsiz vəzirlər, padşah dərğahının naibləri, ümumən sultanlıq işinin müdirləri, divan işinin məsulları, şah kitabxanasının əhalisi qeyd olunmuş cəmiyyət, ustad rəisliyinə tanınıb, kitabxananın işlərini onun səlahiyyətinə və nəzərinə çatdırırlar. O şeyləri ki, lazım bilir, onu yazsın və möhürünü etibarlı düşünməlidir. Onun məsləhət və sözüne, şah kitabxanası işlərinin saxlanılması və buraxılmasına təcavüz və hörmətsizlik etməməli və bütün lazımi işlər ona məxsus tanınılmalıdır. O da gərək əmanət və dəyanət surətini qəlbinin səhifəsinə və xatirə löhvəsində təcəssüm etdirib, düzlük yolu ilə işə başlasın və bu yoldan çıxmasın. Şahın bu fərmanı zati-alilərin imzası şərafinə yetişdi, imza ilə bəzədildi və etimad etsinlər”.

Fərmanın mətni ilə tanışlıq kitabxananın saraydakı mövqeyi, Şah İsmayılın kitaba, kitabxanaya, ümumiyyətlə sənətə və sənət adamlarına münasibəti ilə bağlı bir çox məsələlər haqqında doğru fikir yürütməyə imkan verir. Fərmanın mətni ilə tanışlıqdan aydın görünür ki, Şah İsmayıl Xətayinin sarayında böyük bir kitabxana olmuşdur. “Kitabxana əhalisi” ifadəsi burada böyük bir kollektivin çalışdığı haqqında aydın təsəvvür yaradır. Kitabxanada məktəb tipli təlim mərkəzləri, mətbəə tipli emalatxanalar fəaliyyət göstərmiş, burada xəttatlar, müzəhhiblər, cədvəl çəkənlər, bəzəkçilər, cildçilər hazırlanmış, güclü rəssamlar yetişdirilmişdir. Əlyazmaların üzü xəttatlar tərəfindən köçürülmüş, oxunub səhvləri düzəldilmiş, bəzədilmiş, cildlənmiş və kitablaşdırılmışdır.

Şah İsmayıl Xətayinin "Nəsihətnamə" əsərinin 1613-cü ilə aid əlyazmasından bir səhifə. Hazırda Britaniya muzeyində saxlanır.

Şah İsmayıl Xətayinin "Divan"ının 1535-cü ilə aid əlyazma nüsxəsindən bir səhifə. Hazırda Daşkənddə saxlanır.

Tarixçilər Səfəvilər dövlətindən danışarkən əksər hallarda onun dini qaydalar üzərində qurulduğunu, dini dəyərlərə söykəndiyini yazırlar. Onun şiə dövləti olduğunu, başqa sözlə desək, şiəliyin Səfəvilərin dövlət ideologiyasının əsasında durduğunu tez-tez vurğulayırlar. Əslində bu heç də deyilənlər kimi olmamışdır. Səfəvilər dövləti dünyəvi dövlət prinsiplərinə daha çox uyğun gəlirdi. Bəllidir ki, İslam dini şəkil çəkməyi, rəssamlığı qəti qadağan etmişdi. Şah İsmayıl Xətayi isə İslam dininin qadağalarına məhəl qoymadan rəssamlığın inkişafına xüsusi qayğı göstərmiş, böyük rəssamları öz sarayına gətirmiş, onların ad-sanlarını, şan-şöhrətlərini yüksək tutmuşdur. Elə bunun nəticəsi idi ki, Şah İsmayıl Xətayinin dövründə Təbriz rəssamlıq məktəbi özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə yüksəlmişdir. Həmin dövrün Təbriz miniatur rəssamlığı daha güclü inkişaf etmişdir. Burada Kəmaləddin Behzad, ustad Sultan Məhəmməd, Ağa Mirək Nəqqaş, Mir Seyidəli Müsəvvir, Mirzəli, Müzəffərəli, Qasıməli, Sadiq bəy Əfşar, Şah Mahmud Nişaburi, Mir İmad kimi dahi rəssamlar yetişmişdir. Şah İsmayılın oğlu Şah Təhmasib Sultan Məhəmmədin şagirdi olmuşdur. Oğlunu rəssam görmək istəməsi Şah İsmayılın rəssamlıq sənətinə nə qədər böyük qiymət verdiyini aydın göstərir. Bir sıra orta əsr təzkiyəçilərinin və sənətşünaslarının yazdıqlarından aydın olur ki, Sultan Məhəmməd Şah Təhmasibin portretini çəkmiş, Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin və Əssar Təbrizinin "Məhr və Müştəri" əsərinin əlyazmalarını özünün bənzərsiz miniatürləri ilə bəzəmişdir.

XVII əsr tarixçisi İskəndərbəy Münşinin "Tarixi-ələm arayi-Abbasi" əsərində Səfəvilər sarayında yetişmiş rəssamlar haqqında çox maraqlı və dəyərli bilgiler verilmişdir. Təzkiyəçi Kəmaləddin Behzadın və Sultan Məhəmmədin daha böyük şöhrət qazandıqlarını xüsusi vurğulayaraq yazırdı ki, "Şah Təhmasib öz zəngin kitabxanasına Kəmaləddin Behzad və Sultan Məhəmməd kimi misli-bərabəri olmayan sənət adamlarını toplamışdı ki, onlar da öz zərif fırçaları-

nın qüdrətilə nəcib sənətlərinin zirvələrinə yüksəlib, məşhur olmuşlar".

Şah İsmayıl Xətayinin oğlu Sam Mirzə "Töhfeyi-Sami" əsərində Təbriz rəssamlıq məktəbinin məşhur nümayəndələrindən biri olan Ağa Mirək haqqında yazırdı: "Onun rəsmləri öz zamanının misilsiz əsərləri olub, hazırda Sahibqranın (Şah Təhmasibin – İ.S.) xidmətçilərindəndir". Ağa Mirək bir çox əlyazma kitablarına bənzərsiz miniatürlər çəkmişdir. Onun Nizami Gəncəvinin əsərlərinə Təbriz rəssamlıq məktəbi üslubunda çəkdiyi miniatürlər saxlanır.

Kəmaləddin Behzad, Sultan Məhəmməd, Ağa Mirək, Mir İmad, Şah Mahmud Nişaburi, Mirəli Katib, Mir Seyidəli Müsəvvir, Mirzəli, Müzəffərəli, Qasıməli, Sadiq bəy Əfşar kimi xəttat və miniaturçular hələ öz sağlığında çox böyük şöhrət qazanmış, onların əsərləri mükəmməl sənət nümunələri kimi dəyərləndirilmişdir.

Şah İsmayıl Xətayinin sarayında çox zəngin kitabxana olmuş, şairin öz kitablarının əlyazmalarının avtoqraf və üzü köçürülmüş nüsxələri də burada saxlanmışdır. Şah İsmayıl Xətayinin bizə məlum olan ən qədim əlyazmasının üzünü 1535-ci ildə Şah Mahmud Nişaburi incə-nəstəliq xəttlə köçürmüşdür. Bu, Şah İsmayıl Xətayinin hələlik bəlli olan ən qədim və mükəmməl divanıdır.

Mir İmad XVI əsrin ikinci yarısında Şah İsmayıl Xətayinin bir divanının üzünü köçürmüşdür. O dövrdə yaradılmış "Şah İsmayıl Xətayi dastanı"nın Mir İmadın xəttlə köçürülmüş nüsxəsi də həmin Divana əlavə edilmişdir. Təəssüflər olsun ki, həmin Divan və ona əlavə edilmiş dastan bu günə qədər tapılmamışdır. Həmin dastan haqqında isə əlavə heç bir bilgiyə rast gəlinmir.

3.4. Mirzə Şəfi Vazeh və kitab

Mirzə Şəfi Vazeh Gəncə şəhərində doğulmuş, gənc yaşlarından gözəl xətlə yazmağı öyrənmiş və xəttatlıq etmişdir. O, gözəl xətlə yazı yazmaqdan xüsusi zövq alır, hər bir əsərin məzmununu, bədii dəyəri ilə yanaşı, onun estetik gözəlliyinə, gözəl xətlə yazılmağına da ayrıca önəm verirdi.

Mirzə Şəfinin fikri beləydi ki, şairin fikrini oxuculara yalnız ən gözəl xətlə çatdırmaq olar. Mirzə Şəfi inanırdı ki, şairin öz xəttini itirməsi onun şeirinin əsas mənasının itməsi deməkdir. Əslində gözəl şeirin gözəl xətlə yazılması onu daha da gözəlləşdirir. Heç də təsadüfi deyil ki, o öz şeirlərini yazarkən xəttinin gözəlliyinə ciddi fikir verirdi. Ona görə də Mirzə Şəfi Vazeh xəttatlıq işindən heç vaxt ayrılmamış, onu bütün ömrü boyu, hətta Tiflisdə yaşadığı illərdə də sevə-sevə davam etdirmişdir.

Hələ Gəncədə yaşadığı dövrdə Mirzə Şəfi Vazeh balaca Mirzə Fətəli Axundovla yaxından tanış olmuş, ona hüsn-xətt öyrətmişdir. Həmin vaxtdan onların arasındakı müəllim-şagird münasibəti dostluğa çevrilmiş, bu dostluq ömürlərinin sonuna kimi davam etmişdir. Hətta Tiflisdə yaşadıkları dövrdə onları bir əqidə, bir məslək birləşdirmişdir. Bir sıra milli məsələlərin həlli barədə birgə düşünülmüş, müəyyən işlər görməyə çalışmışlar.

Mirzə Şəfi Vazeh 1840-cı ildə Tiflisə köçmüş, uzun müddət burada yaşamışdır. O, Tiflisdəki qəza məktəbində və gimnaziyada türk və fars dillərindən dərs demişdir. Həmin dövrdə türk dilində heç bir dərslik olmamışdır. Dərsliyin olmaması isə sözsüz ki, çoxlu çətinliklər törədirdi. Bu məsələ digər ziyalılarımız kimi, Mirzə Şəfi Vazehi də düşündürür, narahat edirdi. Onun dərslik yazmaq fikrinə düşməyi də xalqına, millətinə sevgisindən irəli gəlirdi. Mirzə Şəfi Va-

zeh yaxşı başa düşürdü ki, savadsızlıq olan yerdə heç bir inkişafdan, tərəqqidən söhbət gedə bilməz. Digər xalqların inkişafına baxıb, öz xalqının da maariflənməsinə, savadlanmasına çalışan Mirzə Şəfi Vazeh məktəblərin açılması, dərsliklərin yazılması, gənclərin yazıb-oxumaq öyrənməsi, savad alması barədə təkcə düşünməklə yetərlənmiş, onların həyata keçirilməsi üçün əlindən gələni əsirgəməzdi.

Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycanda türk dilində ilk dərslik yazan müəlliflərdən biridir. Bir sıra tarixi sənədlərdə və qaynaqlarda göstəriləndiyinə görə, Mirzə Şəfi Vazeh bu dərsliyi 1848-ci ildə Tiflis gimnaziyasının şərq dilləri müəllimi V.V. Qriqoryevlə birlikdə yazmışdır. Daha doğrusu, V.V. Qriqoryev kitabdakı atalar sözü və məsəlləri rus dilinə tərcümə etmişdir. Bu kitab "Kitabi-türki" adlanır, rus və türk dilindədir. Həmin dərslik 1852-ci ildə Tiflisdə çap olunmuşdur və bir nüsxəsi hazırda AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda İ-314280 şifri ilə saxlanır.

Kitab VIII hissədən ibarətdir. I hissədə 70 türk atalar sözü və məsəli, II hissədə məzhəkələr, lətifələr və məzəli əhvalatlar, III hissədə "Dərbəndnamə" əsərindən bəzi dastanlar, IV-V hissələrdə padşahlar haqqında bəzi bilgiler, VI hissədə "Qarabağnamə" əsərindən bir fəsil, VII hissədə M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeməsindən parçalar, VIII hissədə M.Füzulinin şikəstə xətti ilə yazılmış qəzəlləri verilmişdir. Çox güman ki, qəzəlləri M.Ş.Vazeh öz xəttilə yazmışdır. Tarixi qaynaqlarda bu fikrə də rast gəlinir ki, Gimnaziya və qəza məktəblərində türk dilini öyrənmək üçün uzun müddət həmin kitabdan istifadə edilmişdir.

Mirzə Şəfi Vazeh dövrünün savadlı, geniş dünyagörüşlü, uzaqgörən ziyalısı idi. O bütün ömrü boyu öz xalqının savadlanması, vətəninin inkişafı üçün əlindən gələni etməyə çalışmışdır. Bu sevgilə də türk dilində məktəblərin və dərsliklərin olmadığı dövrdə "Kitabi-türki"ni yazmışdır.

Mirzə Şəfi Vazeh gözəl xətlə yazdığına görə, əlyazmaları çox yüksək qiymətləndirmişdir. Öz əsərlərini xüsusi

həvəslə yazmış, onları mövzularına uyğun olaraq bəzəmişdir. Fridrix Bodenştedt öz xatirələrində ustadı Mirzə Şəfi Vazehin xətti haqqında yazırdı: “Mirzə Şəfi öz gözəl xətti ilə hərfləri elə canlı, elə rəngarəng şəkillərdə verirdi ki, onlar əsərin mənası ilə sanki bir səviyyədə dururdu. Onun özü demişkən “adi şeyə gündəlik, gözəlliyə isə bayram paltarı” geydirirdi. Onun hikmətli şeirləri incə xətlə yazılırdı, aydın və sadə, qadınlara həsr etdiyi nəğmələrinin yazısı qadın kimi cilvəli və nazlı idi, qadın təbiətinə oxşayırdı. Mirzə Şəfinin şərabi, xoşbəxt məhəbbəti mədh edən nəğmələrinin yazısı isə rəngarəng və hərarətli idi. Bunlarda böyük ruh duyulurdu. Şikayət nəğmələrinin yazısı bəzəksiz, aydın və təmiz olardı”.

Mirzə Şəfi Vazeh dərslük yazıb nəşr etdirsə də, çap kitablarına o qədər də böyük maraq göstərməmişdir. F. Bodenştedt bunu fars əlifbasının kitab çapı üçün yararsızlığı, mətnin yığılması zamanı bir sıra çətinliklər törətməsi, yol verilən təhriflərin və səhvlərin çoxluğu ilə əlaqələndirmişdir. Mirzə Şəfi bir tərəfdən çap kitablarında buraxılan təhriflər və səhvlərlə heç cür barışa bilmir, onları dəyərsiz hesab edirdi. Digər tərəfdən, o dövrdə poliqrafiya indiki kimi yüksək səviyyədə inkişaf etmədiyindən çap kitablarını əlyazmalar qədər nəfis, gözəl və zövqoxşayan naxışlarla bəzəmək mümkün deyildi. Əlyazma kitabları isə xüsusi zövqlə hazırlanırdı. Mirzə Şəfi Vazeh də çap kitablarını əlyazma kitabları ilə yanaşı qoyaraq nəfisliyinə, hazırlanmasının mükəmməlliyinə və həm mətnin, həm də cildin tərtibinin gözəlliyinə görə ikincilərə daha çox üstünlük verirdi. Onun əlyazma kitablarına məhəbbəti məhz bunlardan irəli gəlirdi.

Bütün maarifpərvər, gözüaçıq ziyalılar kimi, Mirzə Şəfi Vazeh də kitab oxumağı çox sevirdi. Onun əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü. Ancaq Mirzə Şəfi Vazeh pis kitabları özü oxumurdu, başqalarının da pis kitabları oxumağının tərəfdarı deyildi. Ona görə deyirdi ki, “yüz dənə pis kitabı bir yol oxumaqdansa, yaxşı bir kitabı yüz dəfə oxumaq məsləhətdir”.

Mirzə Şəfinin xətt ilə yazılmış əlyazmaları görənlər ona heyran qalırdılar. Bu cür gözəl xətti olan şairin səhvlərlə, təhriflərlə dolu olan çap kitablarını bəyənməməyi təbii idi. Lakin sonradan Mirzə Şəfinin həm çap kitabları, həm də kitab çapı haqqında fikri dəyişmişdi. Görünür, əlyazma kitabları ilə dövrün artan tələbatını ödəməyin mümkünsüzlüyünü o da başa düşmüşdür. Ona görə də Mirzə Fətəli Axundovla birlikdə mətbəə açmaq və kitab nəşr etmək üçün var gücü ilə çalışmışdır.

3.5. Mirzə Fətəli Axundov və kitab

XIX yüzillikdə vəziyyət dəyişmişdi. Çap maşınları yaradılmışdı. Kitab çapı bir çox ölkələrdə sürətlə inkişaf edirdi. Azərbaycan ziyalıları da bunu görür və Azərbaycanda kitab nəşrini təşkil etmək haqqında düşünürdülər. Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Həsən Bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nəmanzadə, Nəriman Nərimanov, Əli Bəy Hüseynzadə, Əhməd Bəy Ağayev, Üzeyir Hacıbəyli və digər Azərbaycan ziyalıları xalqın inkişafında kitabın əhəmiyyətini yaxşı başa düşür, Azərbaycanda kitab nəşrinin yoxluğundan ciddi narahat olurdular.

1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Azərbaycan iki yerə bölünmüşdü. Böyük bir hissəsi İranın, Borçalı və Dərbənd də daxil olmaqla qalan hissəsi Gürcüstanın və Rusiyanın təbəçiliyi altına keçmişdir. Bu günkü Ermənistanın ərazisi tamamilə Azərbaycan torpaqları idi və o zaman Ermənistan adlı dövlət mövcud deyildi. Müstəmləkəçilik və işğalçılıq siyasəti yürüdən İran və Rusiya dövlətlərinin hakim dairələri hər vaxtlə xalqın gözünün açılmasının qarşısını almağa çalışır, bu məqsədlə, birinci növbədə, mətbuat və kitab nəşrinə, məktəblər açılmasına qadağalar qoyurdular. İranda hələ də 40 milyondan çox Azərbaycan türkünün

öz ana dilində məktəbləri və mətbuatı yoxdu. Rusiya da Azərbaycana qarşı eyni məkrli siyasəti yürüdü. Buna baxmayaraq Azərbaycan ziyalıları əllərini yanlarına salıb nəyisə gözləmədilər. Nə yolla olursa-olsun mətbuat açmaq, kitab nəşr etmək istəyir, bunun üçün bütün mümkün olan vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdılar.

Maraqlıdır ki, Rusiyanın müstəmləkə və işğalçılıq siyasəti bir çox rus ziyalıları da qane etmirdi. Xüsusilə A.Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, M.F.Axundov, Mirzə Kazım bəy kimi Azərbaycan ziyalıları tanıyan, onlarla dostluq edən rus ziyalıları onlara baxıb xalqa qiymət verir və bu cür şəxsiyyətləri olan bir xalqa qarşı Rusiyanın müstəmləkə siyasəti ilə bərişmirdilər. Heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycan-rus mədəni və ədəbi əlaqələri XIX yüzillikdə çox yüksək səviyyəyə qalxmışdı. Bu işdə A.Bakıxanovun, M.F. Axundovun, Mirzə Kazım bəyin, Mirzə Şəfi Vazehin və başqalarının böyük xidmətləri vardı. M.F.Axundov Azərbaycan (türk) dilində mətbəə açmaq və kitab nəşr etmək üçün bu münasibətlərdən yararlanmaq istəyirdi. M.F.Axundov 1841-ci ilin avqust ayında Rusiyanın Qafqazdakı canişini Qolovinə Tiflisdə tatar (türk – İ.S) dilində kitab nəşr etmək üçün litoqrafiya açmaq məqsədilə bir məktub yazmışdır. Məktubda türk dilində kitab nəşr etməyin vacibliyi və əhəmiyyəti göstərilmişdir. M.F.Axundov yazırdı: "... müsəlman dillərində kitab çox azdır. Bu ehtiyac Qafqazdakı mətbəələrdə daha çox özünü göstərir. Bunun səbəbi tamamilə aydındır. Kitablardan çoxu əlyazmasıdır, çap kitablari isə azdır, çünki bu yaxınlaradək müsəlman hökumətlərində mətbəə yox idi. Bir az bundan qabaq Türkiyədə tipoqrafiya, Hindistanda və İranda isə litoqrafiya açılmışdır. Mən İranda olanda bir neçə litoqrafiyanı özüm gedib görmüşəm. Burada mənə Hafizin təzə çapdan çıxan bir külliyyatını bağışladılar. Cənubi Qafqazda bilxassə təlim kitablarının çox az olması, buradakı müsəlmanları Türkiyə və İrandan kitab gətirməyə məcbur edir. Bunu nəzərə alaraq mən bu fikirdəyəm ki, Cənubi Qafqazın baş

şəhəri olan Tiflisdə müsəlman dilində kitablar nəşr etmək üçün bir litoqrafiya düzəltmək, bununla məmləkətdəki hamı müsəlmanlara böyük bir fayda vermiş olarıq və onlardan təşəkkür alarıq... Bu litoqrafiyada, birinci növbədə, mənim özüm seçdiyim kitablar çap olunacaqdır. Gəncəli yazıçı Mirzə Şəfi Sadıqovu (Mirzə Şəfi Vazeh – İ.S.) özümə köməkçi götürmüşəm".

Məktubda o dövrün terminologiyasına uyğun olaraq "türk" yaxud "Azərbaycan türkləri" əvəzinə "müsəlman" sözü işlədilmişdir. "Müsəlmanların" Türkiyə və İrandan kitab gətirdikləri də qəsdən vurğulanmışdır. M.F.Axundov bununla Qolovinə xatırlatmaq istəmişdir ki, Türkiyə və İrandan kitab gətirməyin qarşısını yalnız Tiflisdə türk dilində kitab nəşr etməklə almaq olar. Əks təqdirdə Türkiyə və İrandan kitab gətirilməsi davam edəcək. Bu fikrin qabardılması çar məmurlarını qıcıqlandırır, məktuba müsbət cavab almaq məqsədi daşıyırdı.

M.F.Axundov Qolovinə yazdığı məktubda litoqrafiya açılmasına icazə ilə yanaşı, ona bir təcrübəli litoqraf, litoqrafiya daşı, litoqrafiya dəzgahı və min manat pul verilməsini də xahiş etmişdir. Qolovin M.F.Axundovun məktubunu Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinə göndərmişdir. Nazirlikdə M.F.Axundovun məktubuna baxılmış, "Tiflisdə tatarlar (türklər – İ.S.) üçün litoqrafiya" açılmasına icazə verilmişdir. Lakin M.F.Axundovun qalan xahişləri yerinə yetirilməmişdir. Onun pul, litoqraf və dəzgahlar verilməsinə dair tələbi rədd edilmişdir. M.F.Axundovun öz vəsaiti olmadığına görə, litoqrafiyanı açma bilməmişdir.

M.F.Axundov Qolovinə yazdığı məktubda Mirzə Şəfi Vazehi özünə köməkçi götürdüyünü sözləşdi xatırlatmışdır. Onlar Tiflisdə mətbəə açmaq haqqında bir yerdə düşüncə-düşünmüş, birgə qərara gəlmiş və qoşa çalışmışlar. Yuxarıdakı məktub da təkcə Mirzə Fətəlinin yox, eyni zamanda Mirzə Şəfinin Qolovinə müraciəti idi.

Mirzə Fətəli Axundovun əsərləri ilə tanışlıqdan aydın görünür ki, onlar mətbəə açmaq işində ruhdan düşməmiş, bunun üçün həmişə yollar və imkanlar axtarmışlar. Hətta onun yazdığı bir məlumatdan aydın olur ki, böyük ədib özü XIX yüzilliyin 70-ci illərində mətbəə üçün ləvazimat və avadanlıqlar da hazırlamışdır. O, kitab nəşri işini asanlaşdırmaq məqsədilə yeni əlifba da yaratmışdır, çünki ərəb hürufatının mətbəə üçün yararsızlığının çoxlu çətinliklər törədəcəyini yaxşı bilirdi.

Təəssüflər olsun ki, M.F.Axundovun və M.Ş.Vazehin mətbəə açmaq istəkləri nəticəsiz qalmışdır.

XIX əsrdə Tiflisdə mətbəə açmaq, kitab nəşr etmək istəyən ziyalılardan biri də Qasım bəy Zakir olmuşdur. M.F.Axundovdan fərqli olaraq Rusiyanın mürtəcə xəfiyyə işçiləri Q.B.Zakirə nəinki rəğbət bəsləmiş, hətta onu addım-baaddım təqib edir, incidirdilər. Sözsüz ki, onun mətbəə açmasına heç vaxt icazə verilə bilməzdi.

Ümumiyyətlə, Rusiya Azərbaycanın bir hissəsini işğal etdikdən sonra təxminən 50 il türk dilində mətbuat və kitab nəşrinə əngəl törətmişdir. Ona görə də Azərbaycan kitabları ilk dəfə Azərbaycandan kənar da çap olunmuşdur.

3.6. Həsən bəy Zərdabi və kitab

Azərbaycanın tərəqqipərvər, millətini sevən ziyalılarından biri də H.B.Zərdabi olmuşdur. O həmişə xalqınun gələcəyini düşünür, onun millətlər içində tanınmasına, yüksək nüfuza malik olmasına çalışırdı. Dünyada inkişafın hara apardığını yaxşı bilən H.B.Zərdabi yuxarıda deyilənlərin yalnız elmlə, təhsillə, kitabla mümkün olacağını da yaxşı görürdü.

“Əkinçi” qəzeti H.B.Zərdabinin uzaqgörənliyinin, millətinə və vətəninə sevgisinin bəhrəsi idi. O bütün ömrünü xalqınun savadlanmasına həsr etmişdir. “Əkinçi” qəzeti bu

sahədə böyük işlər görmüşdür. Onun hər sayı o dövr üçün bir kitaba bərabər idi. Qəzetdə verilən xəbərlər, elmi məsləhətlər xalqın savadlanması və gözünün açılması məqsədini güdürdü.

H.B.Zərdabi “Əkinçi” qəzetini açarkən onun kitab nəşr etmək üçün heç bir imkanı yox idi. Qəzet də Bakı quberniya idarəsinin mətbəəsində çar xəfiyyələrinin nəzarəti və basqıları altında çıxırdı. Lakin H.B.Zərdabinin əsas fikri və məqsədi Azərbaycanda kitab nəşrinə başlamaq olmuşdur. Qəzet səhifələrindəki ayrı-ayrı məqalələrdən bunu aydın görmək mümkündür. Məsələn, qəzetin altıncı sayında yazırdı: “Firəngistan əhli zükur və ünəsən üç-dörd müxtəlif dillər ilə danışırlar. Amma müsəlmanlar içində savadlı olan adamlardan çox az tapılır ki, öz dilində bir dürüst məktub yazsın”. Bu sözlər H.B.Zərdabinin ürək ağrılarına ifadəsi idi. Qəzetin ikinci il birinci sayında “Təzə xəbərlər” başlığında kitabxanalar haqqında verilən məlumat da maraqlıdır: “Peterburqda bir padşahlıq kitabxanası var ki, onun hər ildə 800 000 manat xərci olur. O kitabxanada 900 000 basma, 30 000 yazma kitab və 75000 kitab surəti var. Qiymətli kitabları şüşə altında saxlayırlar ki, onlara dəyməsinlər. O cümlədən bir qızıl cildli “Quran” var ki, qiyməti 33000 manat”.

Qəzetin ikinci il doqquzuncu sayında alman alimi Kamberinin müsəlman ölkələrini gəzməyindən və onlardakı elmə, təhsilə münasibət haqqında dediklərindən danışılır: “Məğrib, yəni xaçpərəst vilayətləri və Məşriq, yəni islam vilayətləri elm, təhsil etməyə qeyr tövr baxıllar, Məğrib səy edir ki, elm xalqa bəyan olsun və hər kəs elm yolu ilə iş tutsun ki, ziyadə mənfəət tapsın. Amma Məşriq elm yollarını xalqdan gizlin saxlayır”.

H.B.Zərdabi öz qəzetində bunları ürək ağrısıyla yazırdı, kitabın nə demək olduğunu xalqa başa salmaq istəyirdi. Kitabın elm, təhsil, bilik mənbəyi olduğunu göstərirdi. Qərb dövlətləri bu yolu tutub inkişaf etdikləri halda, Şərqi ölkələrinin geri qaldığını məhz onlarda kitaba, elmə, təhsilə

pis münasibətlə bağlayırdı. Kitabsız xalq gözü bağlı adam kimidi. Kitab, elm, təhsil xalqın gözünü açmağın ən yaxşı yoludur. Ona görə, H.B.Zərdabi qəzetin ikinci il on dördüncü sayında yenə kitabdan danışıq, Osmanlıdan gətirib tərcümə edilən kitabların dəyərini diqqətə çatdırır, nəhayət, Məkkəyə ziyarətə gedənlərə üz tutur ki, hərəniz ordan bir kitab gətirsəniz çox yaxşı olar: “Əgərçi zikr olan fəsil ibtidayi-elm olmadığına çətin görünəcək, amma onun belə görünməyinə səbəb oldur ki, biz elmi-hikmətdən bixəbərik. Əlbəttə, ibtidai-elmədən danışan kitabı çox asanlıq ilə oxumaq olur. Pəs bizim dərdimiz ancaq ol kitablar vilayətimizdə olmadığıdır, ona binaən İstanbulda sakin olan həmvətənlərimiz yaxşı elərdilər ki, Məkkəyə gedənlərimizə ibtidayi-elm kitablarının göstəreydilər və əgər hər Məkkəyə gedən özü ilə bir neçə kitab gətirsə, bir neçə ilin müddətində məktəbxanalarımızın hamısında ol kitablar oxunur”.

Burada H.B.Zərdabi üzünü İstanbulda yaşayan soydaşlarımıza tutaraq onlara deyirdi ki, Məkkəyə gedənlərin ordan ölkəmizə kitab gətirmələrinə kömək etsinlər.

Bunlar H.B.Zərdabinin kitab haqqında arzuları idi. Bu arzuların bir qismi “Əkinçi” qəzetində həyata keçirilmişdir. Əslində qəzetin hər sayı bir kitabça idi. Onun səhifələrində xalqın savadlanmasına, elmlənməsinə, gözünün açılmasına xidmət göstərən dəyərli və maraqlı yazılar dərc olunmuşdur. H.B.Zərdabi “Əkinçi” qəzeti ilə xalqına misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

3.7. Nəriman Nərimanov və Azərbaycan kitabı

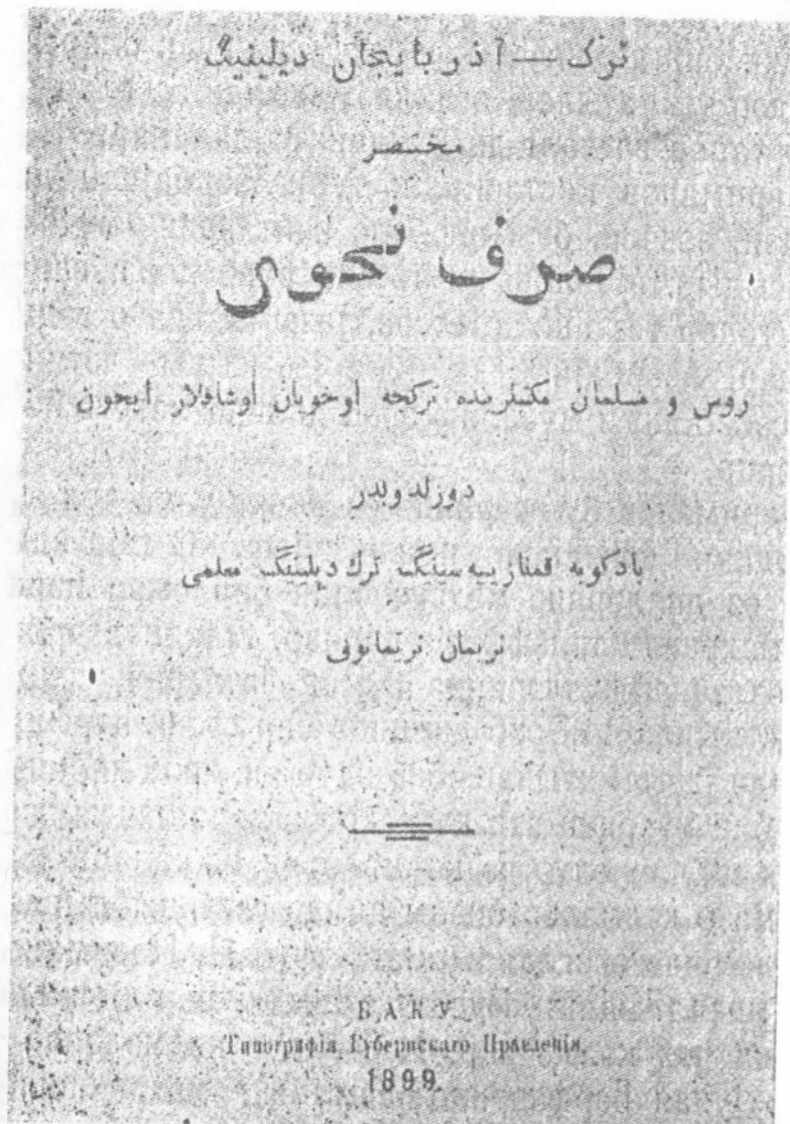
Azərbaycan xalqının böyük şəxsiyyətlərindən biri olan Nəriman Nərimanov elmin, savadın, biliyin nə demək olduğunu yaxşı bilirdi. Elmi, savadı, biliyi isə kitabsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Hələ XIX yüzilliyin sonlarında Bakı Gimnaziyasında türk dili müəllimi işləyərkən Azərbaycan-

dan olan tələbələrin dərsliklərin yoxluğu üzündən nə qədər əziyyət çəkdiklərini hər gün görürdü. Ona görə də dərslik yazmağın nə qədər böyük əhəmiyyət daşdığını yaxşı başa düşürdü. Bütün bunları görən N.Nərimanov axırda özü dərslik yazmaq qərarına gəlmişdir. Onun yazdığı ilk dərslik “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” adlanırdı. Kitab türk və rus məktəblərində oxuyan tələbələr üçün yazılmışdır. Həmin dərslik 47 səhifədən ibarət olub, 1899-cu ildə Bakı Quberniya idarəsinin mətbəəsində çap edilmişdir. Hazırda bu kitabın bizə altı nüsxəsi bəllidir. Onlar aşağıdakı kitabxanalarda saxlanılır:

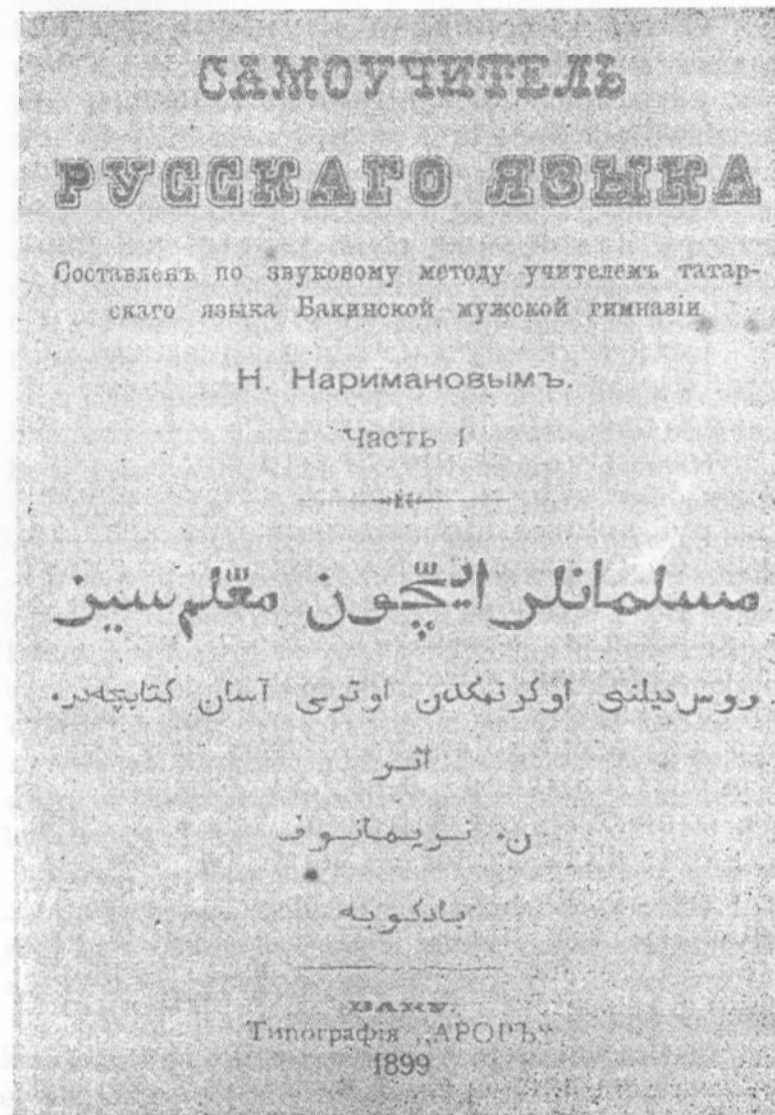
- 1.M.F.Axundov adına Respublika Milli Kitabxanası;
- 2.Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu;
- 3.Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxanası;
- 4.V.İ.Lenin adına Moskva Dövlət Kitabxanası;
- 5.Tbilisi Universitetinin Kitabxanası;
- 6.C.M.Canaşia adına Gürcüstan Dövlət Muzeyinin Kitabxanası.

N.Nərimanov bununla kifayətlənməmiş, müsəlmanların rus dilini, həm də rusların türk dilini öyrənmələri üçün kitablar yazmışdır. Onlardan birincisi belə adlanır: “Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabçadır”. Türk və rus dillərində yazılmış bu kitab 64 səhifə olub, 1899-cu ildə Bakıdakı “Arar” mətbəəsində çap edilmişdir. İndiyə qədər bu kitabın cəmi iki nüsxəsi tapılmışdır. Onlardan biri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, digəri isə Moskvada V.İ.Lenin adına Dövlət Kitabxanasında saxlanılır.

Bu kitab 1899-cu ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Dərslikdir.

Nəriman Nərimanovun "Türk-Azərbaycan dilinin sərf-nəhvi" kitabının üz səhifəsi.

Nəriman Nərimanovun "Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça" əsərinin üz qabığı.

N.Nərimanov bütün ömrü boyu türk dilini sevmiş, onu qorumuş, zənginləşdirməyə və yaymağa çalışmışdır. N.Nərimanov müsəlmanların rus dilini öyrənməsi qədər də rusların türk dilini öyrənməyini vacib sayırdı. Azərbaycanda yaşayan rusların türk dilində danışmağı və yazıb-oxumağı onu həmişə düşündürmüşdü. Bu məqsədlə də rusların türk dilini öyrənmələri üçün bir kitab yazmışdır. Kitab "Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabçadır" adlanır. 55 səhifəlik kitabın üstündə I cild yazılmışdır.

1899-cu ildə Bakıda "Aror" mətbəəsində çap edilmişdir. Türk və rus dillərindədir. Bu kitabları yazarkan N.Nərimanov Bakı Gimnaziyasında türk dili müəllimi işləyirdi.

Nəriman Nərimanov 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğu gündən xalqın savadlanmasını, elmin, maarifin, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsini daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanda kitabların sayı olduqca az idi. Yalnız XIX yüzilliyin axırlarından etibarən müxtəlif qəzet və jurnallar çıxmağa başlamışdı. Onların da çoxunun ömrü az olmuş, bəziləri böyük fasilələrlə çıxmış, bir qismi isə yerli burjuaziyanın və rus imperiyasının maraqlarına xidmət etmişdir. Azərbaycan mətbuatının qaranquşu olan "Əkinçi" qəzeti cəmi iki il çıxa bilmişdir. "Molla Nəsrəddin" böyük çətinliklərlə, uzun fasilələrlə, həm də ciddi təzyiqlər və nəzarət altında çıxmışdır. Gah Tiflisdə, gah Təbrizdə, gah Bakıda sığınacaq tapmışdır. Nəriman Nərimanov bütün bunları görür, bilir və ona görə Azərbaycanda kitab işini dövlətin qayğısı altına almaq və dövlətin nəzarətində saxlamaq istəyirdi.

1920-ci ildə bir qrup adamlar dövlətin yeni qurulduğundan, zəifliyindən, yaranmış qarışıqlıqdan bacarıqla istifadə edərək əllərinə düşən kitabları Azərbaycandan kənara daşımağa başlamışlar. Bu məlumat N.Nərimanova çatdırılmışdır. N.Nərimanov kitabın Azərbaycandan kənara daşınmasının gələcəkdə törədəcəyi çətinlikləri, hətta dəhşətləri yaxşı dərk etdiyindən bu məsələyə yubanmadan münasibət

bildirmişdir. Məhz bu məsələ ilə bağlı 7 oktyabr 1920-ci il tarixdə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 228 sayılı Dekretini imzalamışdır. Dekret "Kitabların və texniki peşə biliklərinə aid dərslərinin Azərbaycan SSR hüdudlarından kənara daşınmasının qadağan edilməsi haqqında" adlanır. Dekretin əhəmiyyəti onun adından aydın görünür. Lakin Dekretin əhəmiyyəti onun ayrı-ayrı maddələrində çox kəskin şəkildə qoyulmuş şərtlərlə tanış olduqda bir daha nəzərə çarpır. Ona görə də Dekretin bütün mətninin çarpına, məzmunu ilə tanışlığa ehtiyac duyulur.

7 oktyabr. Texniki-peşə ədəbiyyatının Azərbaycanın hüdudlarından kənara daşınmasının qadağan edilməsi haqqında

Dekret № 228

Texniki-peşə biliklərinə dair dərslərinin və kitabların Azərbaycan SSR hüdudlarından kənara daşınmasının qadağan edilməsi haqqında

Hazırkı dövrdə texniki-peşə ədəbiyyatının və müxtəlif dərslərinin sürətlə Azərbaycan SSR hüdudlarından kənara daşındığı müşahidə edilmişdir.

Azərbaycan İnqilab Komitəsi qısa müddətdə Azərbaycan SSR ərazisində texniki-peşə təhsilini yaratmağa başlamışdır və bunun da elmi vəsaitlər olmadan həyata keçirilməsinin mümkünsüzlüyünü bilərək qərara alır:

1. Texniki-peşə ədəbiyyatının və dərslərinin Azərbaycan SSR hüdudlarından kənara daşınmasını qadağan etmək;

2. Kitabların və dərslərinin daşınmasına yol verilməsinə nəzarət UTÇK və MORTÇK-ın sərhəd dəstələrinə həvalə edilsin;

3. Kitabların və dərslərinin Azərbaycan SSR hüdudlarından kənara daşınması məqsədilə satışında və yeni-

dən satışında yaxalanmış şəxslər inqilab dövrünün qanunları əsasında məsuliyyət daşıyır.

4. Bu dekretin müddəalarını yerinə yetirməyən dövlət orqanları İnkilab Tribunalının məhkəməsinə verilir.

N. Nərimanov

İnkilab Komitəsinin sədri

Bünyadzadə

Xalq təhsil komissarı

Qabriçidze

İnkilab Komitəsinin katibi

Göründüyü kimi, bu dekretlə nəinki kitabların ölkədən kənara çıxarılması qadağan edilmişdi, hətta kitabların kənara çıxarılmasında iştirak edən şəxslər haqqında cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

Bu dekret kitabın ölkədən kənara daşınmasının qarşısını almağın ən yaxşı yolu idi. Bundan başqa, N. Nərimanovun kitaba verdiyi qiymətin və ona göstərdiyi qayğının da Dekretin mətnində aydın ifadəsini görürük.

Bu kitabların həmin dövrdə Bakıda yaşayan ermənilərin köməyi ilə gəlmə ermənilər tərəfindən daşınıb aparıldığı heç bir şübhə doğurmur. Hətta vəzifəli ermənilər də bu işdə onlara havadarlıq edirdilər.

Nəriman Nərimanovun kitaba necə böyük qiymət verdiyi onun imzaladığı Azərbaycan dilində dərslik yazan müəlliflərin əməyinin qiymətləndirilməsi haqqında 6 oktyabr 1920-ci il tarixli 227 sayılı Dekretdə də öz ifadəsini tapmışdır. Dekretdən aydın görünür ki, 6 oktyabr 1920-ci il tarixdə Xalq Maarif Komissarlığı Kollegiyasının qərarına əsasən məktəb şöbəsi yanında türk dilində dərsliklərin tərtibi üzrə komissiya yaradılmışdır. Hər iki sənədin eyni gündə qəbul edildiyinə əsaslanıb demək olar ki, Xalq Maarif Komissarlığı Kollegiyasının qərarı məhz Nəriman Nərimanovun göstərişi

ilə hazırlanmışdır. Əgər belə olmasaydı, Xalq Maarif Komissarlığı Kollegiyasının qərarı ilə eyni vaxtda Azərbaycan İnkilab Komitəsinin Dekreti hazırlanıb imzalana bilməzdi. Dekretin əsas məzmununda türk dilində dərsliklərin olmadığı, onların yazılmasının birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etdiyi göstərilmiş və dərslik yazan müəlliflərin əməyinin yüksək qiymətləndirilməsinin vacibliyi öz əksini tapmışdır. Dekretin qərar hissəsi iki bənddən ibarətdir. Onların məzmunu aşağıda olduğu kimi verilmişdir:

1. Komissiyanın təşkil olunduğu gündən etibarən işçilərə mütəxəssis kimi universitetin professorları ilə eyniləşdirilərək və dərsliklərin tərtibi üzrə bütün fənn komissiyalarının sədrlərinə-rəhbərlərinə əlavə saxlama üçün 10 min manat, fənn komissiyalarının sədrlərinə 5 min manat olmaqla əmək haqqı təyin edilsin.

2. Universitetin professorları ilə eyni həcmdə ərzaq payı verilsin.

3. Bu dekretin həyata keçirilməsi Xalq Maarif Komissarlığına tapşırılsın.

N. Nərimanov

İnkilab Komitəsinin sədri

Bünyadzadə

Xalq Maarif Komissarı

Qabriçidze

Katib

Bu dekretlə dərslik yazan müəlliflərin universitetin professorlarına bərabər tutulması, onlara professorlarla eyni həcmdə ərzaq payı ayrılması, yüksək əmək haqqı verilməsi, birinci növbədə, bu işin nə qədər ağır, çətin zəhmət bahasına başa gəldiyini göstərir, ikincisi isə N. Nərimanovun bütün bu məsələlərə dərindən bələd olduğu, onun əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirdiyi haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Dekretin mətnində birbaşa göstərilməsə də əmək haqqının yüksəkliyinə və ərzaq payı haqqında deyilənə əsaslanıb dərslik yazan müəlliflərin bütün sosial və iqtisadi problemlərdən azad edildiklərini söyləmək olar. Bundan başqa "ərzaq payı ilə eyniləşdirilməsi" ifadəsi göstərir ki, həmin dövrdə universitet professorları yüksək səviyyədə təmin edilmişlər. Təəssüflər olsun ki, bu gün belə deyil. Azərbaycanda nə dərslik yazan müəlliflər, nə də universitet professorları o qədər də yaxşı yaşamırlar. Dərslik yazan müəlliflərin və universitet müəllimlərinin əmək haqqı olduqca azdır, onların sosial problemləri kifayət qədər çoxdur.

IV FƏSİL

Çap maşını və kitab nəşri

4.1. Çap maşınının kəşfi. Kitab nəşrində dönüş.

Yazı və kitab ta qədim dövrlərdən başlayaraq insanları daim düşündürmüşdür. Kitab yazanlarla yanaşı, kitabı oxumağı və onun üzünü köçürməyi bacaran adamlar da həmişə hörmətlə qarşılanmışlar. Kitab oxumağa marağ həmişə artan dinamika üzrə inkişaf etmişdir. Bununla bağlı kitaba tələbat günbəgün artmışdır. Ona görə də nə qədim kitablar, nə də əlyazma kitabları tələbatı ödəyə bilmirdi, çünki onların sayı çox az idi. Kitaba marağın və tələbatın zaman-zaman artmağı onun sayca çoxalmasına ciddi ehtiyac yaratmışdır. Ona görə də insanlar kitabın sayını çoxaltmaq üçün müxtəlif üsullar axtarırdılar. Bu cür axtarışlar nəticəsində çap maşını kəşf edilmişdir.

Çap maşınından əvvəl kitabların sayını çoxaltmaq üçün başqa üsullardan istifadə olunmuşdur. VIII əsrin ilk illərində Koreyada (704), Çində (743), daha sonra Yaponiyada ksilografya üsulu ilə kitab çap edilmişdir. Çinli Bi Sen 1041-ci ildə mütəhərrik çap literini hazırlamışdır. Lakin bunların heç biri kitaba artan tələbatın ödənilməsində kifayət qədər məhsuldar deyildi.

İlk çap maşınının kəşfi alman ixtiraçısı İ. Qutenberqin adı ilə bağlıdır. Onun ixtira etdiyi çap maşını perqament

kağızı üçün nəzərdə tutulmuşdu. Perqament isə dəridən hazırlanırdı. Ona görə də bu üsulla çap olunan kitaba çox material və zəhmət sərf olunur, baha başa gəlir, maya dəyəri baxımından o qədər də sərfəli sayılmırdı. Bu kitabları kütləvi tirajla buraxmaq üçün material çatdırmaq mümkün deyildi. Məsələn İ.Qutenberq "Tövrat" kitabının hər nüsxəsini çap etmək üçün 170 buzov dərisindən hazırlanmış material işləmişdir. Buna baxmayaraq çap maşınının kəşfi böyük hadisə idi. Perqamenti kağızla əvəz etmək o qədər də böyük çətinlik yaratmırdı. Azacıq təkmilləşdirmə nəticəsində çap maşınlarında perqamenti kağızla əvəz etmək mümkün olmuşdur.

1925-ci ildə Amerikalı alim Karterin Nyu-York şəhərində "Mətbəənin ixtira edilməsi" adlı bir kitabı çapdan çıxmışdır. Karter həmin kitabında mətbəə işinin tarixini araşdırmış, türklərin yaratdıqları mətbəə haqqında da müfəssəl məlumat vermişdir. Karter bu barədə yazırdı: "Türklər Bulaq tərzində mütəhərrik hərflərlə dünyada ilk mətbəəni ixtira edib, kitab çap edən millətdir". Bu çox dəyərli məlumatdır. Karterin kitabında mətbəənin yaranma tarixi kimi VIII əsrdən söhbət gedir. Deməli, çap üsulu ilə kitab istehsalını türklər kəşf etmişlər.

Bu günə qədər hamı belə düşünür ki, ilk çap maşınını alman ixtiraçısı İohan Qutenberq kəşf etmişdir. Kitab çapı üsulu da onun adı ilə bağlıdır. İ.Qutenberq çap maşınını 1440-cı ildə yaratmışdır.

İohan Qutenberqin ixtira etdiyi maşınla ilk dəfə "Tövrat" və "Türk təqvimi" kitabları nəşr olunmuşdur. İlk çap kitabı Almanyanın Mayns şəhərində 1457-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Bundan dörd il sonra Bamberg şəhərində də kitab çapına başlanmışdır. Çap maşınının ixtirası və çap üsulu ilə kitab buraxılması dünya xalqlarının əksəriyyəti tərəfindən böyük mədəni hadisə kimi qarşılanmışdır. Bu üsulla kitab çapı qısa müddətdə dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmışdır. 1465-ci ildə İtaliyada, 1468-ci ildə Belçikada, Macarıstanda və Polşada, 1474-cü ildə İspaniyada, 1476-cı ildə Çexoslo-

vakiyada, İngiltərədə, 1482-ci ildə Avstriyada və Danimarkada, 1483-cü ildə İsveçdə, 1487-ci ildə isə Portuqaliyada çap maşını ilə işləyən mətbəələr qurulmuş və çap üsulu ilə kitab buraxılmışdır. Bəzi qaynaqlardan aldığımız məlumatlara görə, XV yüzillikdə çap üsulu ilə kitab istehsalının əsas mərkəzi Venesiya olmuşdur.

Praqa şəhərində kitab nəşrinin tarixi Belarus maarifçisi F.Skorinanın adı ilə bağlıdır. O, 1517-ci ildə Praqa şəhərində kitab çapının təməlini qoymuşdur. Volnada da ilk mətbəəni 1522-ci ildə F.Skorina açmışdır. Hər iki şəhərdə kitab çapının tarixi onun adı ilə bağlıdır. Moskva şəhərində ilk mətbəə 1553-cü ildə fəaliyyətə başlamışdır. İ.Fyodorov 1564-cü ildə mart ayının 1-də Moskva şəhərində "Apostol" adlı kitab nəşr etmişdir. Bu, çap üsulu ilə buraxılmış ilk rus kitabı idi.

Ukraynada da ilk mətbəəni İvan Fyodorov təşkil etmişdir. Onun qurduğu bu mətbəə 1573-cü ildə fəaliyyətə başlamış, bir il sonra, yəni 1574-cü ildə burada "Əlifba" adlı dərslik kitabı nəşr edilmişdir. Bu kitab Ukraynada çap kitabının qaranquşu sayılır. Onun yeganə nüsxəsi hazırda ABŞ-ın Harvard Universitetinin kitabxanasında saxlanır.

Çap maşınının kəşfindən və bu cür geniş yayılmasından sonra əsas diqqət onun təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir. Mövcud çap maşınları müntəzəm olaraq daha da təkmilləşdirilirdi. Bu işdə daha çox ixtiraçı mühəndislərin səmərələşdirici təklifləri nəzərə alınır.

Çap maşınlarının təkmilləşdirilməsi eyni zamanda çap texnologiyalarının da yeniləşdirilməsini tələb edirdi və bu iki iş bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı idi. XVIII əsrin 90-cı illərində almaniyalı mühəndis A.Zenefelder litoqrafiya (daşbasma) üsulu ilə kitab çapını ixtira etmişdir. Bu üsul özündən əvvəlkinə nisbətən daha mütərəqqi və səmərəli hesab edilirdi. Rus mühəndisi P.P.Knyaginski isə 1867-ci ildə avtomatlaşdırılmış özüyığan çap maşınını yaratmışdır. Bu maşın kitab nəşrinin həm sürətləndirilməsində, həm də keyfiyyətində böyük dönüşə səbəb olmuşdur. Burada ma-

şının təkmilləşdirilməsi hesabına mətnin yığılması işində əl əməyi xeyli yüngülləşdirilmişdir.

XX yüzilliyin 60-cı illərində mətbəələrdə kitab mətnlərinin yığılmasında "fotoyığım" deyilən üsuldən istifadə olunmağa başlamışdır. Fotoyığım ideyasının müəllifi macar mühəndisi E.Porselt olmuşdur. O, 1894-cü ildə bu üsulu təklif etmiş, lakin onu həyata keçirə bilməmişdir. "Fotoyığım" ideyası onun irəli sürüldüyü vaxtdan təxminən 70 il sonra reallaşmışdır. Mətbəələrdə elektroqrafiya, elektrofotografiya üsullarının və digər mətbəə avadanlıqlarının təkmilləşdirilməsi və yenilərinin yaradılması sahəsində çox böyük işlər görülmüş, bir çox yeni çap texnologiyaları icad edilmişdir. Hazırda müasir tələblərə cavab verən onlarla çap maşını növləri və digər mətbəə avadanlıqları mövcuddur. Azərbaycan mətbəələri də bu cür yüksək keyfiyyətli müasir çap maşınları və poliqrafiya avadanlıqları ilə təchiz olunmuşdur. Mətbəələrdə müasir çap texnologiyalarının tətbiqi də daim diqqət mərkəzində saxlanılır.

4.2. Kitab nəşrinin mətbəə mərhələsi

Kitab nəşrinin ikinci mərhələsi mətbəə ilə bağlıdır. Sovet dönəmində və ondan sonra bir müddət əlyazmalar istisnasız olaraq nəşriyyatlarda hazırlanır, nəşr üçün mətbəələrə göndərilirdi. Mətbəələrdə aşağıdakı proseslər həyata keçirilirdi:

- 1.Əlyazmanın yoxlanıb qəbul edilməsi;
- 2.Mətnin yığılması və basma vərəqlərin çıxarılıb ilkin oxunuşa verilməsi;
- 3.Düzəlişlərin yerinə yetirilməsi;
- 4.Mətnin avantajı və çapı;
- 5.Çap olunmuş vərəqlərin qatlanması;
- 6.Qatlanmış vərəqlərin kitab şəklində yığılması;
- 7.Kitabın tikilməsi;

8.Kəsilməsi;

9.Üzlənməsi;

10.Nəşriyyata təhvil verilməsi.

Mətbəə əlyazmanı nəşriyyatdan qəbul edərkən onun çapa hazırlanma vəziyyətini, hər şeyin yerində olub-olmadığını yoxlayır. Əlyazma qəbul edildikdən sonra sovet dövründə yığılmağa verilirdi. Daha çox linotip maşınlarında metal şriftlərlə yığım üsullarından istifadə olunurdu. Hazırda Azərbaycanda linotip maşınlarında yığım üsulu demək olar ki, yoxdur. Ona görə onun haqqında geniş danışmağa ehtiyac duyulmur.

Hazırda əlyazmalar nəşriyyatların kompüter mərkəzlərində hazırlanır, mətbəələrə hazır plyonkalar, yaxud disk göndərilir. Bu da mətbəələri bir çox proseslərdən azad edir, həm də xeyli vaxta qənaət olunur.

Mətbəələrdə çap maşınlarının markasına və texnologiyasına uyğun olaraq montaj işi aparılır, yəni plonka doğranaq müvafiq maket əsasında yan-yana düzülür. Montaj işi, birinci növbədə, kitabın üz qabığının növündən asılıdır. Çünki hər bir üz qabığı üçün kitabın özünəməxsus tikilmə qaydası var. Onun nə cür tikilməsi isə mütləq montaj zamanı nəzərə alınmalıdır. 1 və ya 2 №-li üz qabığı üçün nəzərdə tutulmuş kitaba heç vaxt 4, 5 yaxud 7 №-li üz qabığı qoymaq olmaz. Birincilər metal sancaqla, sonuncular isə sapla tikilməyə hesablanmışdır.

Montaj olunmuş plyonkalardan mətnlər metal lövhələrə (dozakl) köçürülür. Bu zaman da çap maşınının markası və çap texnologiyası nəzərdən qaçırılmamalıdır. Çünki hər bir maşının özünə uyğun metal lövhədən istifadə edilir.

Çap maşınlarının çoxusu kəsilmiş vərəqlərdə nəşr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman əvvəlcə kağız vərəqin bir üzü, sonra digər üzü çap olunur.

Tağalaq üçün nəzərdə tutulmuş çap maşınları da var. Bu zaman kağız kəsilmədən tağalaq şəklində maşına yerləşdirilir. Bu maşınlarda vərəqlər ikiüzlü çap olunur və çap

olunduqca kağız həmin maşının özündə vərəqlərə kəsilib üst-üstə yığılır. Bu cür maşınların məhsuldarlığı xeyli yüksək olur və onlarda yüksək tirajlı kitabları çap etmək daha sərfəlidir. Az tirajlı kitabların belə maşınlarda çapı sərfəli olmur.

Çap işi qurtardıqdan sonra vərəqlər qatlanmağa verilir. Qatlanma üçün xüsusi maşınlardan istifadə olunur. Bu prosesdə də vərəqlərin qatlanması onun tikilmə üsuluna uyğun gəlməlidir. Qatlanmış vərəqlər dəftərçələr şəklində üst-üstə yığılıb bağlanır. Bütün dəftərçələr hazır olduqda onlardan kitabın özü yığılır. Çap maşınının markasından və kitabın formasından asılı olaraq bir vərəqdə 8, 16, 32, 64 səhifə çap olunur. Əgər kitab yumşaq cildə buraxılacaqsa, 64 səhifəlik kitab bir vərəqdə çap olunur. Vərəqin hər üzündə 32 səhifə yerləşdirilir. Vərəq beş dəfə qatlanır: 3 dəfə uzununa, 2 dəfə eninə. 32-33-cü səhifələr ortaya düşür və 1 №-li cildə kitab həmin yerdən sancaqlanır. Əgər kitab 80 səhifədirsə, birinci vərəqdə onun 64 səhifəsi (birinci yarım hissədə 1-32, ikinci yarım hissədə 49-80-ci səhifələr) çap olunur. 33-48-ci səhifələr ayrıca çap olunaraq qatlanır və bütün vərəqdən alınmış dəftərçənin ortasına qoyulur.

Qalın cildə proseslər xeyli mürəkkəbləşir, əlavə işlər ortaya çıxır. Əgər kitabın üz qabığı qalın olacaqsa, dəftərçələrin 16 səhifədən ibarət hazırlanması daha münasibdir. Lakin bu halda dəftərçələr 32 səhifədən ibarət də ola bilər. Ona görə, əgər bir vərəqdə 8 səhifə (vərəqin hər üzündə 4 səhifə) çap olunmuşdursa, onda montajdan asılı olaraq qatlanmazdan əvvəl iki vərəq üst-üstə qoyulur və sonra qatlanır yaxud qatlandıqdan sonra biri digərinin içərisinə qoyulur. Bu zaman səhifələrin ardıcılığının düzgünlüyünə diqqət yetirilməlidir.

Əksər hallarda çap maşınlarında bir vərəqdə 16 (vərəqin hər bir üzündə 8 səhifə) çap olunur. Bu cür vərəqlər üç dəfə qatlanır: iki dəfə uzununa, bir dəfə eninə. 16 səhifəlik dəftərçələr sapla daha rahat tikilir.

Əgər bir vərəqdə 32 səhifə (hər üzündə 16 səhifə) çap olunmuşdursa, onda dəftərçələri 32 səhifədən ibarət hazırlamaq daha sərfəlidir. Bu halda vərəqi kəsməyə ehtiyac qalmır. Bir vərəqdə 64 səhifə çap olunduqda isə qatlanmazdan əvvəl vərəq kəsilməlidir. Qatlandıqdan sonra dəftərçəni üst-üstə yığaraq kitabın blokunu komplektləşdirirlər. Yumşaq cildli kitablar üçün dəftərçələr iç-içə qoyulur. Bu zaman məsələn, 64 səhifəlik kitabda birinci dəftərçədə 1-8, 57-64, ikinci dəftərçədə 9-16, 49-56, üçüncü dəftərçədə 17-24, 41-48 və s., dördüncü dəftərçədə isə 25-32 və 33-40-cı səhifələr yerləşdirilir.

Qalın cildli kitablarda dəftərçələr üst-üstə qoyulur. Birinci dəftərçə 1-16, ikinci dəftərçə 17-32 və s. səhifələrdən ibarət olur. Dəftərçələrin hazırlanması və onların üst-üstə yığılması zamanı səhifələrin ardıcılığına xüsusi fikir vermək lazımdır. Qatlanma və dəftərçələrin üst-üstə yığılması zamanı yol verilmiş diqqətsizlik üzündən kitablarda səhifələrin ardıcılığının pozulması hallarına tez-tez rast gəlinir.

Bəzən kitabı açdıqda 4-cü səhifənin ardınca 7-ci, 8-ci səhifənin ardınca 5-ci səhifə gəlir. Bu o deməkdir ki, vərəqlər düzgün qatlanmamışdır. Bəzi hallarda bir dəftərçə təkrar gedir, əvəzinə başqa dəftərçə yox olur. Bunlar kitabın keyfiyyətinə pis təsir göstərir, onu oxucuların gözündən salır və haqlı olaraq narazılıq yaradır. Ona görə də çalışıb belə halların qarşısını almaq lazımdır.

Kitab halında yığılmış dəftərçələr cildə uyğun olaraq tikilməyə verilir. Üz qabığı yumşaq olanlar metal sancaqla, qalın olanlar sapla tikilir. Sapla tikilmiş kitab açıq blok adlanır. Bura qədər yerinə yetirilən əməliyyatlar yumşaq və qalın üzlü kitablar üçün eynidir. Lakin bu mərhələdən sonra qalın üzlü kitablar üçün daha mürəkkəb işlər başlayır.

Yumşaq cildli kitablardan 1 № və 2 №-li üz qabığı olanlar üz qabığı ilə birlikdə sancaqlanır. 3 №-li cildə isə kitab sancaqlanır və onun üstünə üz qabığı yapışdırılır.

Üz qabığı yumşaq olan bütün kitablar cildləndikdən sonra kəsilir. Kəsim yumşaq cildli kitabların çapında sonuncu mərhələdir.

Qalın cildli kitablarda tikilmiş bloka əvvəlcə ön və arxa forzaslar yapışdırılır. Bundan sonra blok kəsilmə verilir. Kitab üç tərəfdən kəsilir. Kəsilmiş bloklar açıq cildlənməyə hazır hesab olunur. Bunun ardınca üz qabığı hazırlanır. Hazır bloklar üz qabığının içərisinə yerləşdirilir və yapışdırılır. Kartonun əyilməməsi üçün üz qabığı yapışdırılmış kitablar bir müddət presin altında saxlanılır. Pres altında saxlanılmayan kitabların üz qabığında qabarmalar əmələ gəlir, çünki yapışqan sürtülərkən kəsin islanı və şişir, onun pres altında saxlanması bu cür şişmənin qarşısını almaq üçündür.

Sovet dövründə bütün mətbəələrdə texniki nəzarət şöbəsi vardır. Kitabın standartın tələblərinə cavab verib-vermədiyi texniki nəzarət şöbəsi tərəfindən diqqətlə yoxlanılırdı, heç bir qüsurlu olmadıqda qaranquş nüsxələrə möhür vurularaq nəşriyyatlara göndərilirdi. Nəşriyyatlarda kitab diqqətlə nəzərdən keçirilirdi, onun icrası həm nəşriyyat, həm də poliqrafiya baxımından qənaətbəxş olduqda, nəşriyyat tərəfindən möhürlənib imzalanır və mətbəəyə qaytarılırdı. Kitab yalnız nəşriyyat tərəfindən bəyənilib imzalandıqdan sonra onun tirajı hazırlanıb təhvil verilə bilərdi. Sifarişçi nəşriyyat olduğuna görə kitabın tirajını da mətbəədən nəşriyyat qəbul edib onu ticarət təşkilatları arasında paylayırdı.

Bu gün Azərbaycanda vəziyyət keyfi dəyişmişdir. Bir sıra mətbəələr əlyazmaları birbaşa müəllifdən qəbul edirlər. Onların üzərində lazımsız redaktə işi aparmadan, məzmununa baxmadan nəşr edirlər. Bu da çoxlu ziyanlı və qorxulu kitabların nəşrinə imkanlar yaradır.

Nəşriyyatlarda əvvəlki tələbkarlıq qalmayıb. Bu birinci növbədə peşəkar olmayan adamların nəşirlik fəaliyyətinə qoşulması ilə bağlıdır. Bütün bunlar Azərbaycanda böyük problemlər yaradır.

4.3. Poliqrafiya materialları

Kitab deyəndə, birinci növbədə, kağız yada düşür. Kağız kitab nəşrində ən çox işlənen poliqrafiya materiallarından. Kağız istehsalının tarixi çox qədimdir. Azərbaycanda kağız istehsalına ilk dəfə Təbrizdə başlanmışdır. Azərbaycan Respublikasında kağız istehsalı yoxdur. Kağız Azərbaycana xaricdən, daha çox Rusiyadan gətirilir.

Kağızın rəngindən, tərkibindən, sıxlığından və s. asılı olaraq kağızın çoxlu növləri var. Onlardan ən əsasları bunlardır:

- 1.Kitab-jurnal kağızı;
- 2.Qəzet kağızı;
- 3.Kartoqrafiya kağızı;
- 4.Afişa kağızı;
- 5.Bilet kağızı;
- 6.Pul kağızı;
- 7.Reproduksiya kağızı;
- 8.Litoqrafiya kağızı;
- 9.Dərin çap kağızı;
- 10.Sənəd kağızı;
- 11.Təbaşirli kağız.

Kağız əsasən tağalaq və vərəq şəklində buraxılır. Kitab nəşrində istifadə ediləcək kağız mütləq aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmalıdır:

- 1.Nəmədavamlılıq;
- 2.Hamarlılıq və yumşaqılıq;
- 3.Səthi möhkəmlilik;
- 4.Boya udma qabiliyyəti.

Kağızın hamarlılığı onun səthinin işlənmə göstəricisi-
dir. Kağızın keyfiyyəti, birinci növbədə, onun səthinin ha-
marlılığı ilə ölçülür.

Kağızın səthinin möhkəmliyi çap zamanı onun müəy-
yən dartılmaya və təzyiqlərə davam gətirməsi üçün olduqca
vacibdir.

Kağızın boyaudma qabiliyyəti də onun mühüm göstə-
ricilərindən biridir. Kağız boyanı özünə nə qədər yaxşı hop-
dursa, çap üçün o qədər yararlı sayılır.

Kağızın mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biri də
onun sıxlığıdır. Kağızın 1 m²-nin çəkisinin onun həcminə
olan nisbəti sıxlığı göstərir.

Kağızın əsas göstəricilərindən biri də onun qalınlığıdır.
Çap zamanı kağızın qalınlığına mütləq fikir verilməlidir.
Hər bir çap maşını üçün ona uyğun qalınlıqda kağız seçilir.
Kağızın qalınlığının seçilməsi çap olunacaq materiallardan
da asılıdır. Kağız qalınlığına görə əsasən 4 qrupa bölünür:

- 1.Çox qalın;
- 2.Qalın;
- 3.Orta qalınlıqlı;
- 4.Məsaməli kağızlar.

Poliqrafiyada kağız qırıntısı anlayışı da var. Tağalaq
kağız açılarkən onun ilk laylarındakı əzik kağıza kağız qı-
rıntısı deyilir.

Poliqrafiyada işlənən əsas materiallardan biri də karton-
dur. Kitab işində kartondan yalnız cildləmə işində istifadə
olunur. Karton qalınlığına görə müxtəlif cür olur. Həcmi
az olan kitablar üçün nisbətən nazik, həcmi çox olan kitab-
lar üçün isə qalın kartonlardan istifadə etmək məsləhətdir.
Başqa sözlə desək, kartonun qalınlığı kitabın çəkisinə uyğun
olmalıdır.

Kitab nəşrində liderin, bumvinil və s. poliqrafiya ma-
teriallarından geniş istifadə edilir. Bu materiallardan yalnız

qalın cildlər hazırlanır. Onlar kartonun üstünə çəkilir. Bu
cür cildlər davamlı və keyfiyyətli olur.

Kitabın üz qabığına xüsusi gözəllik verən əsas material-
lardan biri də zərvərəqdır. Bir çox hallarda çap olunmuş üz
qabığına zərvərəq çəkilir və bu da onun üstündəki yazılara
xüsusi gözəllik verir. Zərvərəq çəkilmiş üz qabıqları adi üz
qabıqlarından seçilir, oxucunun zövqünü oxşayır. Kitabın
görmə keyli dəyişir, şriftlər gözə daha yaxşı və aydın dəyir.

Kitab nəşrində istifadə edilən pliqlafiya materialları
coxdur. Onlardan ən çox istifadə edilənləri bunlardır.

V FƏSİL

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı – “Azərnəşr”in yaranması və Azərbaycanda kitab mədəniyyəti

5.1. “Azərnəşr”in yaranma tarixi

1920-ci ilə qədər Azərbaycanda müxtəlif yönlü müstəqil, yəni şəxsi və ayrı-ayrı şirkətlərə məxsus nəşriyyat və mətbəələr fəaliyyət göstərirdi. Onların hər birinin Azərbaycanda kitab nəşrinin inkişafında böyük xidməti olmuşdur. Lakin 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra həyatın digər sahələrində olduğu kimi, kitab nəşrində də, birinci növbədə, milliləşdirmə aparıldı. Bu zaman artıq özəl mətbəə və nəşriyyatdan söhbət gedə bilməzdi. Ona görə də Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən 1920-ci il mayın 8-də “bütün mətbəələrin, kağız ehtiyatlarının və mətbuat vasitələrinin milliləşdirilməsi haqqında” Dekret qəbul edilmişdir. Bu dekretlə bütün mətbəə və nəşriyyatlar kağız ehtiyatları və avadanlıqları ilə birlikdə dövlətin tabeçiliyinə keçirildi.

Bu dekretin verilməsi Azərbaycanda ilk dövlət nəşriyyatının yaradılması istiqamətində atılmış addım idi.

1920-ci il 28 aprel çevrilişindən sonra kitaba və mətbuata tələbat güclü şəkildə artmışdı. Mövcud nəşriyyat və mətbəələrin bu tələbatı ödəyəcək qədər poliqrafiya imkanları

yox idi. Ona görə də güclü maddi-texniki bazası və peşəkar kadr potensialı olan dövlət nəşriyyatının yaranması zərurəti qarşıya çıxmışdı. Bu həm də N. Nərimanovun kitaba və nəşriyyata münasibətinin yeni yaranmış dövlətin kitab və nəşriyyat siyasətinin əsasında durması ilə bağlı idi. Əslində dövlətin əksər sahələr üzrə siyasəti N. Nərimanovun şəxsi münasibəti əsasında formalaşır.

1920-ci il aprel ayının 28-də müstəqil Azərbaycan dövləti olan Azərbaycan Demokratik Respublikası XI Qızıl Ordunun süngüsü ilə yıxılmış, yerində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yaradılmışdı. Sözsüz ki, bu zaman birinci dərəcəli vəzifə gənc Respublikanın dövlət qurumlarını yaratmaqdan ibarət idi. Lakin dövlət nəşriyyatının yaranması da N. Nərimanovun nəzərində digər dövlət qurumları qədər vacib və təxirəsalınmaz bir iş hesab olunurdu. Bunu nəzərə alaraq N. Nərimanov 1920-ci il iyun ayının 9-da 40 sayılı Dekreti imzaladı. Bu dekretin adı və məzmunu Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı – “Azərnəşr”in məhz həmin tarixdə yarandığını aydın göstərir. Dekretin özünü aşağıda olduğu kimi veririk:

*9 iyun. Nəşriyyat şöbəsinin və dövlət nəşriyyatı
“Azərmərkəzimətbuat”ın təsis edilməsi haqqında qərar*

*Nəşriyyat şöbəsinin və dövlət nəşriyyatı “Azərmərkə-
zimətbuat”ın təsis edilməsi haqqında*

DEKRET № 40

1. Bütün komissarlıqların, partiya və sovet idarələrinin nəşriyyat fəaliyyəti “nəşriyyat şöbəsi və dövlət nəşriyyatı – “Azərmərkəzimətbuat” adı altında birləşdirilir;
2. “Azərmərkəzimətbuat” bütün komissarlıqların ehtiyaclarını ödəməklə, geniş muxtariyyata malikdir;

3. Bütün dövrü və qeyri-dövrü ədəbiyyatın, hər cür plakat növlərinin təchizatı və yayılması istisnasız olaraq "Azərmərkəzimətbuat"ın səlahiyyətindədir.

4. Kimin əlində olursa-olsun, Azərbaycan Respublikası hüdüdlərindəki bütün kağızlar "Azərmərkəzimətbuat"ın sərəncamına verilir;

5. Partiyanın Mərkəzi Komitəsinin sərəncamı ilə müəyyən edilmiş xüsusi hallar istisna olmaqla "Azərmərkəzimətbuat"ın bütün ədəbiyyatı pulsuz xalqa çatdırılır;

6. Nəşriyyat şöbəsinin və dövlət nəşriyyatı "Azərmərkəzimətbuat"ın idarə edilməsi 3 nəfərdən ibarət kollegiyaya həvalə edilir: rəis, AKP MK nümayəndəsi və Xalq Maarif Komissarlığının nümayəndəsi;

7. "Azərmərkəzimətbuat"ın və bütün komissarlıqların bütün nəşrlərinin smetası Xalq Maarif Komissarlığından keçir;

8. Nəşriyyat və nəşr təbliğat fəaliyyəti üçün bütün idarələrə ayrılmış kreditlər ləğv edilir. Verilmiş məbləğlər qaytarılır və "Azərmərkəzimətbuat"ın hesabına köçürülür.

N.Nərimanov

İnqilab Komitəsinin sədri

İ. Peçerskiy

İnqilab Komitəsinin katibi

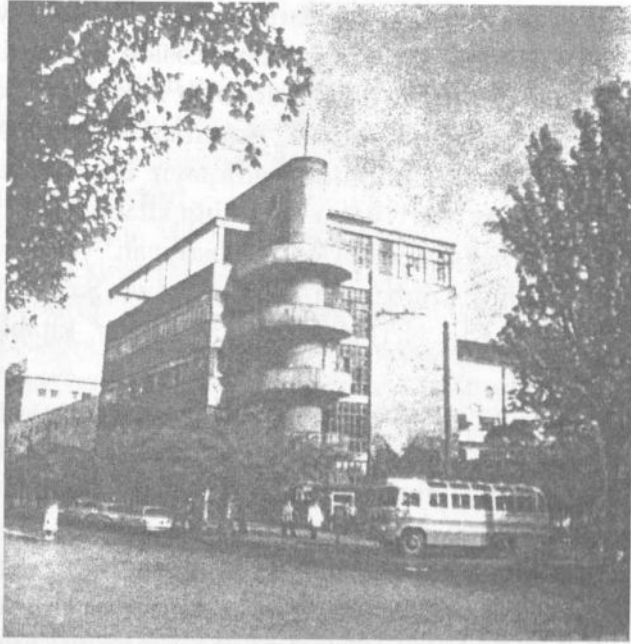
*"Kommunist", 1920. 9 iyun
Qanunlar toplusu. 1920.s.94.*

"Azərnəşr" təkcə Azərbaycanda deyil, bütün şərqdə ilk dövlət nəşriyyatı idi. Nəşriyyatın yaranma tarixi uzun müddət təhrif edilmişdir. 1974-cü ildə 50 illik fəaliyyəti nəzərə alınaraq "Azərnəşr" "Xaqlar dostluğu" ordeni ilə təltif edilmişdir. Həmin vaxt da "Azərnəşr"ın yaranma tarixi düzgün göstərilməmişdir. Bütün bunlar 9 iyun 1920-ci

il tarixli dekretin və qərarın adındakı "dövlət nəşriyyatı" ifadəsinə diqqət yetirilməməsinin nəticəsidir. Dekretin və Qərarın həm adında, həm də mətnində bir neçə dəfə "Dövlət nəşriyyatı" ifadəsinin işlənməsi "Azərmərkəzimətbuat"ın bugünkü "Azərnəşr" olduğunu təsdiqləyir. Bundan başqa, 1920-ci ildə həmin nəşriyyatın buraxdığı kitabların titul səhifəsində "Azərbaycan Şura Dövlət Nəşriyyatı" yazılmışdır. Onlardan tanınmış Azərbaycan yazıçısı Abdulla Şaiqin "Ədəbiyyat dərslisi" və L.N.Tolstoyun "Hekayələr" kitablarını göstərmək olar.

Sonrakı dövrlərdə "Azərnəşr" haqqında bir neçə dekret, qərar, sərəncam və s. qəbul edilmişdir. Onların heç birində "Azərnəşr"ın yaranmasından söhbət getmir. Həmin dekret, qərar və sərəncamların mətni ilə tanışlıqdan görünür ki, "Azərnəşr"ın fəaliyyəti həmişə diqqət mərkəzində saxlanmışdır. Onun yenidən təşkili, maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, genişləndirilməsi, digər nəşriyyatların ona birləşdirilməsi və s. məsələlərlə bağlı bir-birinin ardınca dekret, qərar və sərəncamlar verilmişdir.

Partiyanın və ayrı-ayrı sahə təşkilatlarının qurultaylarında bu məsələ əsas müzakirə obyektlərindən biri olmuşdur. 1922-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda sovet hökuməti qurulmasının 2-ci ildönümü günündə çağırılmış ÜmumAzərbaycan Sovetlər qurultayında təkcə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının fəaliyyətinin gücləndirilməsi deyil, hətta Azərbaycan dilində kitab və kitabların, həmçinin dərslik və dərs vəsaitlərinin nəşri geniş müzakirə edilmiş, bu məsələlər qurultayın qərarlarında da öz əksini tapmışdır. Qurultayın qərarında deyilirdi: "nəşriyyat işinə xüsusi fikir vermək lazımdır. Azərbaycan dilində kitab, kitabça və dərsliklərin nəşri ön plana çəkilməlidir"

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı – “Azərnəşr”in binasından bir görünüş. Bina 1933-cü ildə “Azərnəşr” üçün tikilmişdir. İndiki Azərbaycan prospektində yerləşir. 2003-cü ildə “Azərnəşr” öz binasından çıxarılmışdır.

“Azərnəşr”in maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, həmçinin poliqrafiya maşın və avadanlıqları ilə təchizatının yaxşılaşdırılması məqsədilə Ruhulla Axundov 1925-ci ildə Azərbaycan hökuməti tərəfindən Nyu-York, Paris, Berlin və Drezden şəhərlərinə ezam edilmişdir. “Azərnəşr”in poliqrafiya bazasının yaxşılaşdırılması nəşriyyatın yaradıldığı ilk günlərdən dövlətin və hökumətin diqqət mərkəzində dururdu. “Azərnəşr”in yaranması haqqında verilmiş 9 iyun 1920-ci il tarixli dekretdən cəmi 20 gün sonra N.Nərimanov “Azərbaycan SSR Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasının yaradılması

və şuranın yanında poliqrafiya bazasının təşkil edilməsi” haqqında Azərbaycan İnkilab Komitəsinin 29 iyun 1920-ci il tarixli dekretini imzalamışdır. Bu dekret “Azərnəşr”in poliqrafiya bazasının möhkəmləndirilməsində böyük rol oynamışdır.

Digər sahələrdə olduğu kimi, nəşriyyat və poliqrafiya işində də kadrlarsız heç bir irəliləyiş ola bilməzdi. Odur ki, “Azərnəşr” yarandığı gündən etibarən onun kadrlarla təmin edilməsi də diqqət mərkəzində saxlanmışdır. Azərbaycan İnkilab Komitəsinin Nəşriyyat şöbəsinin və Dövlət Nəşriyyatı “Azərmərkəzimətbuat”ın yaranması haqqında” Dekretin N.Nərimanov tərəfindən imzalandığı günün səhərisi–10 iyun 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı Azərbaycanda yaşayan və başqa işlərdə çalışan bütün milli poliqrafiya mütəxəssislərinin siyahıya alınmasına dair əmr vermişdir. Onlar poliqrafiya sahəsində işə cəlb edilmişlər. Eyni zamanda gənc poliqrafiya kadrlarının hazırlığına başlanmışdır. Hətta qısa vaxtda Azərbaycanda Poliqrafiya işçiləri ittifaqı yaradılmış, 1921-ci il mart ayının 15-də həmin ittifaqın qurultayı çağırılmışdır. Qurultayda mövcud mətbəələrin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə poliqrafiya kadrlarının hazırlanması birinci dərəcəli məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur. Qurultayda artıq Bakıda poliqrafiya kursunun açıldığı və burada 49 nəfər azərbaycanlı mürəttibin hazırlandığı barədə məlumat verilmişdir.

“Azərnəşr”in yaranması tək Azərbaycanda deyil, bütün Şərqdə bir tarixi hadisədir. Ona görə bu nəşriyyatın yaranma tarixinin təhrif edilməsinə soyuqqanlı yanaşmaq olmaz.

Azərbaycan hökumətinin 9 sentyabr 1923-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı yenidən təşkil edilmişdir. 14 sentyabr 1924-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Ali İqtisadi Şurası Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının Nizamnaməsini təsdiq etmişdir. Həmin Nizamnamənin mətnindən görünür ki, artıq mətbəə, cildxana, mərkəzi kitab anbarı, mərkəzi kitab mağazası, mərkəzi kitab anbarı,

musiqi not mağazası, hətta musiqi alətləri emalatxanası da Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının tərkibinə daxildir. Əgər nəşriyyat həmin tarixdə yaradılsaydı, onda yuxarıdakı qurumların nəşriyyatın tərkibinə daxil olmasından yox, ona verilməsindən söhbət gedə bilərdi. Ona görə Nizamnamənin əvvəlində verilmiş “çap əsərlərinin nəşri, yayılması və ticarəti üçün bilavasitə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığına tabe olan Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı yaradılır” cümləsinə əsaslanıb “Azərnəşr”in 1924- cü ildə yarandığını qəbul etmək qətiyyəən doğru deyil. Bütün dekret, sərəncam, qərar və əmrlərin təhlili və mətnlərinin müqayisəsi göstərir ki, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı “Azərnəşr” Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 9 iyun 1920-ci il tarixli Dekreti ilə yaradılmışdır. Bu tarix “Azərnəşr”in doğum günüdür. Azərbaycanın tanınmış kitab və nəşriyyat tarixi üzrə mütəxəssisləri də bu tarixin doğru olduğunu göstərmişlər.

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı “Azərnəşr” 9 iyun 1920-ci ildə “Azərmərkəzimatbuat” adı ilə dövlət nəşriyyatı olaraq yaradılmış və sonralar “Azərnəşr” adlandırılmışdır

5.2. “Azərnəşr”in fəaliyyəti

“Azərnəşr” Azərbaycan üçün tarixin çətin və ağır bir dönəmində yaransa da onun fəaliyyəti çox uğurlu olmuşdur. 1920-ci ilin 6 iyununda yaranmış nəşriyyatın cəmi beş ay ərzində 8 adda 77 min nüsxə tirajla kitab çap edib oxuculara çatdırması böyük hadisə idi. İşin başlanğıcı Azərbaycanda kitab nəşrinin uğurlu gələcəyindən xəbər verirdi. Belə də oldu. Nəşriyyat 1921-ci ildə 30-dan çox kitabı kütləvi tirajla nəşr edib yaymışdı. “Azərnəşr” də kitab nəşri həm ad, həm də tiraj üzrə ilbəlil artırdı. Burada 1920-1925-ci illər ərzində 189 adda 1 706 400 nüsxə tirajla kitab nəşr olunmuşdur. Hər kitabın tirajı orta hesabla 9000-dən yuxarı olmuşdur ki, bu da həmin dövr üçün çox yüksək göstərici idi.

“Azərnəşr”də əsasən dərsləklər, bədii ədəbiyyat, uşaq ədəbiyyatı, elmi texniki, pedaqoji, metodiki və s. kitablar nəşr olunurdu. Azərbaycanda yeni-yeni məktəblərin açılması, dərsləklərinin yoxluğu bu sahəyə daha çox diqqət ayrılmasını tələb edirdi. Ona görə “Azərnəşr”də dərsləklər nəşrinə xüsusi diqqət yetirilirdi. 1920-ci ildə 3, 1921-ci ildə artıq 8 adda dərsləklər işıq üzünə çıxmışdı. Bir çox dərsləklər rus dilindən tərcümə edilsə də, milli dərsləklərin yazılmasına, azərbaycanlı müəlliflərin bu işə cəlb olunmasına xüsusi qayğı göstərilirdi. A.İsrafilbəylinin “Böyükələrə təlim etmək üçün hesab üsuluna bir nəzəriyyədir”, “Təzə elmi hesab”, “İlk qiraət kitabı”, C.Cəbrayılbəylinin “Elmi heyvanat”, “Təbiətə ilk addım”, Abdulla Şaiqin “Milli qiraət”. “Türk ədəbiyyatı”, Mahmud Mahmudbəyovun “Üçüncü il”. Ə. Feyzinin “Coğrafiya dərsləri” adlı dərsləkləri “Azərnəşr”in 1920-1921 ci illərdə buraxdığı kitablardandır. Bu kitablar artıq türk müəlliflər tərəfindən yazılırdı və onların sıraları gündən-günə sıxlaşırdı. Bunlar həmin dövr üçün olduqca böyük önəm daşıyırdı. Bu o deməyi idi ki, Azərbaycanda kitab mədəniyyətini milli kadrlar yaradırdılar.

Dərsləklər nəşri həmişə “Azərnəşr”in aparıcı sahələrindən biri olmuşdur. 1932-ci ildə “Azərnəşr”də tədris-pedaqoji ədəbiyyat şöbəsi yaradılmışdır. Şöbənin tərkibində dörd qrup fəaliyyət göstərirdi:

1. Orta ümumtəhsil məktəbləri üçün dərsləklərin nəşri ilə məşğul olan qrup;
2. Ali və orta ixtisas məktəbləri üçün dərsləklərin nəşri ilə məşğul olan qrup;
3. Azsaylı xalqların məktəbləri üçün dərsləklərin nəşri ilə məşğul olan qrup;
4. Uşaq ədəbiyyatının nəşri ilə məşğul olan qrup.

Burada ayrı-ayrı dərsləklərin nəşri üzrə bir ixtisaslaşmanın da aparıldığı aydın görünür. Bu şöbənin yaranması, birinci növbədə, ana dilində milli dərsləklərin yazılması və onların nəşrinin genişləndirilməsi ilə əlamətdar olmuşdur.

S.Kamalin "Qiraət dərsləri", R.Qafurun "Coğrafiya", H.Sanılının "Türk əlifbası", "Üçüncü il", Abdulla Şaiqin "Ədəbiyyat dərsləri", İ. Eminbəylinin "İkinci il", Ə. Feyzinin "Coğrafiya dərsləri", C. Cəbrayılbəylinin "Heyvanat dərsi" adlı dərsləkləri məhz ötən əsrin 30-cu illərində çap edilmişdir. Təkcə 1939-cu ildə Azərbaycanda 64 adda dərslək çap olunmuşdur ki, onun ümumi tirajı 363600 nüsxəyə çatdırılmışdır. Həmin dövrdə 64 adda dərsləyin nəşri böyük uğur idi. Bu dərsləklərin böyük hissəsi "Azərnəşrdə" çap olunurdu

1960-cı ildə "Azərnəşr" in tədris-pedaqoji ədəbiyyat redaksiyasının bazası əsasında müstəqil "Azərtədrisnəşr" yaradılmış, bütün dərsləklərin, dərslər vəsaitlərinin, pedaqoji ədəbiyyatın nəşri ona həvalə edilmişdir. "Azərtədrisnəşr" dərslək və tədris-pedaqoji ədəbiyyat nəşri üzrə ixtisaslaşmış, sonralar "Maarif" adı ilə öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1970-ci illərdə "Maarif" nəşriyyatının buraxdığı dərsləklərin tirajı 150-200 min nüsxəyə yüksəlmişdir. 1974-cü ildə həmin nəşriyyatda çapdan çıxmış kitabların ümumi tirajı 7 milyon nüsxəyə yaxın olmuşdur.

"Azərnəşr" yarandığı gündən universal nəşriyyat kimi fəaliyyət göstərmişdir. Burada elmi, elmi-texniki, elmi-kütləvi, bədii, uşaq ədəbiyyatı, həmçinin tarix, siyasi, kənd təsərrüfatı, tibb və s. sahələr üzrə kitablar və kitabçalar nəşr edilmişdir. Bunların arasında bu gün də elmi əhəmiyyətini, bədii dəyərini itirməmiş yüzlərlə, minlərlə kitablar var.

Təbiidir ki, bütün dövrlərdə bədii kitablara oxucu marağı yüksək olmuşdur. Oxucu tələbatı da əksər hallarda bədii əsərlərin tirajına əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Bədii kitabların yüksək tirajla nəşr olunması da məhz bu tələbatla bağlıdır. Məsələn, 1932-ci ildə "Azərnəşr" in tematik planında bədii ədəbiyyata az yer ayrılması ciddi tənqid olunmuş, onun bu sahədəki işi yarıtmaz hesab edilmişdir. Bundan sonra "Azərnəşr" də bədii ədəbiyyatın nəşri genişləndirilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin, çağdaş yazıçıların (həmin dövr üçün), dünya ədəbiyyatının görkəmli

nümayəndələrinin əsərlərinin çapına geniş yer ayrılmışdır. Həmin illərdə yerli müəlliflərdən M.F.Axundovun "Aldanmış kəvəkib", "Molla İbrahim Xəlil kimyagər", "Mürəfiə vəkilləri", "Nəbatat həkimi Müsyo Jordan ilə cəduqər dərviş Məstəli şahın hekayəsi", "Sərgüzəşti-vəzir-xane Sərab", "Hacı Qara", Ə.Haqqverdiyevin "Ağa Məhəmməd Şah Qacar", "Ağac kölgəsində", "Bəxtsiz cavan", "Ac həriflər", "Dağılan tifaq", Nəriman Nərimanovun "Nadir Şah", "Bahadır və Sona", H.Cavidin "Şeyx Sənan", "Topal Teymur", "İblis", "Uçurum", B.A.Talıblının "Erkək Tükəzban", A.Divanbəyovğunun "Can yangısı", C.Məmmədquluzadənin "Bəlkə də qaytardılar", A.Şaiqin "Yıldırım", Y.V.Çəmənəminlinin "Cənnətin qəbzisi", S. Vurğunun "Şairin andı", "Fənar", S. Rüstəmin "Ələmdən nəşəyə", "Ataş", H.Mehdinin "Xavər", "Ədəbi döyüşlər, Ə.Vəliyevin "Nənəmin cəhrəsi", Müşfiqin "Küləklər", "Bir may", M.Rahimin "Arzular", S. Rəhimovun "Şamo", Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan" əsərləri işıq üzünə görmüşdür. Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Nazim Hikmətin "Günəşi içənlərin türküsü", Rəşad Nuri Güntəkinin "Çalı quşu", "Damğa" kitabları da məhz həmin dövərdə Azərbaycanda oxucularına çatdırılmışdır.

"Azərnəşr" də təkcə Cek Londonun 15-ə yaxın kitabı Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir.

1920-1930-cu illərdə Azərbaycan folklorunun toplanması, sistemləşdirilməsi, nəşri və öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Bu işlə demək olar ki, bütün ziyalılar məşğul olmuşlar. Əmin Abid, Vəli Xulufu, Salman Mümtəz, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Hənəfi Zeynəli, Rəşid bəy Əfəndiyev, Hümət Əlizadə, Əhməd Rəcəbli, Ə.Tahirov və s. bütün həyat və fəaliyyətlərini folklorun toplanması, nəşri və tədqiqi ilə bağlamışdılar. Vəli Xulufu "Koroğlu" dastanının iki qolunu Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan yazıya alıb 1927-ci ildə, daha iki qolunu Aşıq Əsəddən toplayaraq 1929-cu ildə "Azərnəşrdə" iki dəfə kitab halında nəşr etdirmişdir. Yenə Vəli Xulufunun topladığı "Tapmacalar", "El

aşıqları", Hənəfi Zeynallının topladığı "Azərbaycan tapmacaları", H.Əlizadənin toplayıb tərtib etdiyi "Aşıqlar" kitabları "Azərnəşr" də işıq üzü görmüşdür.

"Kitabı-Dədə Qorqud" kimi möhtəşəm, bənzərsiz dastanın-ana kitabımızın nəşrindən danışmamaq olmaz. Bu dastanı Azərbaycana ilk dəfə Əmin Abid gətirmişdir. Əmin Abid Türkiyədə həm pedaqoji məktəbdə, həm də İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır. Sözsüz ki, "Kitabı-Dədə Qorqud" dastanının 1916-cı il Türkiyə nəşri ilə də orada tanış olmuşdur. Bu zaman Kilisli Müəllim Rifətin dastanın əlyazmasındakı bəzi sözləri düzgün anlamadığını və yanlış oxuduğunu da qeyd etmişdir. Əmin Abid "Kitabı-Dədə Qorqud" haqqında bir neçə məqalə yazmış və bununla da Azərbaycanda Qorqudşünaslığın əsasını qoymuşdur. Əmin Abid "Kitabı-Dədə Qorqud"u çapa hazırlasa da, bu kitab onun sağlığında işıq üzü görməmişdir. Əmin Abid repressiya qurbanı olmuş, 1938-ci il oktyabr ayının 21-də "Vətən xaini" kimi güllələnmişdir. "Kitabı-Dədə Qorqud" dastanı yalnız 1939-cu ildə, Əmin Abidin ölümündən sonra "Azərnəşr" də işıq üzü görmüşdür. Dastanı çapa akademik Həmid Araslı hazırlamış və ona ön söz yazmışdır. Sözsüz ki, Həmid Araslı "Kitabı-Dədə Qorqud" dastanını nəşr edərkən "xalq düşməni" Əmin Abidin adını çəkə bilməzdi. Ona görə "Kitabı-Dədə Qorqud" dastanından danışanların çoxu onu Azərbaycana ilk dəfə Əmin Abidin gətirdiyini bilmirdilər. Bilənlər də susur və son vaxtlara qədər bu barədə heç nə yazmırdılar. Bu gün də "Kitabı-Dədə Qorqud" dastanını Azərbaycana ilk dəfə Əmin Abidin gətirdiyini və Azərbaycanda Qorqudşünaslığın əsasını qoyduğunu az-az adamlar bilirlər.

5.3. "Azərnəşr" in bazasında yaranmış nəşriyyatlar

Azərbaycanda nəşriyyat işi birbaşa "Azərnəşr" in adı ilə bağlıdır. "Azərnəşr" yaranana qədər Azərbaycanda müxtəlif mətbəələr mövcud olmuş və onlarda xeyli kitab nəşr edilmişdir. Lakin bu mətbəələr nə strukturuna, nə kadr potensialına, nə peşəkarlıq səviyyəsinə görə "Azərnəşr"lə yanaşı qoyula bilməz.

"Azərnəşr" in yaradılması Azərbaycan kitab nəşri tarixində mühüm bir hadisə idi. İlk illərdə nəşriyyat başlıca olaraq dərsliklər, uşaq ədəbiyyatı, bədii və elmi-kütləvi ədəbiyyatlar nəşr edirdi.

"Azərnəşr" çoxcəhətli inkişaf yolu keçmiş, öz fəaliyyətini günbəgün genişləndirmiş, Azərbaycanda kitab nəşrinin və kitabçılıq işinin başında durmuş, cəmiyyətin inkişafında və formalaşmasında, əhalinin savadlanmasında həmişə önəmli bir yer tutmuşdur.

Azərbaycanda yaranan digər nəşriyyatlar ayrı-ayrı vaxtlarda "Azərnəşr" in müvafiq redaksiyalarının bazası əsasında təşkil edilmişdir.

"Gənclik" nəşriyyatı 1938-ci ildə "Azərnəşr" in bazasında yaradılmış, 1970-ci ilədək "Uşaqgənclənəşr" adlanmışdır. Bu nəşriyyat 1970-ci ildən "Gənclik" adı ilə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat, Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsi sistemində fəaliyyət göstərmişdir. Nəşriyyat əsasən yeni-yetmələr və gənclər üçün kitablar nəşr etmişdir. Bir çox şair və yazıçıların ilk kitabları "Müəllifin ilk kitabı" seriyasından "Gənclik" nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür. Burada "Dünya uşaq ədəbiyyatı" seriyasından 50 cild kitab nəşr edilmişdir. "Gənclik" nəşriyyatı tərcümə əsərlərinin nəşrinə də

xüsusi yer ayırmış, dünya klassiklərinin ən gözəl əsərlərini ana dilində nəşr edib Azərbaycan oxucularına çatdırmışdır.

Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinin 1960-cı ilin iyun ayında qəbul etdiyi "Düzgün olmayaraq yeni nəşriyyatlar təşkil etmək haqqında qərarında "Azərtədrisnəşr" in də (indiki "Maarif" nəşriyyatı) adı çəkilmişdir. Bu qərardan sonra Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 30 yanvar 1961-ci il tarixli qərarı qəbul olundu. "Respublika nəşriyyatlarının nizama salınması haqqında" adlanan bu qərarın əməli nəticəsi respublikamızda yeddi nəşriyyatın bağlanmasına gətirib çıxardı. 1963-cü ildə "Uşaqgəncnəşr" də bağlandı. Həmin dövrdə Azərbaycanda kitab nəşri işində bir-qeyri-stabillik yarandı. Nəşr olunan kitabların ad və tiraj göstəriciləri arasındakı tənəsüblük pozuldu. Azalmalar müşahidə olunmağa başladı.

"Uşaqgəncnəşr" yenidən "Gənclik" adı ilə fəaliyyətə başladı.

1990-cı ildən sonra "Gənclik" nəşriyyatı çətinliklərlə üzlənmiş, böhran dövrünə düşmüş, bütün bunlara baxmayaraq öz fəaliyyətini davam etdirmişdir.

"Maarif" nəşriyyatı 1960-cı ildə "Azərnəşr" in tədris-pedaqoji ədəbiyyat redaksiyasının bazasında yaradılmışdır. "Maarif" nəşriyyatının ilk adı "Azərtədrisnəşr" olmuşdur. Nəşriyyat sonralar "Maarif" adlandırılmışdır. Hər iki adın açılışı Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyat Nəşriyyatıdır. Nəşriyyat əsasən tədris-pedaqoji ədəbiyyat nəşri üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Burada orta ümumtəhsil, ali, orta ixtisas və texniki-peşə məktəbləri üçün dərsliklər, dərs vəsaitləri, metodik göstərişlər, elmi-kütləvi ədəbiyyat, məktəb kitabxanaları üçün bədii əsərlər, rus dilini və xarici dilləri öyrənənlərə kömək məqsədilə kitabçalar, əyani vəsaitlər, məktəb proqramları və s. nəşr edilmişdir.

1990-cı ildən sonra "Maarif" nəşriyyatı da çətin böhranlarla üzlənmiş, qayğısızlıq və diqqətsizlik üzündən fəaliyyəti dayanmaq dərəcəsinə çatmışdır.

"Azərnəşr" in bədii ədəbiyyat redaksiyasının bazası əsasında 1977-ci ildə "Yazıçı" nəşriyyatı yaradılmışdır. Nəşriyyat əsasən bədii ədəbiyyat nəşri üzrə ixtisaslaşdırılmış, fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində minlərlə bədii və ədəbi tənqidi kitablar nəşr etmişdir. Burada dünya ədəbiyyatından seçilmiş ən yaxşı əsərlərin nəşrinə də geniş yer verilmişdir. "Yazıçı" nəşriyyatında bir sıra seriyalar açılmışdır. Məsələn, 100 cildlik "Dünya ədəbiyyatı" kitabxanası belə seriyalardan biri olmuşdur.

"Elm" nəşriyyatı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəşriyyatıdır. 1945-ci ildə yaradılmışdır. Azərbaycanda elmi ədəbiyyat nəşri üzrə ixtisaslaşdırılmış ilk və yeganə nəşriyyatdır. Burada Azərbaycan alimlərinin elmin bütün sahələrinə aid orijinal əsərləri çap edilir. Bir çox elmi jurnalların nəşri də "Elm" nəşriyyatına tapşırılmışdır. Onlardan "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məruzələri", "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri" (müxtəlif seriyalar üzrə), "Azərbaycan kimya jurnalı", həmçinin digər dövrü nəşrlərin adlarını çəkmək olar.

"Elm" nəşriyyatında ilk dəfə olaraq çoxcildlik elmi nəşrlər işıq üzü görmüşdür. Üç cildlik "Azərbaycan tarixi", yeddi cildlik "Azərbaycan geologiyası", səkkiz cildlik "Azərbaycan florası", üç cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" belə kitablardır. Bundan başqa, nəşriyyat "Azərbaycan nefti", "Azərbaycan mikroflorası" kimi sanballı monoqrafiyalar da buraxmışdır. Bu nəşriyyatda "Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri" seriyasından biblioqrafiya kitabları da işıq üzü görmüşdür.

"Elm" nəşriyyatında Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti klassiklərinin əsərləri, folklor abidələri, terminologiya və tərcümə lüğətləri, elmi-kütləvi kitabçalar da nəşr olunur. Nizami Gəncəvinin, Füzulinin, Xaqaninin, Xətayinin, Sabirin, C.Məmmədquluzadənin, Səməd Vurğunun və s.

əsərləri "Elm" nəşriyyatında dönə-dönə işıq" üzü görmüşdür.

"Elm" nəşriyyatı bu gün də öz fəaliyyətini uğurla davam etdirir. Son vaxtlar burada yeddi cildlik "Azərbaycan tarixi", altı cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", üç cildlik "Azərbaycan etnoqrafiyası" kimi dəyərli kitablar buraxılmışdır.

"İşıq" nəşriyyatı 1968-ci ildə Bakıda yaradılmışdır. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat, Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsinin tabeliyində olmuşdur. Kitab, broşur, monoqrafiya, albom, buklet, plakat, not-musiqi ədəbiyyatı və s. buraxan ixtisaslaşdırılmış xüsusi nəşriyyatdır. Bədii ədəbiyyat, elmi-kütləvi ədəbiyyat və incəsənət redaksiyaları olmuşdur.

Müstəqillik illərində nəşriyyat çətinliklərlə üzləşmiş, Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi ləğv edildikdən sonra bağlanmışdır.

Azərbaycanın bir sıra görkəmli ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimlərinin əsas fəaliyyəti, taleyi nəşriyyatla bağlı olmuşdur. Əhməd Cavad "Azərnəşr" də tərcümə ədəbiyyatı redaksiyasında işləmiş, Azərbaycanda tərcüməçilik məktəbinin əsasını qoymuşdur. Məmməd Səid Ordubadi "Azərnəşr" in ilk direktorlarından biri olmuşdur. Adil Əfəndiyev, Qılman İlkin, Manaf Süleymanov, Əjdər Xanbabayev ayrı-ayrı dövrlərdə "Azərnəşr" in direktoru vəzifəsində çalışmışlar. Hazırda "Azərnəşr" in direktoru Azər Mustafazadədir.

Məmməd Araz, Əlfi Qasimov, İlyaz Tapdıq, Əmir Mustafayev, Cəmil Əlibəyov, Vilayət Rüstəmzadə və başqaları "Azərnəşr" də çalışmışlar.

İslam Sadıq və Əlövsət Ağalarov 36 ildən çoxdur ki, "Azərnəşr" də işləyirlər.

Məstan Günər, Vidadi İbrahimov, Ələviyyə Babayeva, Çingiz Əlioğlu, Vaqif Nəsim, Vəli Məcidov, Məmməd Namaz,

Musa Ələkbərli, Zülfüqar Şahsevənli, Mustafa Cəmənlı və başqaları uzun illər "Gənclik" nəşriyyatında çalışmışlar.

"Yazıçı" nəşriyyatının ilk direktoru Əjdər Xanbabayev olmuşdur. Ondan sonra həmin nəşriyyata Faiq Məlikov rəhbərlik etmişdir. "Yazıçı" nəşriyyatının ilk baş redaktoru Əliağa Kürçaylı idi. Vidadi Babanlı, Məmməd İsmayıl, Səbir Rüstəmخانlı, Mustafa İskəndərzadə, Müzəffər Şükür, Məmməd Aslan, Qəşəm İsabəyli, Cavad Zeynal, Zəlimxan Yaqub, Adil Cəmil, İslam Türkey, Zirəddin Qatırlı və başqaları burada çalışmışlar.

Xalqın kitaba tələbatının ödənilməsində nəşriyyatlarımız böyük işlər görmüşlər. Azərbaycanda 1929-cu ildə 997 adda 2 milyon 961 min 700 nüsxə ümumi tirajla kitab çap olunmuşdur ki, bunun təxminən 40 faizi "Azərnəşr" in payına düşürdü. 1930-cu ildə isə təkcə "Azərnəşr" də 792 adda kitab nəşr edilmişdir ki, onların ümumi tirajı 3 milyon nüsxədən çox olmuşdur. Bu iki rəqəm bir il ərzində "Azərnəşr" də kitab nəşrinin necə sürətlə artdığını aydın göstərir.

Azərbaycanda kitab nəşri bu tempi həmişə saxlamamışdır. Sonrakı dövrlərdə kitab nəşri sahəsində geriləmələr də olmuşdur. Məsələn, 1980-ci ildə kitab nəşrinin əsas göstəriciləri olan ad və həcmi 1976-cı ildəkindən geri qalırdı. Məhz buna görə də 1980-ci ildə keçmiş SSRİ Respublikaları arasında Azərbaycan əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən kitabın sayına görə yalnız Qazağıstan və Tacikistanı arxada qoymuşdu. Azərbaycan həmin il bu göstəriciyə görə 15 respublika arasında 13-cü yeri tutmuşdu. Həmin il Estoniyada əhalinin hər 1000 nəfərinə 11810, Rusiyada 10040, Azərbaycanda 1910 kitab düşürdü. Bu rəqəm Ermənistanda 2910 olmuşdur. Fərq göz qabağındadır. Hesablama tiraja əsasən aparılmışdır. Kitabın ad və həcm göstəriciləri vəziyyəti daha aydın göstərir. Yuxarıdakı hesablamada say aldadıcı rəqəmdir. Oxucunun nə qədər kitab oxuduğunu kitabın sayına yox, həcmə əsasən hesablamaq lazımdır. Çünki bir oxucunun

Keçmiş SSRİ-də respublikalar üzrə kitab nəşri (1980)

Müttəfiq respublikaların adları	Kitab və kitabçaların ad hesabı ilə sayı (ədədlə)	Tiraj (min nüsxə)	Çap vərəqi (ç.v.)	Əhalinin sayı (mln. nəfər)	Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən kitabın ad hesabı ilə sayı (ədədlə)	Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən kitabın sayı (tirajla görə eədədlə)	Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən kitabın həcmi (çap vərəqi ilə)
RSFSR	49563	1393226,5	25047947,9	139	0,36	10040	180000
Ukrayna	9061	145093,7	1469215,6	50	0,18	2900	29000
Belorusiya	3009	38271,2	454158,6	9,6	0,31	3970	47000
Özbəkistan	2169	34633,3	411985,4	16	0,14	2170	25000
Qazağıstan	2188	27106,3	333045,6	15	0,15	1810	22000
Gürcüstan	2103	14473,5	180980,1	5	0,42	2860	36000
Azərbaycan	1226	11778,5	132195,5	6,2	0,19	1910	21000
Litva	1672	16716,8	185946,4	3,4	0,49	4870	54000
Moldoviya	1498	14970,2	216791,8	4	0,37	3760	54000
Latviya	2546	16163,9	189992,9	2,5	1,0	6380	75000
Qırğızıstan	1088	8853,2	110369,4	3,6	0,3	2450	31000
Tacikistan	565	6006,1	72084,3	4	0,14	1520	18000
Ermənistan	1650	9022,3	149424,0	3	0,55	2910	50000
Türkmənistan	673	6684,6	74466,3	2,8	0,24	2340	26000
Estoniya	2120	17468,5	144796,3	1,5	1,4	11810	97000

Müstəqillik dövründə heç bir maddi-texniki bazası və kadr potensialı olmayan təzə nəşriyyatlar yarandı. Kitab haqqında hər tərəfli biliyi olmayanlar kitab nəşri ilə məşğul olmağa başladılar. Hazırda bir sıra nəşriyyatların maddi-texniki bazası və kadr potensialı təkmilləşsə də, bu sözləri onların buraxdıqları kitabların mənası, məzmunu, elmi və bədii dəyəri haqqında söyləmək mümkün deyil. Kitab nəşrinin bir çox vacib prinsipləri, o cümlədən dövlətçilik və xalqilik prinsipləri tez-tez pozulur.

oxuduğu beş kitabın həcmi tutaq ki, 10 çap vərəqidir. Digər oxucu isə üç kitab oxumuşdur, onların ümumi həcmi 30 çap vərəqidir. Deməli, əslində üç kitab oxuduğunu düşündüyümüz oxucu beş kitab oxuyan oxucudan üç dəfə çox kitab oxumuşdur. Bundan başqa, əgər say hesabı ilə Estoniyanın göstəricisi Rusiyanın göstəricisindən yüksəkdirsə, həcm hesabı ilə əksinədir. Bu cür hesablama hələlik aparılmamışdır. Biz ilk dəfə olaraq bu kitabda əhalinin hər min nəfərinə düşən kitabı həcmə görə hesablamışıq. Belə ki, 1980-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə Rusiyada 180000 çap vərəqi, Estoniyada 97 000 çap vərəqi, Azərbaycanda isə 21000 çap vərəqi kitab nəşr olunmuşdur. Burada hər şey göz qabağındadır və güzgü kimi aydındır. Hətta rəqəmlərin müqayisəsinə belə ehtiyac yoxdur. Yuxarıdakı rəqəmləri adambaşına hesablayanda Estoniyada 97 çap vərəqi, Azərbaycanda isə 21 çap vərəqi alınır. Rusiyada isə bu rəqəm 180 çap vərəqi olub, Estoniyadakından təxminən iki dəfə çoxdur. Burada bir fakta da diqqət yetirmək lazımdır. Rusiyada hər kitabın həcmi orta hesabla 18 çap vərəqi, Estoniyada 9,0 çap vərəqi, Azərbaycanda isə 11 çap vərəqi olmuşdur. Bunlar kəmiyyət fərqidir. Keyfiyyət fərqi də olmamış deyildir. Keyfiyyət fərqi o deməkdir ki, həmin kitabın nə qədər həqiqətən oxunmuşdur. Azərbaycanda kitab oxuyanların sayı o qədər çox deyildir. Əgər əhalinin hər 1000 nəfərinə 21000 çap vərəqi kitab nəşr olunurdusa, onun da az bir hissəsi oxunurdu. Bütün bu geriqalmalar müstəqillik illərində xalqın taleyinə öz güclü təsirini göstərdi.

Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra bir sıra nəşriyyatlarımızın fəaliyyətində uğursuzluqlar dövrü başladı. "Yazıçı", "İşıq", "Maarif", "Gənclik" nəşriyyatları bu böhrandan çıxıbilmədi. Onlardan yalnız "Azərənşr" öz fəaliyyətini dayandırmadı və hazırda işləyir.

5.4. "Azərnəşr" və Azərbaycan da kitab mədəniyyəti

Azərbaycan kitabının tarixi çox qədimdir. Azərbaycanda kitab mədəniyyətinin də əlyazma kitablardan başladığını söyləmək olar. Lakin geniş anlamda kitab mədəniyyəti, nəşriyyat-müəllif, müəllif-oxucu münasibətlərinin yaranması, formalaşması, inkişafı birbaşa "Azərnəşr" in adı ilə bağlıdır.

Kitab mədəniyyəti çox geniş məna tutumuna malik olub, bir sıra sahələri əhatə edir. Bu sahələri əsasən üç yerə bölmək olar: 1. nəşriyyat; 2. poliqrafiya; 3. oxucu. Birinci əlyazmanın qəbulundan onun işlənilib mətbəəyə göndərilənə qədərki dövrü əhatə edir. İkinci əlyazmanın nəşriyyatdan qəbul edilib hazır kitab kimi ona təhvil verildiyi mərhələdir. Üçüncü mərhələdə kitab satış yaxud kitabxana vasitəsilə oxucuya çatdırılır. Bu üç mərhələnin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Eyni zamanda bu mərhələnin hər biri kitab mədəniyyətinin bir qolunu yaradır. Əlyazma müəllifdən qəbul edilir, işlənilir, redaktə olunur, çapa hazırlanub mətbəəyə göndərilir. Kitab mədəniyyətinin əsası burada qoyulur. Nəşriyyatda görülən hər bir işin mahiyyəti, məzmunu kitab mədəniyyəti ilə bağlı olub, onun ilkin mərhələsini təşkil edir. Əlyazmanın müəllifdən qəbulu da, onun oxunub rəyləşdirilməsi də, redaktə olunub çapa hazırlanması da, bədii və texniki tərtibatı da ayrı-ayrılıqda və bütövlükdə mədəniyyətdir. Bu işlər nəşriyyatda yerinə yetirilir.

Kitab mədəniyyətinin əsas sahələrindən biri də poliqrafiya mərhələsi ilə əlaqəlidir. Kitabın çapı ilə bağlı görülən bütün işlər kitab mədəniyyətinə daxildir. Burada kitab yığılır, çap olunur, qatlanır, tikilir, kəsilir, cildlənilir və qablaşdırılır. Bunların hər biri işçilərdən öz sənətinə dərinədən bələdlik və məhəbbət tələb edir. Sonuncular olmayan yerdə kitab mədəniyyətindən danışmağa dəyməz.

Nəhayət, kitab mədəniyyətinin gözə daha çox görünən mərhələsi onun satışı və kitabxana ilə bağlıdır. İstər kitab satışı, istərsə də kitabxanada saxlanması və oxucuya xidmət göstərilməsi çox böyük mədəniyyətdir.

Kitab satıcısı kitabı yaxşı bilməlidir. Oxucunun kitab oxumağa marağı çox zaman satıcının davranışından və kitab bələdliyindən asılı olur. Satıcı kitabı yaxşı biləndə və onun haqqında düzgün bilgi verəndə oxucuda maraq yaranır.

"Azərnəşr" yarandığı ilk gündən xalqın kitaba olan tələbatını ödəməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Savadsızlığın ləğvində, elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafında əvəzsiz vasitə olan kitab bilavasitə "Azərnəşr" in yaranması ilə Azərbaycanda xalqın həyatına daxil olmuşdur. Müəllif axtarmaq, əlyazmanı hazırlamaq, nəşr etmək, oxucuya çatdırmaq kimi ağır vəzifələri "Azərnəşr" öz üzərinə götürmüşdür. Yarandığı ilk illərdə poliqrafiya bazasının zəifliyi, texniki imkanların azlığı, texnologiyaların yarasızlığı, kadr potensialının çatışmazlığı, satış və digər məsələlərlə bağlı çətinliklər "Azərnəşr" in işini nə qədər ağırlaşdırsa da, kitab nəşri daim diqqət mərkəzində saxlanmış, nəşriyyat bütün problemləri tədricən aradan qaldıraraq öz fəaliyyətini nəinki bir an da dayandırmamış, əksinə gündən-günə gücləndirmiş, genişləndirmişdir. "Azərnəşr" də kadr potensialının yetişdirilməsi həmişə diqqət mərkəzində saxlanmış, həm yaradıcı, həm texniki sahələrdə ixtisaslı mütəxəssislər yetişdirilmişdir. Ötən əsrin 60-80-ci illərində "Azərnəşr" də yaxşı yaradıcı və texniki işçilər varıydı. Onlar bütün ömürlərini kitaba həsr etmişdilər. Kitabı çox yaxşı bilirdilər. Həmçinin nəşriyyatın maddi-texniki imkanlarının və poliqrafiya bazasının gücləndirilməsi, yeni maşın və avadanlıqların alınması, mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi sahəsində uğurlu addımlar atılmışdır. Burada kitab nəşri həm mövzu, həm ideya və məzmun, həm də poliqrafik icra baxımından daim təkmilləşdirilmiş, oxucuların istəkləri, arzuları və tələbatları nəzərə alınmaqla milli müəlliflərin əsərlərinin çapına üstünlük verilmişdir.

“Azərnəşr” milli müəlliflərin yetişməsində böyük işlər görmüşdür.

“Azərnəşr” uzun illər Azərbaycanda kitab mədəniyyətinin əsas ocağı olmuşdur. Nəşriyyatın yaxşı kadr potensialı, poliqrafiya bazası, kitab ticarəti şəbəkəsi, kitabxanası və arxivi var idi. Kitab mədəniyyətinin bütün sahələri “Azərnəşr” də cəmləşmişdir. Əlyazmanın qəbulu, müəllif-nəşriyyat, müəllif-redaktor münasibətləri, əsərin redaktəsi, çapa hazırlanması, nəşri, oxucuya çatdırılması sahələrində zəngin təcrübə toplanmış, ildən ilə zənginləşdirilmiş, müasir səviyyəyə yüksəldilmişdir. Bu işlərin hər birinin arxasında bir mədəniyyət hadisəsi dayanır. Əlyazmanın müəllif tərəfindən yazılmasından tutmuş çap olunub oxucuya çatdırılmasına qədər bütün işlər kitab mədəniyyətinin tərkib hissələridir.

Adi söhbətlər göstərirdi ki, kitab nəşrinin istər yaradıcı, istərsə texniki sahələrində çalışan insanlar öz mədəni səviyyələrinin yüksəkliyi ilə həmişə kitabdan uzaq olanlardan seçilir. Mətbəələrdə kitab nəşri ilə məşğul olanlar da maraqlı kitabları oxuyurdular və bu da onların mədəni səviyyəsinə xeyli təsir göstərirdi.

Eyni sözləri ağıllı kitab satıcıları haqqında da söyləmək olar. Onlar da bütün günü kitablarla danışırlar, hər kitabdan bir şey öyrənirlər və bu da onların mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Təəssüflər olsun ki, müstəqillik illərində Azərbaycanda zəngin, təcrübəli kadr potensialı olan bir çox nəşriyyatlar və mətbəələr qayğısızlıq üzündən fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Onlardan bəzilərinin yerləşdikləri binalar əllərindən alınmış, 1 saylı mətbəə və “Qızıl Şərq” mətbəəsinin binaları sökülmüşdür ki, bunlar Azərbaycanda kitab mədəniyyətinə müəyyən zərbə vurmuşdur. “Yazıçı” və “İşıq” nəşriyyatlarının binaları satılmış, özləri fəaliyyətini dayandırmışdır. “Maarif” və “Gənclik” nəşriyyatları iflic olmuşdur. Son illərdə baş vermiş bu hadisələr, bütövlükdə mənəvi dəyərlərimizə qarşı biganəlik kitab mədəniyyətinin inkişafında müəyyən ləngimələr, durğunluqlar yaratsa da, Azərbaycanın zəngin

kitab xəzinəsi var. Azərbaycan kitab mədəniyyəti bu gün ümumi mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, xalqın mədəni həyatında mühüm yer tutur.

Bu gün də Azərbaycanda kitab mədəniyyəti ənənələrini qoruyub saxlamaq, onu daha da zənginləşdirmək vəzifəsi “Azərnəşr”-in üzərinə düşür.

5.5. Nəşriyyatın quruluşu

Nəşriyyatlar profilindən, təbəçiliyindən və s. asılı olmayaraq müəyyən struktura malik təşkilatdır. Lakin bu struktur bütün nəşriyyatlarda eyni olmur. Struktur məsələsi nəşriyyatın iş həcmindən, maliyyə imkanlarından, işinin özəlliyindən, habelə hər bir struktur vahidinin gərəklilik dərəcəsindən asılıdır.

Kitab nəşriyyatının əsas struktur vahidi müəyyən yöndəki ədəbiyyat növü üzrə redaksiyadır. Məsələn, “Maarif” nəşriyyatında redaksiyalar dərslük növlərinə görə qurulub. “Azərnəşr” də isə bədii ədəbiyyat, siyasi ədəbiyyat, texniki ədəbiyyat, kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı, tibb ədəbiyyatı, lüğət və soruq kitabları, sifariş ədəbiyyatı və s., “Yazıçı” nəşriyyatında nəsr, poeziya, incəsənət, ədəbiyyatşünaslıq və publisistika redaksiyaları olmuşdur.

Nəşriyyatın idarə olunmasına, bu sahədə böyükdən kiçiyə qədər xidməti olanların fəaliyyətinə diqqət yetirək.

Direktorun səlahiyyəti qanun çərçivəsində çox geniş və əhatəlidir. Direktor birinci şəxs kimi nəşriyyata ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. İnzibati işləri, maliyyə-plan məsələlərini həll edir. Bunlardan başqa, yüksək peşə xüsusiyyətinə və mənəvi keyfiyyətlərə malik kadrların seçilib nəşriyyatda yerləşdirilməsində, aylıq, rüblük və illik planların yüksək səviyyədə tərtibində və yerinə yetirilməsində, müəlliflərin, rəyçilərin, tərcüməçilərin düzgün seçilməsində, çap məhsullarının yüksək məzmun, elmi və bədii səviyyə baxımın-

dan lazımi şəkildə hazırlanmasında və s. direktorun rolu böyükdür.

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq, nəşriyyatın direktoru müxtəlif məzmunlu müqavilələrin hazırlanmasına və bağlanmasına, maliyyə xərclərinin düzgün həyata keçirilməsinə, nəşriyyata aid olan bütün işlərin qanunauyğun yerinə yetirilməsinə nəzarət edir.

Nəşriyyat direktorunun ciddi diqqət yetirdiyi və cavabdeh olduğu əsas sahələrdən biri də redaksiya-nəşriyyat şurasının tərkibinin düzgün seçilməsi və onun fəaliyyətinin düzgün qurulmasıdır. Redaksiya-nəşriyyat şurasının tərkibi direktor tərəfindən müəyyənləşdirilir və yalnız rəhbər təşkilat tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra qüvvəyə minir.

Redaksiya-nəşriyyat şurasının tərkibinə nəşriyyatın işçilərindən direktor, baş redaktor, redaksiya müdirləri, təcrübəli nəşriyyat redaktorları daxil olunur. Redaksiya-nəşriyyat şurasının fəaliyyətinin səmərəliliyini gücləndirmək məqsədilə şuraya kənardan müxtəlif sahələr üzrə alimlər, mütəxəssislər, maarif və mədəniyyət xadimləri, yazıçı və tənqidçilər də dəvət edilirlər. Şuraya rəhbərliyi nəşriyyatın direktoru həyata keçirir.

Redaksiya-nəşriyyat şurasının həm bütövlükdə, həm də fərdi qaydada direktora məsləhət və tövsiyələr vermək hüququ var. Onları qəbul edib-etməmək isə direktordan asılıdır.

Direktor kadrların seçimi zamanı, xüsusən baş redaktorun peşəkarlığına, qarşıya qoyulmuş mühüm vəzifələrin həlli baxımından həmin vəzifəyə nə dərəcədə yararlı olub-olmamasına son dərəcə böyük əhəmiyyət verir. Nəşriyyatın sonrakı fəaliyyəti demək olar ki, bu seçimin nə dərəcədə uğurlu və ya uğursuz olmasından asılıdır. Həmin fikirlər direktorun müavinlərindən birincisinin vəzifəsinin əhəmiyyəti barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Direktorun ikinci müavinini nəşriyyatın istehsalat işinə və təsərrüfat fəaliyyətinə cavabdehlik daşıyır. Üçüncü müavin ştatı olduqda onun da

vəzifəsi konkret vəziyyətə, görülməli işlərə müvafiq şəkildə müəyyənləşdirilir.

Nəşriyyatda direktordan sonra ən nüfuzlu, vəzifə baxımından səlahiyyətli şəxs baş redaktordur. Əksər hallarda nəşriyyatda bir baş redaktor olur. Lakin nəşriyyat fəaliyyətinin miqyasından, gördüyü işlərin həcmindən asılı olaraq baş redaktor iki və daha artıq da ola bilər.

Baş redaktor başlıca olaraq yaradıcılıq sahəsinə rəhbərlik edir. Əlyazmanın qəbulundan başlayaraq kitabın ilk nüsxəsi çıxana qədər bütün nəşriyyat işlərini baş redaktor nəzarətdə saxlayır. Redaktənin, korrekturanın, bədii və texniki tərtibatın yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi yuxarıda deyilən işlərə aiddir. Bu işlərin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi, birinci növbədə, kadrların peşəkarlığından asılıdır. Ona görə, baş redaktor nəşriyyat üçün lazımi kadrları seçib hər birinin fərdi keyfiyyətləri, qabiliyyəti barəsində direktora məlumat verir, onun tapşırığı əsasında müxtəlif layihələr, planlar hazırlayır, onların vaxtında və yüksək səviyyədə həyata keçirilməsini təmin edir. Nəşriyyat redaktorlarının müəlliflərlə, tərcüməçilərlə, redaksiya-nəşriyyat şurasının üzvləri ilə münasibətlərinin və qarşılıqlı əməkdaşlığının düzgün qurulmasına nəzarət edir. Bütün çap məhsullarının məzmununa və tərtibatına diqqət yetirir. Əlyazmaların qəbul edilib-edilməməsi məsələsini həll edir, müəlliflərlə müqavilələr bağlayır, ictimai rəyi, mətbu materialları öyrənməklə redaktorların işini kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müəyyənləşdirir. Baş redaktor yaradıcı kollektivlə direktor arasında əlaqələndirici rolunda çıxış edir. Baş redaktor mətbəyə gedəcək materialları imzalayır, lazım gəldikdə plan materiallarına – əlyazmalarının istehsalata verilməsi, alınması müddətinə düzəlişlər edir. Baş redaktor müzakirələr zamanı obyektiv olmalıdır, bunun üçün ondan zəngin bilik, peşəkarlıq tələb edilir.

Nəşriyyatda hər bir redaksiyaya redaksiya müdiri rəhbərlik edir. Redaksiya müdiri konkret redaksiyanın bütün işləri üçün bir nömrəli cavabdeh şəxsdir. Redaksiya müdiri

rəhbərlik etdiyi redaksiyanın işini mövcud tələblərə uyğun və səmərəli şəkildə təşkil edir, işə dəvət olunmaq üçün nəzərdə tutduğu şəxslərin namizədliyi barəsində rəhbərliyə məlumat verir, əlyazmaların redaksiya daxilindəki hərəkətini həyata keçirir, redaksiyadan kənarında hərəkətini nəzarətdə saxlayır, redaktorlar arasında iş bölgüsü aparır, hər birinin əməyinə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından nəzarət edir. Öz redaksiyası xətti ilə nəşr olunacaq kitabların çapının qanunlaşdırılməsində və bu işin bir-biri ilə sıx bağlı olan bütün mərhələlərində yaxından iştirak edir.

Redaksiya müdiri əlyazmasının yığılmağa və çapa göndərilməsini redaktorla birlikdə imzalayır, bədii və texniki tərtibat məsələlərinin dəyərini, kitabın məzmununu ilə uyğun olub-olmadığına diqqət yetirir.

Redaksiya müdiri öz sahəsi üzrə tematik plan layihələrini və digər lazımı materialları hazırlayıb bu barədə redaksiya-nəşriyyat şurasında lazımı məlumat verir, öz müstəqil fikir və mülahizələrini söyləyir.

Redaksiya müdirindən sonra hər bir redaksiyada aparıcı şəxs redaktor sayılır. Bu barədə redaktə işi ilə bağlı bölmədə danışılaçaq.

Kiçik redaktor. Nəşriyyatın redaksiyalarında kadr hazırlığı da daim diqqət mərkəzində duran mühüm məsələlərdən biridir. Redaksiyaların aparıcı işçisi redaktordur. Kitab nəşrinin ən məsuliyyətli mərhələsi və ağır yükü redaktorun çiyinlərindədir. Ona görə nəşriyyatlarda kadr hazırlığı deyəndə, birinci növbədə, redaktor hazırlığı başa düşülür.

Redaktorlar nəşriyyatda işə əksər hallarda kiçik redaktor kimi başlayırlar. Kiçik redaktor redaksiyaların fəaliyyəti ilə yaxından tanış olur, redaktorların iş prinsiplərini və redaktənin sirlərini öyrənirlər. Hər bir kiçik redaktor sözsüz ki, tezliklə redaktor olmaq istəyir.

Kiçik redaktor nəşriyyat redaksiyalarında inkişafın birinci pilləsidir. Nəşriyyatda redaktor çox məsuliyyətli bir vəzifə olduğuna görə, hamunu birbaşa həmin işə götürürlər. Hətta hər bir kiçik redaktor redaktor keçməyə hazır olduğunu öz işi ilə sübut etməlidir.

Kiçik redaktor nəşriyyat redaksiyalarında işə kargüzar kimi başlayır. Əlyazmaların qeydə alınması, redaktorlara verilməsi, müqavilələrin hazırlanması, məktubların göndərilməsi və s. kimi işləri kiçik redaktor yerinə yetirir. Bunlar texniki işlərdir. Kiçik redaktor redaktə ilə bağlı işləri də görür. Bu mənada onu redaktorun köməkçisi adlandırmaq olar. Nəşriyyatın aparıcı redaktoru kiçik redaktora onun bacardığı işləri tapşırır və həmin işlərin yerinə yetirilmə səviyyəsinə nəzarət edir.

Aparıcı redaktorun göstərişi əsasında kiçik redaktor çapa hazırlanmış əlyazmadakı sitatları onun qaynağı ilə tutuşdurub yoxlayır, faktların və rəqəmlərin hər birinin düzgünlüyünə fikir verir, əlyazmada şübhə doğuran yaxud dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulan məsələlərlə bağlı səhifələrin kənarlarında redaktorun nəzərinə çatdırmaq üçün öz fikirlərini qeyd edir. Bundan başqa, redaktədən sonra əlyazmanı diqqətlə oxuyur, onunla dərinlən tanış olur, redaktorun iş üslubuna və prinsipinə diqqət yetirir, hətta bu zaman onun öz təsəvvürünə görə redaktorun nəzərindən qaçmış, işin daha mükəmməl alınması məqsədilə yenidən baxılmasına ehtiyac olan hissələr haqqında redaktora öz mülahizələrini söyləyir. Sonuncu məsələdə çəkinmək lazım deyil. "Ağıl ağıldan üstündür" deyiblər. Ona görə kiçik redaktor nisbətən cəsarətli olmalıdır. Redaktorun da gözündən yayınan yaxud diqqət yetirmədiyi məsələlər olur. Əgər kiçik redaktorun qeydləri işin xeyrinədirsə, redaktor onları mütləq nəzərə almalıdır.

Yaxşı kiçik redaktor təcrübəli aparıcı redaktorun üzərində işlədiyi əlyazma ilə diqqətlə tanış olub, çox şeylər öyrənə bilər. Mətnin dili və üslubu üzərindəki iş, faktlarla işləmə qaydası, terminlərdən yerli-yerində istifadə edilməsi, kitabın ünvanlanacağı oxucu kütləsinin tələbatının nəzərə alınması kimi mühüm məsələlər redaktorun redaktə etdiyi əlyazmada öz əksini tapmışdır. Bu məsələlərdən nəyisə götürmək, öyrənmək kiçik redaktorun bacarığından, zirəkliyindən, gözüaçıqlığından asılıdır. Burada kiçik redaktorun işə məsuliyyətlə yanaşması, can yandırması da mühüm şərtədir.

Kiçik redaktor aparıcı redaktorla sıx əlaqə qurub, onun iş üslubunu və təcrübəsini mənimsəməklə, redaksiya-nəşriyyat işinin ilkin prinsiplərini, elmi və texniki xüsusiyyətlərini dərindən öyrənib yaxşı redaktor kimi yetişə bilər.

Bədii redaktor kitabların, o cümlədən bədii, incəsənət əsərləri ilə bağlı çap məhsullarının bədii tərtibatı ilə məşğul olur. Kitabın nəfis tərtibatı deyəndə bədii redaktor yada düşür, çünki kitabın bədii gözəlliyi onun işindən asılıdır. Çap olunacaq illüstrasiya materiallarını hazırlayır, kəmiyyət və keyfiyyət, həmçinin poliqrafik icra baxımından onların hər birinin gərəkliliyini yoxlayır, miqdarını, həcmi və s. müəyyənləşdirir.

Bədii redaktor tərtibat şöbəsinin bütün işlərinə rəhbərlik edir, nəşri planlaşdırılmış kitabların illüstrasiyalı verilib-verilməyəcəyini, səhifələrdə, sərlövhlələrdə, kitabın adında bəzək ornamentlərindən istifadə olunub-olunmayacağını müəyyənləşdirir, cildin, üz qabığının necə, hansı səviyyədə, hansı ölçüdə hazırlanması barədə rəssama öz fikir və mülahizələrini bildirir, onların necə yerinə yetirilməsinə nəzarət edir.

Bədii redaktor üzərində işlədiyi əlyazmasının- gələcək kitabın maketini tərtib edərkən mövcud poliqrafiya imkanlarını nəzərə almalı, bütün elementlərin poliqrafik icraya nə dərəcədə yararlı olub-olmamasını diqqət mərkəzində saxlamalı və bu işin necə həyata keçirilməsinə müntəzəm şəkildə nəzarət etməlidir. Cari ildə bədii tərtibat veriləcək kitabların dəqiq siyahısını redaksiya müdirləri ilə birlikdə müəyyənləşdirən bədii redaktor işin rəsmi tərəfini unutmamalı, onu hökmən baş redaktorun təsdiqinə verməlidir.

Plan-maliyyə şöbəsi nəşriyyatın qarşısında qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə, onun iqtisadi imkanlarına uyğun olaraq istehsalat-maliyyə planı hazırlayır və bu plan rəhbər təşkilatlar, yaxud direktor tərəfindən təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minir. Şöbə, həmçinin maliyyə vəsaitinin-qonorrarların bağlanmış müqavilələr əsasında verilməsinə ciddi nəzarət edir. Şöbədə həmçinin nəşriyyatın müəlliflərlə bağladığı müxtəlif müqavilələrə dərkənar qoyulur, əlyazmalar

rın tematik planda göstərilmiş həcmə uyğunluğuna diqqət yetirilir, kitabın dəqiq qiyməti hesablanır, mühasibatın hesabatına əsasən maya dəyəri müəyyənləşdirilir. Nəşriyyatın fəaliyyətinin rentabelliliyi plan-maliyyə şöbəsi tərəfindən öyrənilir və bu məsələ daim diqqətdə saxlanır.

Texniki redaktor əlyazmanı qəbul edərkən onun bütövlüyünü, istehsalata yararlı olub-olmadığını, kömpüterdə düzgün yığılıb-yığılmadığını, pasport göstəricilərini, annotasiyasını yoxlayır. Kitabın sonrakı hərəkətinin planını və digər zəruri işlərin planını hazırlayır. Lazım olan texniki sənədləri tərtib edir.

Texniki redaktor mətn üzərində işə başlamazdan öncə redaktorun düzəlişlərindən sonrakı çap vəziyyətini yoxlayır, rast gəlinən nöqsanları aradan qaldırır yaxud onların aradan qaldırılması üçün redaktorla məsləhətləşir.

Texniki redaktorun mətn üzərindəki işinin əsas məqsədi nəşrin içində gedən mövzu başlıqlarının: bölmə, cədvəl, düstur, illüstrasiya və başqa elementlərin normaya uyğun verilməsini təmin etməkdir. Mətnədə ən kiçik başlıq, ən adi bir işarə belə düşünüləməlidir. Orada başlıqların asılılıq ardıcılığı aydın əks olunmalıdır. Təcrübəli redaktor texniki redaktorla daha yaxından əlaqədə işləyir, kitabın iç mənzərəsini açmaqda, punktuasiyanın daha dəqiq aparılmasında ona yardım edir.

Texniki redaktor işini yerinə yetirən vəzifəli şəxslər ilk növbədə nəşrə hazırlanan işin bütövlüyünü, tamlığını, yəni komplektliyini yoxlayır. Yazılı mətnə əlavə edilmiş illüstrasiyaları, cədvəlləri, diaqramları, arada veriləcək şəkilləri, bədii başlıqları və s. bir-bir yoxlayır, işin hansı üsulla çap olunacağını, kitabın format ölçülərini, səhifə düzənini müəyyənləşdirir, materialların standartlara uyğunluğunu yoxlayır, işin iqtisadi səmərəliliyinə nail olmaq üçün münasib olan vasitələri müəyyənləşdirir və istehsalata hazırlanan materialları texniki redaktədən keçirir.

Cildin hazırlanması, kağız növü, rəng seçimi, foto şəkillərin və başqa illüstrasiyaların münasib formada alınması

üçün texniki redaktor təklif verir və onun təklifi aparıcı redaktorla birlikdə qərarlaşdırılır.

Kitabın üz qabığının, rəssamın işinin, bədii qrafika ünsürlərinin hazırlanması texniki və bədii redaktorlarla mərhələli şəkildə həyata keçirilir.

Kitabın bədii-texniki tərtibatı mürəkkəb işdir; onunla nəşriyyatın bir çox mütəxəssisləri məşğul olurlar: bədii redaktor, rəssam-qrafik, fotoqraf, dizayner, retuşçu, çertyojçu və b. Bütün bu işlər redaktorla və baş redaktorla razılaşdırılmalıdır.

Kitab üzərindəki bədii-texniki tərtibat işi kitabın ana məzmununu daha qabarıq, uğurlu açmağa və bununla onun oxucu tərəfindən gərəyincə anlaşılmasına xidmət edir. Şöbənin əməkdaşları bunun üçün əsərin məzmunu ilə yaxşı tanış olmalı, bədii məzmunu qrafik vasitələrlə canlandırmağı bacarmalıdır. Bədii-texniki tərtibat zamanı əsərin və nəşrin məzmunu və xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu sahədə mövcud olan məlumat kitabları və təlimatlar redaktorun bəhrələndiyi vasitələrdir.

İstehsalat şöbəsi-istehsalat və poliqrafiya işlərinə rəhbərlik edir. İstehsalat şöbəsi bədii-texniki redaksiya, təsərrüfat və təchizat şöbəsi ilə yanaşı, həm də korrekture şöbəsinə birləşdirir.

Korrektura redaksiya-nəşriyyat işinin ayrılmaz hissəsi, korrektor isə hər hansı bir mətbu orqanın, poliqrafiya müəssisəsinin, nəşriyyat kollektivinin üzvüdür.

Mətbədən gələn basma vərəqlərin, yaxud montajdan çıxarılmış üzlərin oxunub orada yol verilən xətlərin aradan qaldırılması nəşriyyat təcrübəsində korrekture zamanı həyata keçirilir.

Korrektura kitab nəşrinin mühüm mərhələlərindən biridir. Korrektura mürəkkəb və uzun müddətli bir prosesdir, onun da xüsusi mərhələləri vardır. Həmin mərhələlərə uyğun olaraq korrekturanın aşağıdakı növləri mövcuddu:

– Qranka- səhifə içində neçə sətir olacağını qabaqcadan müəyyənləşdirən sütun;

– Səhifələmə-kitab səhifəsinin quruluşca son variantı;

– Tikmə-vərəq- mətnin hər bir hissəsinin 32-dək səhifəsinin üzləri, yəni bir kağız təbəqədə çap məşinində eyni zamanda çap olunan səhifələr belə adlanır;

– Təmiz-vərəq- tirajın çap olunması prosesində yoxlama düzəlişlərdən sonra üzün çıxarılan vərəqlər;

– Siqnal nüsxə-çap məhsulunun hazır nüsxəsi. Siqnal nüsxə bəyənilib imzalarla təsdiqləndikdən sonra nəşr bunun əsasında çoxaldılır, yəni tirajlanır.

Kompüter sahəsi- əlyazmaların yığılması, səhifələnməsi, bədii-texniki tərtibatı və s. işləri yerinə yetirir.

Dizayn dedikdə, ilk növbədə, verilmiş mətnin və illüstrasiyanın səhifədə ahəngdar yerləşdirilməsi nəzərdə tutulur. İllüstrasiya çoxlu və müxtəlif nəşr məhsullarının tərkib hissəsidir. Demək olar ki, hər növ çap məhsulu, eləcə də kitab növləri illüstrasiyalarla buraxılır. Hər növün, janrın illüstrasiyası özünəməxsus əlamətlərə malikdir. Elmi-öyrətmə illüstrasiyaları mətndəki predmetlərin şərhinə xidmət edir. Bunlara çertyojları, sxemləri, diaqramları, xəritələri və s. aid etmək olar. Çox vaxt kitabın mətnini bunlarsız başa düşmək çətinlik törədir.

Sənədli illüstrasiyalar hər hansı tarixi hadisəni təfərrüatı ilə əks etdirə bilir.

Fotoqrafiya da bu baxımdan geniş istifadə olunan illüstrasiya növü sayılır.

Elmi-idrakı illüstrasiyalar, çertyojlar, sxemlər, xəritə illüstrasiyaları əsas mətn materialını tamamlayır, qüvvətləndirir, dəqiqləşdirir və s.

Nəşriyyat bütün bu illüstrasiya materialları üçün mətbəyə təqdim olunmalı, yəni çapa yararlı olan orijinallar hazırlamalıdır.

Müasir beynəlxalq nəşriyyat işində kitab dizaynı yalnız səhifələrin deyil, ümumiyyətlə, kitab elementlərinin ayrı-ayrılıqda və vəhdətdə tərtibatını nəzərdə tutan çox vacib nəşriyyat prosesi sayılır ki, buraya "Texniki redaktə" adı verilən mərhələ daxildir.

Müasir dövrdə hər bir nəşrin dəyəri onun ehtiva etdiyi mətnin-informasiyanın yeniliyi, maraqlılıığı, düzgünlüyü və

VI FƏSİL

Kitabın texniki göstəriciləri

6.1. Kitabın məzmununa görə növləri

Kitab həyatın bütün sahələrini əhatə etdiyinə görə, onun məzmunca aşağıdakı əsas növləri müəyyənləşdirilmişdir:

1.Bədii ədəbiyyat. Adından da göründüyü kimi, bura bədii əsərlər aiddir. Bədii əsərlər isə nəsr, poeziya, dramaturgiya, publisistika, memuar janrlarını əhatə edir. İlk əlyazmalar və ilk kitablar sözsüz ki, bədii ədəbiyyata aid olmuşdur. Dünyada ən çox oxunan və daha yüksək tələbat olan kitablar bədii əsərlərdir. Azərbaycanda da bədii kitabların tirajı digər kitablara nisbətən həmişə yüksək olmuşdur ki, bu da oxucu tələbatı ilə bağlıdır.

2.Tədris ədəbiyyatı. Dərslilər, dərslər vəsaitləri, əlavə oxu kitabları, proqramları və s. tədris ədəbiyyatına aiddir. Kitab nəşrinin çox mühüm bir sahəsini tədris ədəbiyyatı təşkil edir. Orta və ali məktəblərdə tədris olunan bütün dərslər kitabları bu növün tərkibinə daxildir. Dərslər kitablarına tələbat həmişə yüksək olmuşdur. Ona görə Azərbaycanda "Maarif" nəşriyyatı yaradılmış və yalnız dərslərlərin nəşri istiqamətində ixtisaslaşdırılmışdır. Hazırda "Təhsil" nəşriyyatı da dərslər nəşri ilə məşğul olur.

3.Tarix ədəbiyyatı. Bura tarixin bütün sahələrinə aid ədəbiyyatlar daxildir. Tarix, etnoqrafiya, arxeologiya, antropologiya, numizmatika, diyarşünaslıq (ölkəşünaslıq), regionşünaslıq və s. sahələrə aid ədəbiyyatların hamısı tarix bölümündə cəmləşir. Kitabşünaslıq, mətnşünaslıq, nəşriyyat işi və s. kimi sahələr də tarixlə daha sıx bağlıdır.

"Azərnəşr" yarandığı vaxtdan bu günə qədər həmişə tarixi mövzularda kitablar nəşr etmişdir. Uzun müddət "Azərnəşr"də "Tarix ədəbiyyatı redaksiyası" fəaliyyət göstərmişdir.

4.Elmi-kütləvi ədəbiyyat. Bu növə aid kitabların mövzu dairəsi çox genişdir. Elmi-kütləvi ədəbiyyat, birinci növbədə, dilinin aydınlığı və sadəliyi, məzmunun anlaşılıqlığı ilə seçilir və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğuna görə yüksək tirajla nəşr olunur.

5.Elmi ədəbiyyat. Elmin ayrı-ayrı sahələrinə aid kitablar elmi ədəbiyyatın əsasını təşkil edir. Elmi kitablar əksərən alimlər tərəfindən yazılır. Belə kitablar elmi üslubu və məzmunun əsasını təşkil edən elmi informasiyanın zənginliyi ilə seçilir.

Azərbaycanda elmi kitablar uzun müddət "Azərnəşr"də çap edilmişdir. "Elm" nəşriyyatı isə elmi kitabların nəşri yönündə ixtisaslaşdırılmışdır.

6.Uşaq ədəbiyyatı. Uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş bütün kitablar bu növə aiddir. Uşaq ədəbiyyatı daha çox bədii ədəbiyyata yaxındır. Uşaqlar üçün yazılmış şeir, nəsr, dram və s. uşaq ədəbiyyatının əsas janrlarıdır.

"Azərnəşr" yarandığı ilk illərdən başlayaraq eyni zamanda uşaq ədəbiyyatının nəşri ilə də məşğul olmuşdur. Burada uşaq ədəbiyyatı redaksiyası yaradılmış, sonralar həmin redaksiya müstəqil nəşriyyata çevrilmişdir.

Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının nəşri üzrə ixtisaslaşdırılmış "Gənclik" (ilk adı "Uşaqgəncləş" olmuşdur) nəşriyyatı fəaliyyət göstərir.

7. Lüğət və soraq kitabları. Cəmiyyətdə bədii ədəbiyyatdan sonra daha çox tələbat olan lüğət və soraq kitabları bu növə aiddir. Bu növ kitablara oxucu tələbatını nəzərə alaraq "Azərnəşr" də bir vaxtlar "Lüğət və soraq kitabları" redaksiyası yaradılmışdır. Ensiklopediyalar da lüğət və soraq kitablarına aid edilir. Ensiklopediya həqiqətən soraq kitabıdır. Azərbaycanda 10 cildlik ensiklopediya buraxılmışdır. Bu məqsədlə "Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası" nəşriyyatı yaradılmışdır. Həmnəşriyyat Sovetlər dönəmində Dövlət Nəşriyyat, Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsinə tabe olmuşdur. Hazırda "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi" adlanır və AMEA-nın tərkibindədir. 25 cildlik Azərbaycan Milli Ensiklopediyası çap olunur. Lüğət və soraq kitabları hazırda bütün nəşriyyatlarda nəşr olunur.

8. Siyasi ədəbiyyat. Sovetlər dönəmində kitab nəşrinin başında siyasi ədəbiyyat dururdu. Moskvada "Siyasi ədəbiyyat" nəşriyyatı fəaliyyət göstərirdi. "Azərnəşr"-in aparıcı redaksiyalarından biri "Siyasi ədəbiyyat redaksiyası" idi. Sovetlər dönəmində çap olunan bütün kitabların çox hissəsi siyasi ədəbiyyatın payına düşürdü.

9. Texniki ədəbiyyat. Məzmunu texniki sahələri əhatə edən kitablar texniki ədəbiyyat sayılır. Neft sənayesi, maşınqayırma, informatika, cihazqayırma, ayiricilik, toxuculuq, xalçaçılıq kimi sahələrə aid bütün kitablar texniki ədəbiyyatdır. Texniki ədəbiyyatın əhatə dairəsi çox genişdir. Texniki ədəbiyyat nəşri ilə uzun müddət "Azərnəşr" məşğul olmuşdur. Burada "Texniki ədəbiyyat redaksiyası" fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda bütün nəşriyyatlarda texniki kitablar nəşr olunur.

10. Dini ədəbiyyat. Dini kitablar konkret bir sahəni əhatə edir. Sovetlər dönəmində dini kitabların nəşrinə məhdudiyətlər qoyulurdu. "Quran" Azərbaycan dilində ilk dəfə 1992-ci ildə "Azərnəşr" də işıq üzü görmüşdür. Hazırda bütün nəşriyyatlarda dini kitablar nəşr olunur və bu sahədə bir hərc-mərclik hökm sürür.

Kitabın məzmunca əsas növləri bunlardır.

Kitabın növü hələ əlyazma nəşriyyata daxil olduqda müəyyən edilir və müvafiq redaksiyaya göndərilir. Əylazmanın növünün düzgün müəyyən edilməsi xüsusilə redaktə işi üçün çox vacibdir. Redaktorun aylıq norması məhz əlyazmanın növünə əsasən hesablanır, çünki növündən asılı olaraq hər bir əlyazmanın özünəməxsus çətinlik dərəcəsi var. Deməli, kitabın növlər üzrə təsnifləşdirilməsi heç də əhəmiyyətsiz bir məsələ deyil.

6.2. Kitabın üz qabığına görə növləri

Hər bir oxucu kitabın müxtəlif cildlərdə buraxıldığını yaxşı bilir. Lakin onun həmin cildlərin xarici görünüşündən başqa heç bir məlumatı yoxdur. Adi oxucunun bu cildlər haqqında geniş biliklərə yiyələnməsi o qədər də vacib deyil. Kitab nəşri ilə məğul olanlar isə bunları mütləq bilməlidirlər. Kitabın hansı cilddə buraxılacağı nəşriyyatda müəyyənləşdirilir. Bu işi bədii redaktor və kitaba tərtibat verən rəssam görsə də, onlar redaktorla razılaşmalıdır. Ona görə redaktorun, bədii redaktorun, cildin rəssamının, texniki redaktorun, həmçinin digər nəşriyyat işçilərinin də kitabların cildlənməsi və cildin növləri haqqında geniş biliyə yiyələnməsi vacibdir.

Kitabın cildi əsasən iki cür olur:

Yumşaq cild;

Qalın cild.

Adından göründüyü kimi, yumşaq cild müxtəlif qalınlıqda kağızlardan olur.

Qalın cildlər əsasən kartondan hazırlanır, qalın olur, hazırlanma texnologiyası yumşaq cilddən fərqlənir və daha mürəkkəbdir.

Kitabların cildinin seçilməsi onun həcmindən, janrından və hansı oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulduğundan asılıdır. Həcmi az olan kitablar daha çox yumşaq cilddə

buraxılır. Məsələn, 96, 128 səh kitabları qalın cildə buraxmaq o qədər də münasib sayılmır. Onları yumşaq cildə buraxmaq daha sərfəlidir. Əksinə, 300, 400 və s. səhifəlik kitabların yumşaq cildə buraxılması onların keyfiyyətini aşağı salır və ömrünü qısaldır. Belə kitabların qalın cildə buraxılması məsləhətdir. Dərslilər bir qayda olaraq qalın cildə buraxılmalıdır. Sovetlər dönəmində bu tələbə ciddi əməl olunurdu. Lakin təəssüflər olsun ki, müstəqillik dövründə dərslilərin həm yazılma, həm də poliqrafiya baxımından keyfiyyəti çox aşağıdır. Hazırda dərslilərin böyük bir qismi yumşaq cildə buraxılır. Bu zaman, birinci növbədə, onun şagird auditoriyası üçün buraxıldığı nəzərə alınır. Yaşlı oxucu ilə I-II-V sinif şagirdlərinin kitabla rəftarını eyniləşdirmək olmaz. İkincisi, dərslilər hər il nəşr edilmir. Onun ən azı 5-10 il üçün istifadəsi nəzərdə tutulmalıdır. Bu gün kitab nəşrindəki qeyri-peşəkarlıq və digər neqativ hallar dərslilərin də keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Bədii ədəbiyyata aid kitablar da həcmindən asılı olaraq daha çox qalın cildə buraxılır. Bu da həm kitabın bədii tərtibatını yaxşılaşdırmaq, həm də ömrünü uzatmaq məqsədi daşıyır. Bədii kitablar həm oxucunun zövqünü oxşamal, həm də çox oxunduğuna görə davamlı olmalıdır.

Yumşaq və qalın cildlərin də hər birinin bir neçə növü vardır. Bu cildləri bir-birindən ayırmaq üçün onlar ərəb rəqəmləri ilə nömrələnmişdir. Onlardan bir neçəsi haqqında aşağıda qısa bilgiler verilmişdir.

1 №-li üz qabığı. Yumşaq üz qabığına aiddir. Daha çox həcmi 96 səhifədən az olan kitabların üzünə çəkilir. Bu cildləmədə kitabın bütün səhifələri iç-içə qoyularaq bir dəftərçə hazırlanır və ortasından dəmir sancaqla sancaqlanır. Kitabın həcmi artdıqda onun bu üsulla sancaqlanması xeyli çətinləşir. Bu cür kitabların üz qabığı da mətlə birlikdə sancaqlanır. Üz qabığının suya, istiliyə, işığa, didilməyə davamlılığını artırmaq, istifadə müddətini uzatmaq məqsədilə onun üzünə plyonka çəkmək yaxud lak vurmaq məsləhətdir.

2 №-li üz qabığı. Yumşaq üz qabığına aiddir. Onun hazırlanması 1 №-li cildin hazırlanmasından az fərqlənir. Bu zaman kitabın bütün səhifələri bir dəftər halında hazırlanır və metal sancaqla ortasından tikilir. Üz qabığı isə onun kötüyünə yapışdırılır. Bu üz qabığından da kiçik həcmli kitablarda istifadə edilir.

3 №-li üz qabığı. Yumşaq üz qabığına aiddir. Hazırlanma texnologiyası 1 və 2 sayılı üz qabıqlarının hazırlanma texnologiyalarından fərqlənir. Burada kitabın səhifələri bir neçə dəftərçə şəklində yığılıb ardıcılıqla üst-üstə qoyulur və üstündən sancaqlanır. Bundan sonra kötük hissəsi kəsilir və üz qabığı hazır bloka yapışdırılır. Bu zaman mətbəə işçisindən çox səliqəli işləmək tələb olunur. Çünki yapışqan çox yayılmamalıdır. Kitabın 1-ci və axırıncı səhifələrindən üz qabığının yapışması üçün 5-7 mm ayrılması kifayətdir.

Bu cildin asan qatlanması üçün onu xüsusi maşında bloka yapışan yerlərindən sıxırlar. Oxuyan zaman kitab həmin sıxılmış hissədən asanlıqla açılır və oxucuya çətinlik törətmir.

Bu üz qabığından istifadə kiçik həcmli kitablarda daha sərfəlidir.

Son vaxtlar iri həcmli kitabların nəşrində də 3 №-li üz qabığından istifadə olunur. Bu zaman kitabın bloku hazırlanır, arxa hissə kəsilir, sancaqlanır. Kəsilmiş blok üz qabığı ilə birlikdə xüsusi maşına verilir. Maşın kitabın bütün vərəqlərini arxa hissədən bir-birinə və onu da üz qabığına yapışdırır. Bu cür üz qabığı o qədər də uzun ömürlü olmur.

4 №-li üz qabığı. Qalın üz qabığına aiddir. Bu cildin hazırlanmasında kartondan və üz qabığı çap olunmuş kağızdan istifadə olunur. Qalın cildli kitabların hamısı sapla tikilir. Tikilmək üçün kitabın bloku 16 yaxud 32 səhifədən ibarət dəftərçələr şəklində hazırlanıb tikiş maşınına verilir. Sonra onun ön və arxa forzasları yapışdırılır və üç tərəfdən kəsilir. Kəsilmiş bloka uyğun olaraq üz qabığının kartonu hazırlanır. Karton üz qabığına yapışdırılır. Üz qabığının da-

vamlılığını artırmaq məqsədilə onun üstünə plyonka yaxud lak çəkilir. Plyonka və ya lak çəkilməmiş üz qabığı kötüyün küncələrindən tezliklə cırılır. Cildin üz, arxa və kötük hissələri kartondan hazırlanır. Kartonun qalınlığı kitabın həcmindən asılı olaraq seçilir.

Hazırlanmış üz qabığı ön və arxa tərəfdən forzaslara yapışdırılır.

4 №-li üz qabığı çox keyfiyyətli və davamlıdır. Ondan kitab nəşrində çox istifadə olunur. Həm çətin, həm də baha başa gəlir, lakin müəlliflər və nəşirlər ona üstünlük verirlər.

5 №-li üz qabığı. Qalın cildə aiddir. Blokun hazırlanması 4 №-li cildə olduğu kimidir. Sapla tikilir. Öndən və arxadan forzaslar yapışdırılır, sonra üç tərəfdən kəsilir. Üz qabığının qabaq və arxa hissələri kağızdan, kötük hissəsi isə poliqrafiya materialından (bumvinil, liderin və s.) olur. 4 №-li cildə yalnız kötük hissəsindəki materiala görə fərqlənir. Üz qabığının kağız və parça materialları kartonların üstünə yapışdırılır. Kağızın üstünə plyonka yaxud lak çəkilir. Belə olduqda üz qabığının davamlılığı xeyli artır.

Daha çox oxunan kitabların, o cümlədən dərsliklərin hazırlanmasında bu üz qabığından geniş istifadə olunurdu. Hazırda ona az rast gəlinir. Bu da onun daha çox əmək sərfi hesabına və baha başa gəlməsi ilə bağlıdır.

6 №-li üz qabığı. Qalın cildə aiddir. Üz qabığı bütöv kartondan yaxud plastikadan hazırlanır. Nisbətən ucuz başa gəlir, lakin o qədər də davamlı olmur. Daha çox miniatür və cib üçün nəzərdə tutulmuş kitabların üzlənməsində istifadə edilir.

7 №-li üz qabığı. Qalın cildə aiddir. Üz qabığı kartonların üstünə parça (liderin, bumvinil və s.) çəkməklə hazırlanır. 4 №-li üz qabığındakı kağızı burada parça əvəz edir.

Blok sapla tikilir, forzasları yapışdırıldıqdan sonra üç tərəfi kəsilir, onun ölçüsünə uyğun olaraq kartonları hazırlanır. Ön və arxa kartonlar eyni ölçüdə olur. Kötük karton kağızın qalınlığından asılıdır. Blok tikildikdən sonra kötüyün

qalınlığı ölçülür və ona uyğun karton kəsilir. Parça materialı kartonlara yapışdırılmaqla üz qabığı hazırlanır. Sonra hazır üz qabığı forzaslara yapışdırılır.

7 №-li üz qabığı həm keyfiyyətli, həm də davamlıdır. Ondan bədii ədəbiyyatın, çoxcildliklərin, ensiklopediyaların, lüğətlərin, sorğu kitablarının, elmi nəşrlərin üzlənməsində daha çox istifadə edilir. Burada kitabın daha çox oxunacağı nəzərə alınır. Təbiidir ki, daha çox oxunan kitablar oxunmayan kitablara nisbətən tez xarab olurlar. Xarab olma isə üz qabığından başlayır. 7 №-li üz qabığında hazırlanan kitablar bütün digər cildlərdəki kitablara nisbətən daha uzun ömürlü olur.

8 №-li üz qabığı. Qalın cildə aiddir. Bloku sapla tikilir, ona ön və arxa forzaslar yapışdırılır. Üç tərəfdən kəsilir. Bloka uyğun kartonlar kəsilir və parça materialı onun üstünə yapışdırılır. Bu üz qabığının hazırlanması 4, 5 və 7 №-li cildlərin hazırlanmasından az fərqlənir.

Çox keyfiyyətli və davamlıdır. Onun hazırlanmasına xeyli əmək sərf olunur. Baha başa gəlir. Ona görə də 8 №-li üz qabığından yalnız nəfis tərtibatlı kitabların üzlənməsində istifadə edilir.

9 №-li üz qabığı. Qalın cildə aiddir. 8 №-li cildədən onunla fərqlənir ki, üzlüyün kötük hissəsi birbaşa bloka yapışdırılır.

Bu da onun davamlılığını xeyli azaldır. Ona görə də 9 №-li cildədən az istifadə olunur.

Kitab nəşrində superüzlük deyilən bir termin də işlənir. Superüzlük ayrıca bir üz qabığı növü deyil. Bütün qalın cildlərin üstünə qoymaq mümkün olan əlavə üzlükdür. Super üzlük nə kitaba, nə də onun cildinə yapışdırılmaz. Superüzlük ayrıca çap olunur, ön və arxa tərəflərdən kitabın ölçüsünə uyğun qatlanır və kitab cildləndikdən sonra superüzlüyün içərisinə yerləşdirilir. Superüzlüyü istənilən vaxt kitabın üstündən götürmək və qaytarıb yerinə qoymaq mümkündür.

Superüzlük daha çox 4, 5, 6, 7 №-li cildlərin üstünə qoyulur.

Yumşaq cildlərdə superüzlükdən istifadə edilmir.

Son vaxtlar kitabların qalın cildə hazırlanmasında poliqrafiya texnologiyasını kobud şəkildə pozurlar. Müəlliflər kitablarının qalın cildə çap olunmasını istəyirlər, çünki qalın cilddəki kitablar yaxşı görünür. Müəlliflər də məhz onun yaxşı göründüyünü bilirlər. Qalın cildlər yumşaq cildlərdən daha keyfiyyətli olur. Ona görə də bunları bilən yazarlar kitablarının qalın cildə çıxmasına çalışırlar. Qalın cildli kitablar yumşaq cildli kitablara nisbətən xeyli baha başa gəlir. Bir çox hallarda kitab nəşr etmək istəyənlərin ödədikləri pul mətbəə işçilərini qane etmir, ona görə də qalın cild məsələsində müəllifləri aldadırlar. Kitabın blokunu sapla tikmək əvəzinə onu yapışqanla yapışdırır, yaxud metal sancaqla sancaqlayırlar. Bloku bu cür hazırlayandan sonra onun üstünə kartondan hazırlanmış üz çəkirlər. Bu yolla hazırlanmış kitabların oxunuşu yumşaq cildli kitablar qədər çətinlik yaradır. Onları tam açmaq olmur. Bir neçə dəfə açıb-bağlayandan sonra bu cür kitabların yapışqanı qopur, yaxud sancaqlı hissəsi xarab olur. Poliqrafiyada bu üsulla kitab üzlənməsinə yol verilmir. Daha doğrusu, belə bir cildlənmə üsulu yoxdur. Poliqrafiya texnologiyalarını yaxşı bilən mətbəə işçiləri də bu yolla kitab üzləyib özlərini və yazarları aldatmırlar. Əksər hallarda bu yolla kitab üzlənməsinə poliqrafiya mütəxəssisi olmayanlar əl atırlar. Çünki onları kitabın gözəlliyi və keyfiyyəti maraqlandırmır. Belələrinə aldanmamaq üçün kitabın texnologiyasını bilmək lazımdır.

6.3. Kağızın və kitabın ölçüləri. Format anlayışı

Kitab nəşrinin ən mühüm mərhələlərindən biri onun ölçülərinin müəyyənləşdirilməsidir. İlk baxışda çap məhsullarının bir səhifəsinin ölçüləri format kimi başa düşü-

lür. Burada çap məhsullarının kəsildikdən sonrakı ölçüləri nəzərdə tutulur. Lakin format təkcə çap məhsullarının bir səhifəsinin eninin və uzununun ölçüləri ilə müəyyənləşdirilmir. Burada bir nisbət anlayışı da var. Bu, kitabın ölçüsünün kağız vərəqin ölçüsünə nisbəti deməkdir. Bir bütöv kağız vərəqindən çap məhsulunun neçə səhifəsi çıxırsa, bu nisbət həmin rəqəmə bərabər olur. Ona görə format anlayışına belə tərif vermək olar: Hazır kitabın və digər çap məhsullarının çap üçün istifadə edilmiş kağız vərəqinin ölçülərinə nisbətdə müəyyən olunmuş ölçüləri nəşrin formatı adlanır.

Format poliqrafiya materiallarının, texnikanın, çap texnologiyalarının günbəgün zənginləşdiyi müasir dövrdə xarici görünüşünü daim dəyişən, daha da gözəlləşən kitabın ən mühüm bədii, texniki göstəricilərindən biridir. Kitabın formatının düzgün seçilməsi mühüm şərtidir. Formatı düzgün seçilmiş, görünüşü gözəl olan kitab oxucunu yormur, rahat və maraqla oxunur.

Çap məhsullarının və o cümlədən kitabın formatının seçilməsində bir sıra amillərin nəzərə alınması vacibdir. Onlardan ən mühümləri bunlardır:

1. Kitabın təyinatı;
2. Kitabın həcmi;
3. Kitabın janrı;
4. Kitabın məzmunu;
5. İstifadə olunacaq kağızın ölçüləri.

Kitabın təyinatı dedikdə onun hansı auditoriya üçün nəzərdə tutulduğu başa düşülür. Kitabın həcmi aydındır. Elmi, elmi-kütləvi, dərslik, bədii və s. Bunlar kitabın təyinatını göstərir. Poeziya, nəsr, dramaturgiya, publisistika, elmi, uşaq ədəbiyyatı və s. kitabın janrıdır. Məzmunu daha çox kitabın xarakteri adlandırırırlar. Ensiklopediya, lüğət və məlumat kitabları, elmi-kütləvi, bədii və s. anlayışlar çap məhsullarının məzmununu yaxud xarakterini müəyyənləşdirən amillərdir.

Formatlar çap məhsullarındakı şəkil və illüstrasiyalardan da asılıdır. Şəkilli və illüstrasiyalı kitablar üçün bir qayda olaraq böyük formatlar seçilir. Belə kitablar üçün kiçik formatlar yararlı sayılır. Bu da vərəqlərin 8 nisbətində yəni uzun tərəfinin 4, ensiz tərəfinin 2 dəfə qatlanması ilə mümkün olur.

1/16 bölgüsünə əsaslanan formatlarda daha çox dərslərliklər, dərslər vəsaitləri, elmi, elmi kütləvi, uşaq ədəbiyyatı, texniki ədəbiyyat və s. nəşr olunur.

1/32 bölgüsünə əsaslanan formatlar isə ədəbi-bədii kitablar üçün daha münasibdir.

1/64 bölgüsü miniatür kitablar üçündür.

Kitabların şrifti də mütləq onun formatına uyğun olmalıdır. 8 bölgülü kitabın şrifti ilə 64 bölgülü formatda kitab çap etmək məqsəduyğun deyil.

Formatın seçilməsində onun həcmnin nəzərə alınması olduqca vacibdir. İri həcmli kitablar üçün böyük, kiçik həcmli kitablar üçün kiçik formatların seçilməsi məsləhət görülür.

Kitabın və digər çap məhsullarının formatı yuxarıda deyildiyi kimi, istifadə olunacaq kağızın ölçüləri əsasında seçilir. Yuxarıda göstərilənlər kitabın və digər çap məhsullarının formatının seçilməsində mütləq nəzərə alınmalıdır. Lakin mətbəədə hansı ölçüdə kağız ehtiyatının olduğu da unudulmamalıdır. Əgər mətbəədə seçilmiş formata uyğun kağız yoxdursa, onda ya format dəyişdirilməlidir, ya da nəşr gecikdirilməlidir.

Müasir dövrdə kompüter texnologiyalarından istifadə edilməsi çap məhsullarının istənilən formata salınmasını və lazım gəldikdə dəyişdirilməsini xeyli asanlaşdırmışdır.

Kağız fabrikləri iki cür kağız istehsal edir: 1. Vərəq halında; 2. Tağalaq halında.

Vərəq halında buraxılan kağızın ölçüləri daha çox aşağıdakı kimi olur:

Kağızın ölçüləri

60x108	70x108	84x90
60x84	70x84	84x100
60x90	70x90	84x108

Ölçülər sm-lə göstərilmişdir. Birinci rəqəm vərəqin enini, ikinci rəqəm uzununu göstərir.

Tağalaq halında olan kağızın yalnız en ölçüləri məlumdur. Həmin enə uyğun olaraq kağızın uzununu tələb olunan ölçülərdə kəsilir və istənilən format alınır. Kağız tağalaqlarının eni daha çox aşağıdakı kimi olur (sm-lə):

60; 70; 75; 84; 90; 108 və 120

Hazırda Azərbaycanda ən çox 60, 70 və 84 ölçülü tağalaq kağızlardan istifadə edilir. Tağalaq kağızlar kağız anbarlarında və ya mətbəələrdə lazım olan ölçülərdə kəsilir. Azərbaycanın özündə kağız sənayesi yoxdur. Kağızın əsas hissəsi Rusiyadan alınır. Digər xarici ölkələrdən də kağız gətirilir.

Hazırda aşağıdakı standart kağız formatları mövcuddur. Bu formatları həm vərəq, həm də tağalaq halında olan kağızları kəsməklə almaq mümkündür.

Kağız formatı ilə kitab formatını çox zaman qarışıq salırlar. Bunların arasında bağlılıq olduğu kimi, fərqlər də var. Bir kağız formatından bir neçə kitab formatı alınır, yəni eyni ölçülü kağızda cürbəcür formatlı kitab və digər çap məhsulları nəşr etmək olur. Bu, çap kağızının iki üzündə neçə kitab səhifəsi yerləşdirilməsindən asılıdır. Başqa sözlə, kitab dəftərçəsini almaq üçün iki üzü də çap olunmuş kağız vərəqin neçə dəfə qatlanması kitabın formatını göstərir.

Standart kağız formatları

3-cü cədvəl

A formatları

Şərti işarəsi	millimetrlə ölçüləri
4 A	1682 x 1378
2 A	1189 x 1682
A 0	841 x 1189
A 1	594 x 841
A 2	420 x 594
A 3	297 x 420
A 4	210 x 297
A 5	148 x 210
A 6	105 x 148
A 7	74 x 105
A 8	52 x 74
A 9	37 x 52
A 10	26 x 37

B formatları

Şərti işarəsi	millimetrlə ölçüləri
4 B	2000 x 2828
2 B	1414 x 2000
B 0	1000 x 1414
B 1	707 x 1000
B 2	500 x 707
B 3	353 x 500
B 4	250 x 253
B 5	176 x 250

Kitabın nəşrini gözəlləşdirən və asanlaşdıran əsas şərtlərdən biri formatın düzgün seçilməsidir. Hazırda istifadə olunan və geniş yayılmış kitab formatları aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Kitab formatları

4-cü cədvəl

Kağız vərəqinin ölçüsü, mm	Vərəqin payı	Kitab nəşrlərinin ölçüsü		
		Şərti işarə	Ölçülər	
			Maksimal	Minimal
600M ¹ x900	1/8	60x90/8	220x290	205x275
840x1080M	1/16	84x108/16	205x260	192x255
700x1000M	1/16	70x100/16	170x240	158x230
700x900M	1/16	70x90/16	170x215	155x210
600x900M	1/16	60x90/16	145x215	132x205
600x840M	1/16	60x84/16	145x200	130x195
840Mx1080	1/32	84x108/32	130x200	123x192
700Mx1000	1/32	70x100/32	120x165	112x158
750Mx900	1/32	75x90/32	107x177	100x170
700Mx900	1/32	70x90/32	107x165	100x155
600Mx840	1/32	60x84/32	100x140	95x130

4-cü cədvəldə bir neçə formatın ölçüləri göstərilmişdir. Bəzi formatlarda ilk rəqəmlər eynidir. Məsələn, 60x90. 4-cü cədvəldə bu ölçüdə 2 format göstərilmişdir. Bu, həmin kitabların eyni ölçüdə olması kimi başa düşülə bilməz. Onların yanındakı 1/8, 1/16 və 1/32 rəqəmləri kitabın ölçülərini müəyyənləşdirən əsas göstəricilərdir. 60x90 çap maşınına və kitabın formatına uyğun olaraq kəsilmiş kağızın enini və uzununu, onun yanındakı 1/8, 1/16 və 1/32 rəqəmləri isə həmin vərəqin çapdan sonra neçə dəfə eninə və neçə dəfə uzununa qatlanacağını göstərir. Məsələn, 1/8 o deməkdir ki, çap olunmuş vərəqin uzun tərəfi dörd, qısa tərəfi iki hissəyə qatlanmalıdır. $4 \times 2 = 8$, yəni vərəqin hər üzündə 8 səhifə yerləşdirilir.

1/16 bölgüsündə vərəqin həm eni, həm uzununu 4 hissəyə qatlanır: $4 \times 4 = 16$. Bu o deməkdir ki, vərəqin hər üzündə 16 səhifə yerləşdirilmişdir.

¹ - M işarəsi çap zamanı kağızın hansı tərəfinin (eninin yaxud uzunluğunun) maşının istiqamətinə uyğun gəldiyini göstərir.

1/32 bölgüsündə vərəqin uzununu 8, eni dörd hissəyə qatlanır. $8 \times 4 = 32$. Bu o deməkdir ki, vərəqin hər üzündə 32 səhifə yerləşdirilmişdir.

Kitabın maketi tutularkən onun kəsimdən əvvəlki və sonrakı ölçüləri mütləq nəzərə alınmalı və göstərilməlidir. Kəsimdən əvvəlki ölçülər çap olunmuş səhifələrin ölçüləridir. Məsələn, 84×108 1/32 formatında 84 sm vərəqin eni, 108 sm uzunudur. Qatlandıqdan sonra isə eni 21 ($84:4=21$), uzununu 13,5 ($108:8=13,5$ sm) qalır. Deməli, kəsime qədər kitabın hündürlüyü 21 sm, eni isə 13,5 sm olur. Bu hələ kitabın ölçüsü demək deyil. Yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi, 84×108 1/32 formatlı kitabın ölçüləri kəsimdən sonra maksimum 130×200 , minimum 123×192 mm qalmalıdır. Göründüyü kimi, maksimum ölçüdə kitabın uzunluğu kəsimdən əvvəlkinə nisbətən 10 mm, eni isə 5 mm azdır. Bu da o deməkdir ki, kitabın üst və alt hissələrinin hər biri 5 mm, sağ tərəfi də 5 mm kəsilmişdir. Səhifənin kənarlarından nə qədər kəsiləcəyi formata uyğun olaraq saxlanacaq ölçülərdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Kitabın ölçüləri bir qayda olaraq millimetrlə verilir. Kağızdan fərqli olaraq birinci rəqəm kitabın enini, ikinci rəqəm hündürlüyünü göstərir. Məsələn, 130×200 mm. Burada 130 mm kitabın eni, 200 mm hündürlüyüdür.

84×108 1/32 formatında nəşr edilmiş kitabın kəsimdən əvvəlki və sonrakı ölçülərinin müqayisəsi aşağıdakı kimidir:

5-ci cədvəl

Kitabın ölçüləri

Kəsimdən əvvəl

hündürlüyü: $84 \text{ sm} : 4 = 21 \text{ sm}$
eni $108 \text{ sm} : 8 = 13,5 \text{ sm}$

kitabın ölçüsü: $130 \times 200 \text{ mm}$

Kəsimdən sonra

$210 \text{ mm} - 10 \text{ mm} = 200 \text{ mm}$
 $135 \text{ mm} - 5 \text{ mm} = 130 \text{ mm}$

Nadir hallarda ehtiyac olarsa kəsimin ölçüləri 1-2 mm-ə qədər artırılıb-azaldıla bilər.

6.4. Bir səhifənin mətnli və mətnsiz hissələrinin nisbəti

İstənilən kitabı açıdıqda onun səhifələrində iki hissə ilə qarşılaşırıq: 1. mətnin çap olunduğu hissə, 2. səhifənin kənarlarında buraxılmış ağ hissələr. Mətnin sol tərəfində buraxılmış ağ sahə təkə kitabın oxunması ilə bağlı deyil. Kitabın tikiş hissəsi bura düşdüyünə görə, sol tərəfdə ağ buraxılacaq sahənin ölçüsü həm də kitabın tikilmə, yəni cildləmə üsulundan asılıdır.

Mətn elə ölçüdə yığılmalıdır ki, həm rahat oxunsun, oxucu yorulmasın, həm də mümkün qədər kağız israfçılığına yol verilməsin. Estetik gözəlik baxımından mətn zolağının ətrafındakı ağ sahələrin nisbətən böyük olması daha yaxşıdır. Amma belə hallarda kağız sərfi artır və bu da nəşriyyat üçün sərfəli sayılır. Ona görə nəşriyyat ən əlverişli variantları seçib ondan istifadə etməlidir. Aşağıda bir neçə format üçün mətnin ən səmərəli ölçüləri göstərilmişdir:

6-cı cədvəl

Nəşrlərin formatları

1. 84×108 1/32

I variant	II variant	III variant
$5,8 \text{ kv} \times 9 \frac{1}{4}$	$5 \frac{1}{2} \times 9$	$5 \frac{1}{4} \times 8 \frac{1}{2}$

2. 60×90 1/16

I variant	II variant	III variant
$6 \frac{1}{2} \times 10$	$6 \frac{1}{2} \times 9$	$6 \times 9 \frac{1}{4}$

3. 70×108 1/16

I variant	II variant	III variant
$7 \frac{1}{4} \times 12$	$7 \times 11 \frac{1}{2}$	$6 \frac{3}{4} \times 11$

Müxtəlif formatlı nəşrlərdə səhifənin ağ yerlərinin ölçüləri

Nəşrin formatı	I variant	II variant	III variant
84x108 1/32	9/12/15/17	11/16/18/22	16/18/19/23
70x108 1/16	11/12/15/19	13/14/19/21	13/16/22/23
60x90 1/16	11/12/13/18	16/19/21/25	18/21/24/27

Bütün bunlar kitabın estetik cəhətdən oxucunun zövqünə oxşamasına, həm də poliqrafik icra baxımından gözəl, nəfis olmasına xidmət edir.

6.5. Kitabın həcmnin hesablanması

Kitabın ən mühüm göstəricilərindən biri onun həcmidir. Kitabın yazılması və nəşri ilə bağlı bütün maliyyə məsələləri onun həcminə uyğun olaraq həll edilir. Müəllif, tərtibçi və tərcüməçilərlə qonarar müqaviləsi bağlanarkən, redaktorun və korrektorların iş normaları hesablanarkən, birinci növbədə, kitabın həcmi nəzərə alınır. Bunlardan başqa, kitaba sərf olunan poliqrafiya materiallarının miqdarı, nəşriyyatla mətbəə arasında kitabın çapına dair bağlanan müqavilədəki xərclər, bir kitabın maya dəyəri, satış qiyməti və s. kimi məsələlər də kitabın həcminə əsasən müəyyənləşdirilir. Deməli, kitabın həcmi düzgün hesablamaqdan bu məsələlərin heç birini həll etmək mümkün deyil.

Kitabın həcmnin ölçü vahidi çap vərəqidir. Bu zaman müəllif vərəqi, hesab-nəşr vərəqi terminlərindən də istifadə edilir. Hazırda kitabın həcmi ilə bağlı dörd əsas göstərici qəbul edilmişdir:

1. Müəllif vərəqi;
2. Hesab nəşr vərəqi;
3. Fiziki çap vərəqi;
4. Şərti çap vərəqi.

Müəllif vərəqi nəşrlə olan mətnlərdə əlyazmadakı işarələrin, şəirdə isə misraların sayı ilə müəyyənləşdirilir. Müəllif vərəqi adından da göründüyü kimi, yalnız müəllfin

Yığılmış mətnin parametrləri poliqrafiya ölçü vahidi olan kvadrlarla və digər ölçülərlə göstərilir. Məsələn, 6 kv x 9 kv. Burada 6 kv mətnin enini, 9 kv hündürlüyünü göstərir.

Kitab işində bir simmetriya da var və bu müəyyən mənada estetik gözəllik yaradır, kitaba xüsusi yaraşlıq verir. Bir səhifədəki mətnlə onun kənarlarında buraxılmış ağ sahələr arasındakı bu simmetriyanın daha böyük önəmi var. Burada simmetriya deyəndə bir-birini tarazlaşdırma, mütənasiblik, uyğunluq başa düşülür.

Səhifələrin kənarlarındakı ağ sahələrin çox az saxlanması yuxarıda deyilən simmetriyanı pozur, oxucu üçün bir sıra rahatsızlıqlar yaradır. Bu halda çap olunmuş mətn səhifənin və hətta qoşa səhifənin kompozisiyasını pozur, ondan kənara çıxır. Ağ sahələrin normadan artıq saxlanması da yaxşı deyil. Bu zaman mətn ağ sahələrin içində itir və pis oxunur, çünki səhifədə ağ yerlər daha tez gözə çarpır.

Ən yaxşısı ağ sahələrin optimal variantının tapılmasıdır. Nəşriyyat təcrübəsində belə optimal variantlar müəyyənləşdirilmişdir.

Səhifənin müxtəlif tərəflərində buraxılmış ağ sahələrin ölçüləri eyni olmur. Cildin kötüyü tərəfdəki, yəni tək səhifənin solundakı, cüt səhifənin sağındakı ağ sahələr təxminən iki dəfə kiçik olur. Səhifənin yuxarisindəki ağ sahə kötük tərəfindəkindən bir dəfə böyük, səhifənin aşağısındakı ağ sahə də öz növbəsində yuxarıdakından böyük olur. Bu ölçülərə əməl edildikdə mətn səhifənin optik mərkəzində yerləşir, yaxşı görünür və rahat oxunur. Eyni zamanda iki açıq səhifəyə baxdıqda oxucu tamamlanmış bir kompozisiyaya tamaşa edir və bu da onun zövqünü oxşayır.

Aşağıdakı cədvəldə səhifənin kənarlarında buraxılmış ağ sahələrin ölçüləri verilmişdir. Burada nümunə üçün daha çox istifadə olunan üç format götürülmüşdür.

təqdim etdiyi mətnə aiddir. Nəslrlə yazılmış mətnlərdə 40 000 çap işarəsi bir müəllif vərəqi sayılır. Mətnədə olan bütün hərflər, durğu işarələri, rəqəmlər və sözlər arasındakı boşluqlar da sayılır.

Müəllif vərəqi ilk dəfə müəllif əlyazmanı nəşriyyata təqdim edərkən hesablanır. Bunun üçün bir səhifədəki işarələrin sayı tapılır və əlyazmanın ümumi səhifə sayına vurulur. Alınmış rəqəm 40 000-ə bölünür. Müəllif vərəqini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$Mv = \dot{I} \times S_1 \times S_2 : 40\ 000$$

Burada :

Mv – müəllif vərəqini,

\dot{I} – mətnin bir sətirdəki işarələrin sayını.

S_1 – Bir səhifədəki sətirlərin sayını

S_2 – Əlyazmadakı səhifələrin ümumi sayını göstərir.

Müəllif vərəqi:

Məsələn, nəşriyyata 300 səhifədən ibarət bir əlyazma daxil olmuşdur. Əlyazmanın hər səhifəsində 30 sətir ($S_1=30$), hər sətirdə 60 işarə ($\dot{I}=60$) var. Onda əlyazmanın həcmi belə tapılır:

$$Mv = \dot{I} \times S_1 \times S_2 : 40000 = 30 \times 60 \times 300 : 40000 = 540\ 000 : 40000 = 54 : 4 = 13,5 \text{ m.v}$$

Deməli, haqqında söhbət gedən əlyazmanın həcmi 13,5 müəllif vərəqinə bərabərdir.

Bu ilkin hesablamadır. Son hesablama kitab çapa imzalandıqda aparılır. Hesablama qaydası yuxarıdakının eynidir.

Şeirlə olan əlyazmalarda 700 misra bir müəllif vərəqinə bərabər götürülür. Bu zaman şeirin başlıqları da sayılır. Kitabdakı ümumi misraların sayı 700-ə bölünür və kitabın müəllif vərəqi ilə həcmi tapılır.

Şəkil və illüstrasiya materiallarının həcmnin xüsusi hesablanma qaydası var. Burada hesablama aparmaq üçün əvvəlcə şəkil və ya illüstrasiyanın sahəsi tapılır. Alınmış rəqəm 3000 sm² -ə bölünür. Belə qəbul olunmuşdur ki, 3000

sm² illüstrasiya və ya şəkilin həcmi bir müəllif vərəqinə bərabərdir.

Hesab-nəşr vərəqi:

Hesab nəşr vərəqi mahiyyətə müəllif vərəqinə yaxındır. Müəllif vərəqi bütünlüklə hesab-nəşr vərəqinin tərkibinə daxildir. Müəllif vərəqi konkret olaraq əlyazmanın müəllif tərəfindən yazılmış və ona qonarar hesablanan həcmidir. Hesab-nəşr vərəqinə həmçinin nəşriyyatın kitaba əlavə etdiyi mətnlər də daxildir. Bura nəşriyyatdan verilmiş ön söz, annotasiyalar, redaksiya qeydləri, kalon səhifələr və s. aiddir. Ümumiyyətlə, müəllifə qonarar verilməyən, lakin kitaba daxil edilmiş bütün əlavələr hesab-nəşr vərəqi hesablanarkən nəzərə alınır.

Fiziki çap vərəqi:

Fiziki çap vərəqi texniki göstəricidir. Əsasən kağızın sərfinə görə hesablanır. Bir ədəd kitabın çapı üçün istifadə olunan bütöv kağız vərəqin sayının iki misli kitabın fiziki çap vərəqinə bərabərdir. Tutaq ki, müəyyən olunmuş formatda kitab 256 səhifədən ibarətdir. Bu kitabın bir ədədinə səkkiz kağız vərəq işənmişdir. Onda kitabın fiziki çap vərəqini tapmaq üçün kitabın səhifələrinin ümumi sayını formatın sonundakı 1/32, 1/16, 1/8 rəqəmlərində 32, 16, 8-in yarısına bölmək lazımdır. Yuxarıdakı kitabın formatı 60x84 1/32-dirsə, onda 256:16=16 alınır.

Şərti çap vərəqi:

Şərti çap vərəqi bir qədər mürəkkəb anlayış olub fiziki çap vərəqi ilə müəyyən nisbətdə bağlıdır. Şərti çap vərəqi kitabın nəşrində istifadə olunmuş kağız vərəqin sahəsinə görə hesablanır. Ona görə də müxtəlif formatlı kağızlarda nəşr olunmuş kitabların fiziki çap vərəqi hesablanarkən, birinci növbədə, kağızın formatı bilinməli və onun sahəsi tapılmalıdır. Bu hesablamada etalon kimi 60x90 sm ölçülü kağızın sahəsindən istifadə olunur. Digər formatlarda çap olunmuş kitabların şərti çap vərəqini hesablayarkən ona faktiki istifadə edilmiş kağız vərəqin sahəsi 60x90 ölçülü kağızın

Kağız vərəqlərin formatı: 60x70-dən 60x106-ya qədər

Səhifələrin sayı	Fiziki çap vərəqi			Şərti çap vərəqi							
				60x70		60x84		60x100		60x108	
	1/32	1/16	1/8	1/16	1/32	1/16	1/8	1/16	1/32	1/16	1/8
16	0,5	1,0	2,0	0,78	0,46	0,93	1,86	1,11	0,60	1,2	2,4
32	1,0	2,0	4,0	1,56	0,93	1,86	3,72	1,22	1,20	2,4	4,8
48	1,5	3,0	6,0	2,34	1,39	2,79	5,58	3,33	1,80	3,6	7,2
64	2,0	4,0	8,0	3,12	1,86	3,72	7,44	4,44	2,40	4,8	9,6
80	2,5	5,0	10,0	3,90	2,32	4,65	9,30	5,55	3,00	6,0	12,0
96	3,0	6,0	12,0	4,68	2,79	5,58	11,16	6,66	3,60	7,2	14,4
112	3,5	7,0	14,0	5,46	3,25	6,51	13,02	7,77	4,20	8,4	16,8
128	4,0	8,0	16,0	6,24	3,72	7,44	14,88	8,88	4,80	9,6	19,2
144	4,5	9,0	18,0	7,02	4,18	8,37	16,74	9,99	5,40	10,8	21,6
160	5,0	10,0	20,0	7,80	4,65	9,30	18,60	11,10	6,00	12,0	24,0
176	5,5	11,0	22,0	8,58	5,11	10,23	20,46	12,21	6,60	13,2	26,4
192	6,0	12,0	24,0	9,36	5,58	11,16	22,32	13,32	7,20	14,4	28,8
208	6,5	13,0	26,0	10,14	6,04	12,09	24,18	14,43	7,80	15,6	31,2
224	7,0	14,0	28,0	10,92	6,51	13,02	26,04	15,54	8,40	16,8	33,6
240	7,5	15,0	30,0	11,70	6,97	13,95	27,90	16,65	9,00	18,0	36,0
256	8,0	16,0	32,0	12,48	7,44	14,88	29,76	17,76	9,60	19,2	38,4
272	8,5	17,0	34,0	13,26	7,90	15,81	31,62	18,87	10,20	20,4	40,8
288	9,0	18,0	36,0	14,04	8,37	16,74	33,48	19,98	10,80	21,6	43,2
304	9,5	19,0	38,0	14,82	8,83	17,67	35,34	21,09	11,40	22,8	45,6
320	10,0	20,0	40,0	15,60	9,30	18,60	37,20	22,20	12,00	24,0	48,0

sahəsinə (5400) bölünür. Tutaq ki, kitabın çapında 84x108 sm ölçülü kağızdan istifadə olunmuşdur. Həmin kağızın bir üzünün sahəsi $84 \times 108 = 9072 \text{ sm}^2$ olur. Bu rəqəm 5400-ə bölünür: $9072 \text{ sm}^2 : 5400 \text{ sm}^2 = 1,68$. Bu rəqəm kitabın şərti çap vərəqi ilə həcmi tapmaq üçün əmsaldır. Həmin əmsal kitabın fiziki çap vərəqini göstərən rəqəmə vurulur və onun şərti çap vərəqi alınır. Fiziki çap vərəqi 16 olan kitabın şərti çap vərəqi (16x1,68) 26,88-ə bərabərdir. Aşağıdakı cədvəllərdə kitabın formatından asılı olaraq fiziki çap vərəqini şərti çap vərəqinə çevirmək üçün lazım olan əmsallar verilmişdir.

Kağız vərəqlərin formatı: 61x86-dən 70x90-a qədər

Səhifələrin sayı	Fiziki çap vərəqi			Şərti çap vərəqi							
				60x70		60x84		60x100		60x108	
	1/32	1/16	1/8	1/16	1/32	1/16	1/8	1/16	1/32	1/16	1/8
16	0,5	1,0	2,0	0,48	0,97	1,94	0,97	1,09	0,58	1,17	2,34
32	1,0	2,0	4,0	0,97	1,94	3,88	1,94	2,18	1,17	2,34	4,68
48	1,5	3,0	6,0	1,45	2,91	5,82	2,91	3,27	1,75	3,51	7,02
64	2,0	4,0	8,0	1,94	3,88	7,76	3,88	4,36	2,34	4,68	9,36
80	2,5	5,0	10,0	2,42	4,85	9,70	4,85	5,45	2,92	5,85	11,70
96	3,0	6,0	12,0	2,91	5,82	11,64	5,82	6,54	3,51	7,02	14,04
112	3,5	7,0	14,0	3,39	6,79	13,58	6,79	7,63	4,09	8,19	16,38
128	4,0	8,0	16,0	3,88	7,76	15,52	7,76	8,72	4,68	9,36	18,72
144	4,5	9,0	18,0	4,36	8,73	17,46	8,73	9,81	5,26	10,53	21,06
160	5,0	10,0	20,0	4,85	9,70	19,40	9,70	10,90	5,85	11,70	23,40
176	5,5	11,0	22,0	5,33	10,67	21,34	10,67	11,99	6,43	12,87	25,74
192	6,0	12,0	24,0	5,82	11,64	23,28	11,64	13,08	7,02	14,04	28,08

Kağız və kitab formatları arasında asılılıq

Kağızın formatı və vərəqin payı (sm)	Kitabın formatı (mm)		Kağızın formatı və vərəqin payı (sm)	Kitabın formatı (mm)	
	Kəsimdən əvvəl	Kəsimdən sonra		Kəsimdən əvvəl	Kəsimdən sonra
84x108 1/8	270x420	265x410	60x90 1/16	150x225	145x215
70x108 1/8	270x350	265x340	60x84 1/16	150x210	145x200
70x100 1/8	250x350	245x340	84x108 1/16	135x210	130x200
60x90 1/8	225x300	220x290	75x90 1/32	112,5x184	107x177
60x84 1/8	210x300	205x290	70x108 1/32	135x175	130x165
84x108 1/16	210x265	205x260	70x100 1/32	125x175	120x165
70x108 1/16	175x265	170x260	70x90 1/32	110,5x175	107x165
70x100 1/16	175x250	170x240	60x90 1/32	110,5x150	107x140
75x90 1/16	187,5x225	182x215	60x84 1/32	105x150	100x140
70x90 1/16	175x225	170x215			

VII FƏSİL

Nəşriyyatda redaktə işi

7.1. Redaktor sənəti

Redaktorluq bir sənətdir. Bu günkü anlamda olmasa da, onun çox qədim kökləri var. İlk redaktorluq yazıdan əvvəl şifahi danışığda, nitqdə mövcud olmuşdur. Danışanın səhvlərini tutmaq, tələffüz yanlışlıqlarını üzə çıxarıb, onları aradan qaldırmaq, düzgün variantını başa salmaq redaktənin ilkin forması sayıla bilər. Uşaq dil açarkən onda sözləri düzgün tələffüz etmək və səlis cümlə qurmaq vərdisləri yaratmağa çalışmaq da bir növ redaktədir.

Yazı yarandıqdan sonra redaktorluq sənətinə ehtiyac da güclənmişdir. Ağac, daş, sümük və s. kimi materialların üzərindəki yazıların düzgünlüyü əvvəlcə savadlı, bilikli adamlar tərəfindən yoxlanılmış, yazının özü də onların iş-tirakı və nəzarəti altında həyata keçirilmişdir.

Şumerdə gil lövhələrin kəşfi yazı sənətinin xeyli genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Burada yazılar əvvəlcə çiy, sonralar isə bişmiş gil lövhələr üzərinə yazılmışdır. Şumerdə yazıb-oxumağı bacaran adamlara çox böyük hörmət bəslənmişdir. Müəllim cəmiyyətin ən nüfuzlu adamlarından biri olmuşdur. İstər dövlət, istər ayrı-ayrı adamlar müəllimlərin əməyinə çox yüksək qiymət vermiş, onun bütün problemlərini həll etmiş, rahat yaşayıb işləməsi üçün hər cür şərait yaratmışlar. Ona görə də Şumerdə hamı uşağını oxutmağa çalışır, onları məktəbə, müəllim yanına qoymağa böyük ma-

raq göstərirdilər. Bütün yazılmış gil lövhələrin üzü məktəbdə köçürülürdü. Məktəb geniş fəaliyyət göstərən bir təşkilat idi.

Gil lövhələrə yazılacaq və yazılmış mətnlər ən savadlı adamlar tərəfindən redaktə edilir, düzəldilir, bütün səhvlər aradan qaldırıldıqdan sonra onların üzü köçürülürdü.

Şumer və akkad dillərində yazılmış minlərlə gil kitablar gəlib dövrümüzdə çatmışdır. Onlarda çox mükəmməl, bitkin, kamil ədəbi əsərlər, təsərrüfat və hüquq sənədləri vardır. Cəsarətlə demək olar ki, həmin mətnlər ciddi şəkildə işlənmiş, redaktə edilmiş, mükəmməlləşdirilmiş, cilalanmış və sonra üzü köçürülmüşdür.

Kağızın kəşfindən sonra yazı işinin asanlaşması onun həcmi xeyli genişləndirmişdir. Bu da həmin yazıların üzərində aparılan redaktə işinin yeni məna və məzmun qazanmasına gətirib çıxarmışdır. Bütün dövlət sənədləri, o cümlədən rəsmi məktublar, qanunlar və s. xüsusi savad almış və bacarıqlı, qabiliyyətli, peşəkar adamlar tərəfindən redaktə edilmişdir. Bütün bədii əsərlər əvvəlcə şifahi, sonra isə ustad şairlər tərəfindən oxunmuş, düzəldilmiş, nöqsanlardan təmizlənmişdir ki, bunu da redaktə adlandırmaq olar. O zamankı ustad sözü və ustad düzəlişi bugünkü redaktor işi ilə eyniləşdirilə bilər.

Orta əsrlərdə üzü köçürülən əlyazmalar da çox zaman redaktə olunurdu. Gəlib bizə çatmış eyni əlyazmanın müxtəlif adamlar tərəfindən üzü köçürülmüş nüsxələri arasındakı fərqlər, sözsüz ki, redaktorun vəzifəsini yerinə yetirən mirzələrin artırma və ya qısaltmalarının nəticəsidir. "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi möhtəşəm söz abidəsinin gəlib bizə çatmış Drezden və Vatikan nüsxələri arasındakı fərqlər bunu aydın göstərir.

Redaktənin ən gözəl örnəklərini xalq yaradıcılığında, folklor mətnlərində görürük. Bir bayatının, tapmacanın, sayaçı sözünün, atalar sözü və ya məsələn iki-üç variantı məhz ilkin mətnə sonrakı dinləyici düzəlişləri nəticəsində yaran-

mışdır. Bəzən bir variantın əsasında bir neçə yeni variant düzülüb-qoşulmuşdur. Bir bayatıya baxaq:

*Qara atın nahıyam,
Üstdə ipək xalıyam.
Dəyib dolaşma, oğlan,
Mən özgənin nahıyam.*

Bu bayatının ayrı-ayrı bölgələrdən müxtəlif folklorçular tərəfindən ondan çox variantı yazıya alınmışdır.

Bugünkü anlamda redaktor işi Türkiyədə XVIII yüzillikdə, Azərbaycanda XIX yüzillikdə yaranmışdır. XIX yüzilliyin ilk illərində Təbrizdə, sonra Şuşada, nəhayət Bakıda, Şamaxıda, Gəncədə və s. mətbəələrin açılması və kitab, qəzet, jurnal nəşri redaktor sənətinin təməlini qoymuşdur. Tiflisdə Ünsizadə, Bakıda Orucov qardaşları nəşirliklə yanaşı, həm də redaktorluq edirdilər.

H.B.Zərdabi "Əkinçi" qəzetinin ilk rəsmi redaktoru idi. "Əkinçi" ilk Azərbaycan qəzeti, H.B.Zərdabi ilk azərbaycanlı qəzet redaktoru olmuşdur. Bunun ardınca görkəmli Azərbaycan ziyalıları Mirzə Cəlil, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Üzeyir Hacıbəyli və s. redaktorluq etmişlər.

Azərbaycanda nəşriyyatların yaranması, kitab nəşrinin genişləndirilməsi redaktə sənətinə ehtiyacı da gücləndirmişdir. Elə həmin dövrdən də nəşriyyatlar üçün savadlı, bilikli, qabiliyyətli redaktorların hazırlığına başlanmışdır. Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsində nəşriyyat işi üzrə ixtisaslaşma aparılmış, burada nəşriyyatlar üçün redaktorlar yetişdirilmişdir.

Nəşriyyatda redaktor aparıcı şəxsdir. Nəşriyyata daxil olan hər bir əlyazma kitab olana qədər redaktorun süzgəcindən keçir, cilalanır, təkmilləşdirilir, oxucu zövqünə, oxucu tələbatına uyğunlaşdırılır və yalnız bundan sonra işiq üzü

görür. Bu işlərin də hamısı redaktorun gərgin və ağır əməyi sayəsində yerinə yetirilir.

Redaktorluq duyğu, düşüncə sənətidir. Ona texniki iş kimi baxmaq olmaz. Yaxşı redaktor oxuduğu mətni duymağı bacarmalıdır. Mətni duymadan, onun alt qatlarına baş vurub yazarın nə demək istədiyini tutmadan əsəri redaktə eləmək olmaz. Bunun üçün isə redaktordan fərdi keyfiyyətlər tələb olunur. Redaktə zamanı yazar ürəyinin sətirlərin altındakı döyüntülərinin də səsinə eşitmək lazımdır. Başqa sözlə desək, redaktor öz ürəyini yazarın qəlbinin havasına kökləyəndə, o yaradıcılıq işi görür və elədiyi redaktənin keyfiyyəti çox yüksək olur.

Redaktor sənətinin bugünkü səviyyəyə yüksəlməsi minilləri arxada qoyub gəlmiş zəngin bir ənənəyə əsaslanır. Bu ənənə redaktor sənətini formalaşdırmış, təkmilləşdirmiş, ona hörmət və nüfuz qazandırmış, ölməz bir peşəyə çevirmişdir.

7.2. Nəşriyyatda redaktor vəzifələri haqqında

Kitab nəşri çətin və mürəkkəb bir işdir. Onun ilkin mərhələsi nəşriyyatla bağlıdır. Əlyazmanı ilk dəfə nəşriyyat qəbul edir və onun üzərində redaktor, elmi redaktor, bədii redaktor, texniki redaktor işləyir. Onların hər birinin öz işi var.

Hər bir kitabda bir neçə redaktorun adı yazılır, lakin onların nə iş gördüklərini çoxları bilmirlər.

Ona görə də kitab nəşrə hazırlanarkən nəşriyyatda hər bir redaktorun əlyazma üzərində hansı işləri gördüyünə hərtərəfli aydınlıq gətirməyə, həmin məsələlərlə bağlı geniş açıqlamalar verməyə ehtiyac var.

Kitab nəşrinin tarixi çox qədimdir. Bu tarix Şumerdə gil kitabların yarandığı dövrə gedib çıxır. Lakin Qobustan qayaları üzərindəki yazıları da kitab adlandırmaq mümkündür.

O vaxtdan dövrümüzə qədər kitab nəşri böyük bir inkişaf yolu keçmişdir.

Bu gün həyatımızı kitabsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Kitab, hər şeydən öncə, ən zəngin bilik və informasiya qaynağıdır. Orta və ali məktəblərdə təhsilimizin, elmimizin, geniş oxucu kütləsinin oxumaq marağının kitabla nə qədər bağlı olduğunu düşündükdə kitabın həyatımızdakı yeri və önəmi haqqında aydın təsəvvür yaranır. Kitab mədəniyyətin bütün sahələrinə daxil olmuşdur. Bu gün kitabsız mədəniyyət, kitabsız inkişaf anlayışı yoxdur. Hazırda kitab nəşrinin həm məzmunca, həm də poliqrafiya baxımından səviyyəsi mədəni inkişafın göstəricilərindən birinə çevrilmişdir.

Kitab, ilk növbədə, mənəvi mədəniyyət abidəsidir. Onun yazılması üçün yalnız əqli əmək, yəni bilik, savad, istedad tələb olunur. Kitabın əlyazması nəşriyyata daxil olduqdan sonra onun nəşrə hazırlanmasına yalnız əqli əmək sərf edilir. Əlyazmanın yazılması ilə yanaşı, onun redaktəsi, bədii və texniki tərtibatı, üz qabığının hazırlanması kimi nəşriyyatda yerinə yetirilən işlərin hamısı zehni əmək hesabına başa gəlir. Nəşriyyat əlyazmanı nəşrə hazırlayıb mətbəəyə göndərir. Kitab mətbəədə çap edilir, qatlanır, yığılır, tikilir, kəsilir və üzlənir. Bu işlərin hamısı fiziki əməklə yerinə yetirilir. Cildlənmiş kitab artıq maddi mədəniyyət abidəsidir. Deməli, kitab həm mənəvi, həm də maddi mədəniyyətə aiddir.

Hər bir kitabda onun nəşrində əməyi olan bir neçə nəşriyyat işçisinin adları yazılır. Bunlar aşağıdakılardır.

- 1.Redaktor və ya nəşriyyat redaktoru;
- 2.Elmi redaktor;
- 3.İxtisas redaktoru;
- 4.Bədii redaktor;
- 5.Texniki redaktor;
- 6.Korrektor.

Bu terminlərin hamısı rus dilindən kalka yolu ilə alınmışdır.

Yuxarıda vəzifələri sadalanan işçilərin kitabın nəşrə hazırlanması zamanı nə iş gördüklərini çoxları, hətta mütəxəssislər və ali məktəblərdə nəşriyyat işindən dərs deyən müəllimlər də bilmirlər.

Məsələn, BDU-nun bir müəllimi yazır: "Bədii redaktor bədii redaktə ilə məşğul olur". Bu cümlədən tam aydın olur ki, müəllif nəşriyyat işini bilmir. Bədii redaktor terminini başa düşmür, onun gördüyü işdən xəbərsizdir.

Bu sahəyə aid kitablarda və məqalələrdə bəzən kobud yanlışlıqlara çox rast gəlinir. Ona görə də kitabı nəşrə hazırlayan nəşriyyat işçilərinin gördükləri işlər haqqında geniş açıqlamaya ciddi ehtiyac duyulur.

1.Redaktor və ya nəşriyyat redaktoru nəşriyyatın aparıcı işçisidir. Ümumiyyətlə, nəşriyyat və kitab nəşri haqqında danışarkən birinci olaraq redaktorun adı yada düşür. Kitablarda həm redaktor, həm də nəşriyyat redaktoru yazıldığına rast gəlinir. Bunların arasında heç bir fərq yoxdur. Nəşriyyat redaktoru o zaman bütöv şəkildə yazılır ki, kitabda elmi və ya ixtisas redaktorunun da adını yazmaq lazım gəlir. Adların bu cür açıq yazılışından onları bir-birindən fərqləndirmək üçün istifadə edilir. Buna ehtiyac olmadıqda nəşriyyat redaktorunun adı qısaca redaktor kimi yazılır. Əlyazma nəşriyyatda daxil olduğu andan mətbəəyə göndərilənə qədər kitabın bütün ağırlığı nəşriyyat redaktorunun çiyinlərinə düşür. Kitabın qaranquş nüsxələrini də redaktor yoxlayıb imzalayır və yalnız bundan sonra tirajın buraxılmasına icazə verilir.

Nəşriyyat redaktoru əlyazma ilə tanış olan ilk nəşriyyat işçisidir. Müəllif əlyazmasını nəşriyyata vermək istəyərkən onunla ilkin mərhələdə nəşriyyat redaktoru tanış olur və sonuncunun razılığından sonra əlyazma qəbul edilir. Nəşriyyata daxil olmuş əlyazmanı redaktor oxuyur və ona rəy yazır. Əgər qeydləri və təklifləri varsa, onları müəllifin nəzərinə çatdırır. Müəllif redaktorun yazılı rəyi ilə tanış olur, onun təkliflərini və qeydlərini nəzərdən keçirir. İşin xeyrinə olanları düzəldir. Bu işdə redaktorla müəllif arasında müt-

ləq razılıq olmalıdır. Nəşriyyat təcrübəsində cürbəcür hallar ortaya çıxır və burada onların hamısı haqqında danışımağa ehtiyac yodur. Müəllif kitabın yazarıdır. Onun öz hüquqları var. Yaxşı müəllif pis kitab yazmır və onu nəşr etdirmək fikrinə düşmür. Belə müəlliflər kitabın nə demək olduğunu yaxşı başa düşürlər və çox vaxt savadlı və təcrübəli redaktor axtarırlar. Onlar yaxşı redaktorun qədrini bilirlər. Əlyazmanın pis redaktorun əlinə düşməyini istəmirlər. Redaktorun savadlı yazarla dil tapmağı asan olur.

Redaktor nəşriyyatın işçisidir. Nəşriyyatda əlyazmanın yiyəsi odur. Əksər hallarda redaktoru nəşriyyat təyin edir, onu müəllifin özü də seçə bilər. Savadlı müəlliflə işləmək nəşriyyat redaktoru üçün nə qədər asandırsa, savadlı redaktorun işi də yaxşı müəlliflərə elə o qədər xoş olur.

Bəzən əlyazma üzərindəki redaktəri texniki iş hesab eləyirlər. Bu qətiyyənlər belə deyil. Redaktə yaradıcılıq işidir. Redaktorun əlyazma üzərindəki işi yaradıcılığın bir növüdür. Ona görə redaktəri çox zaman doğru olaraq "ədəbi iş" adlandırırırlar. Yaradıcı redaktorların işinin yaradıcı olmayanların işindən daha səviyyəli alınmasının əsas səbəbini də elə bunda axtarmaq lazımdır. Redaktor əlyazmaya yaradıcı yanaşmağı bacarmalıdır. Yalnız bu halda redaktor yazarın mövzuya nə dərəcədə bələd olduğunu, onu hansı səviyyədə işlədiyini, nələrin unudulduğunu, yaxşı və ya pis yazıldığını üzə çıxara bilər. Əlyazmanın ilkin dəyərləndirilməsi zamanı redaktorun bu keyfiyyətləri özünü daha tez göstərir. Təbiidir ki, savadlı, istedadlı və geniş dünyagörüşü olan redaktorlar əlyazmanı daha düzgün qiymətləndirirlər. Belə redaktorlar nəşriyyatlarda sözsüz ki, az-az tapılır.

Nəşriyyat təcrübəsi göstərir ki, hər bir əlyazmaya, hər bir yazara fərdi yanaşmaq tələb edilir. Bütün yazarların bilik səviyyəsi və yazmaq bacarığı eyni olmur. Əlyazmalar da bir-birindən onların yazarları qədər fərqlənir. Ona görə də redaktor əlyazmalardan birinin üzərində daha çox, digərinin üzərində isə nisbətən az işləyir. Redaktə işində redaktorun

özünün yaradıcı olmağı da savadlılığı və istedadlılığı qədər önəm daşıyır. İsmayıl Vəliyev redaktorun yaradıcı olmasının önəmini yüksək dəyərləndirərək yazırdı: "Nəhayət, redaktor yazar rolunda da çıxış etməyi bacarmalıdır, çünki ədəbi əməyin bütün məsələlərini, döngə və dönümlərini, daha incə və həssas cəhətlərini yalnız əsər yazan adamlar daha yaxşı bilirlər". Bu tamamilə doğrudur. Yaradıcı redaktorla yaradıcı olmayanın duyumu da, düşüncəsi də, gördükləri iş də bir-birindən çox fərqlənir. Əslində birincilər yaradıcı, ikincilər texniki iş görürlər.

Hər bir yazarın da, redaktorun da başlıca məqsədi millətə xidmət etmək, onun kitabına olan ehtiyaclarını düzgün və daha dolğun ödəməkdir. Kitabın dəyəri onun oxuculara nə qədər lazımlı olması ilə ölçülür. Çünki kitab yol göstərən ağsaqqala, qaranlıqları işıqlandıran çırağa bənzəyir. Burada oxucu və millət anlayışları bir-birilə eyniləşir. Təəssüflər olsun ki, bu gün oxucuları çaşdıran, yanlış yola çəkən kitablar da var. Bu da daha çox nəşriyyatların öz vətəndaşlıq borclarını və naşir vəzifələrini unudaraq yalnız kommertiya maraqlarını güdmələri ilə bağlıdır.

Redaktorluq da bir çox sahələr kimi, gördüyü işə sevgilə yanaşmağı tələb edir. Bu sevgini dar çərçivədə başa düşmək olmaz. İsmayıl Vəliyev bu barədə yazmışdır: "Yazı işi-sevgiyə bənzəyir və çox zaman da elə sevgidən yaranır: insana, təbiətə, sənətə, yurda, millətə sevgidən... Hətta satirik əsərlər də belə sevginin bəhrəsi sayılır. M.Ə.Sabirdə olduğu kimi. Redaktorluq da, məhz həmin özüllərə arxalanır".

Nəşriyyat redaktorunun işi kitab nəşrinin ən ağır mərhələsini təşkil edir və uzun çəkir. Çünki bu zaman əlyazmanı bir neçə dəfə oxumaq lazım gəlir. Hər bir oxuya xeyli vaxt sərf edilir. Redaktor əlyazmanı redaktə edib qurtarandan sonra onu müəllifə verir. Müəllif redaktə ilə tanış olur və onunla razılaşıdıqdan sonra əlyazmanı imzalayır. Beləliklə, əlyazma istehsalat şöbəsinə göndərilir.

2. Elmi redaktor və ya ixtisas redaktoru nəşriyyatın işçisi deyil. Bu iki termin demək olar ki, eyni anlamı daşıyır. Onların arasında o qədər böyük fərq yoxdur. Yalnız elmi kitablar elmi redaktora verilir. Nəşriyyat bu məqsədlə həmin sahədə tanınmış mütəxəssislərlə əməkdaşlıq edir. Elmi redaktor yalnız əlyazmanın elmi baxımdan redaktəsi ilə məşğul olur. Müəyyən bir dar sahəyə aid kitabları nəşriyyat çox zaman xüsusi redaktorlara verir. Xüsusi redaktor həmin sahədə tanınmış şəxs olmalıdır. Elmi və xüsusi redaktorlar ədəbi redaktə ilə bağlı rastlaşdıqları nöqsanları nəşriyyat redaktoruna bildirlər. Onları düzəldib-düzəltməmək redaktorun işidir.

Elə savadlı nəşriyyat redaktorları var ki, elmi və digər sahələrə aid kitabların redaktəsini də boynuna götürür. Bu zaman ixtisas və ya elmi redaktora ehtiyac qalmır.

3. Bədii redaktor nəşriyyatın işçisidir. "Bədii redaktor" termini çoxlarını çaşdırır. Bu çaşqınlığı yaradan da adın əvvəlindəki "bədii" sözüdür. Məhz elə həmin sözə görə də bir çox müəlliflər bu ifadəni əlyazmanın bədii redaktəsi kimi başa düşürlər. Ümumiyyətlə, bədii redaktə anlayışı yoxdur. Bədii sözü harada işlənirsə, orada ədəbi redaktədən söhbət getmir. Əlyazmanın redaktəsinə ədəbi redaktə, bu iş ədəbi iş deyirlər. Onda sual doğur:

– Bəs bədii redaktor nə işlə məşğul olur?

Bədii redaktor kitabın bədii tərtibatı ilə məşğul olur. Bədii tərtibat deyəndə üz qabığının, kitabdakı şəkillərin, illüstrasiyaların və s. rəssam işlərinin nəşrin tələblərinə uyğun olaraq hazırlanması və kitabda yerləşdirilməsi başa düşülür. Bədii redaktor ixtisasca daha çox rəssam olur.

Nəşriyyat işinin yaxşı bilicisi, redaktə haqqında sanballı monoqrafiyaların yazarı olan professor İsmayıl Vəliyev nəşriyyatda texniki və bədii redaktor vəzifələrinə toxunmuş, lakin onların konkret hansı işləri gördükləri haqqında heç bir bilgi verməmişdir. Bu o demək deyildir ki, İ. Vəliyev bu vəzifələr haqqında bilgisiz olmuşdur, həmin redaktorların

nə iş gördüklərini bilməmişdir. Yox, o bütün bu işləri yaxşı bilirdi. Yəqin ki, bədii və texniki redaktorların gördükləri işlər haqqında yetərinə bilginin verilməməsi onun kitabının mövzusu və yazılma məqsədi ilə bağlı olmuşdur.

4. Texniki redaktor nəşriyyatın işçisidir. Adından da göründüyü kimi, kitabın texniki tərtibatı ilə məşğul olur. Texniki tərtibat işinə kitabın formatının, kağızın növünün, cildinin yumşaq və ya qalınlığının, şriftlərinin ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi, şəkillərin, cədvəllərin, diaqramların və s. yerləşdirilməsi, kursivlərin seçilməsi, başlıqların asılılıq dərəcələrinə görə bir-birindən fərqləndirilməsi kimi məsələlər aiddir.

Kitabın bədii və texniki tərtibatı zamanı bədii redaktorla texniki redaktor bir çox məsələləri bir yerdə həll eləyirlər. Onların hər ikisi yenə nəşriyyat redaktoru ilə məsləhətləşir. Kitabın nəfis tərtibatı dedikdə daha çox bədii və texniki redaktorun gördükləri iş başa düşülür. Nəfis tərtibatın yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi isə sözsüz ki, poliqrafiya imkanlarından asılıdır.

5. Korrektor nəşriyyatın işçisidir. O, yığılmış mətni əlyazmanın əsli ilə tutuşdurub yol verilmiş səhvləri düzəldir, buraxılmış yerləri bərpa edir. Korrektor yığılmış mətnlə onun əslinin eyniliyinə cavabdehlik daşıyır. Onun redaktorun imzaladığı mətnə düzəliş etməyə haqqı çatmır. Belə hallarla rastlaşdıqda yalnız redaktorun nəzərinə çatdırıla bilər.

Bəzi hallarda kitab müəllifləri əlyazmalarını kiməsə verib "bunu korrektə elə" deyirlər. Belə çıxır ki həmin müəlliflərin nəşriyyat işi haqqında heç bir bilgiləri yoxdur. Redaktənin və korrekturanın nə demək olduğunu bilmirlər.

Bu gün Azərbaycanda kitab nəşri həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə çox geriləmişdir. Səzsiz-hesabsız dəyəri olmayan, hətta bir çox hallarda zərərli kitablar nəşr olunur. Əlyazmaları müəlliflər birbaşa mətbəələrə verirlər. Əlyazma üzərində heç bir nəşriyyat işi aparılmır. Redaktə olunmur, çoxlu dil və üslub yanlışlıqlarına yol verilir, texniki və bədii

tərtibat işləri görülmür, korrekturası oxunmur. Kitab nəşri sahəsində qazanılmış zəngin ənənə və təcrübə get-gedə unudulur. Bunlar kitab mədəniyyətini uçuruma aparır. Halbuki bu zəngin təcrübə və ənənəni qoruyub saxlamaq hər birimizin borcudur.

7.3. Redaktənin ilkin prinsipləri

Redaktə yalnız mətnin üzərində işləyib onu dil və üslub baxımından təkmilləşdirməkdən, gözəlləşdirməkdən ibarət deyil. Redaktənin bir sıra ilkin prinsipləri var ki, kitab nəşrində onlara əməl edilməsi olduqca vacibdir.

1. Dövlətçilik prinsipi. Bu o deməkdir ki, müəllif də, redaktor da nəşr etdikləri kitablarda dövlətçiliyin qorunmasına xidmət göstərməyə borcludurlar. Bunlar isə ilk növbədə, milli şüurun səviyyəsindən asılıdır. Ərəb işğallarından sonra Azərbaycanda dövlətçilik ənənəsi sındırılmış, milli şüurda güclü şəkildə geriləmələr baş vermişdir. Sonrakı dövrlərdə bu şüur yenidən güclənmiş, Səfəvilər kimi nəhəng Azərbaycan dövlətinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin bu dövləti də milli şüurdakı boşluqlar, zəifliklər məhvə aparmışdır. Nəhayət, milli şüurumuzun və dövlətçilik ənənəsinin ən zəif vaxtında Azərbaycan xanlıqlara parçalandı. Bundan məharətlə istifadə edən Rusiya Azərbaycanı parçalayıb bir hissəsini İran adıyla müstəqil dövlət kimi saxladı, bir hissəsini də Rusiyaya birləşdirdi.

1919-cu ildə Azərbaycanda milli şüurun yenidən güclənməsi dövlətçilik ənənəsinin bərpasına gətirib çıxartdı. Müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası yarandı. Cəmi iki il yaşadı. Rusiya onu da məhv etdi. Azərbaycan yenidən Rusiyanın işğalı altına keçdi.

Milli şüur üstünü kül örtmüş göz kimi sönmədi, korun-korun yandı. 1991-ci ildə yenidən alovlandı və müstəqil Azərbaycan Respublikası yenidən tarixin səhnəsinə qayıtdı.

Milli şüur dövlətçilik ənənəsini, milli varlığı, etno-mədəni, etno-sosial dəyərləri qoruyub saxlayan ən əsas qaynaqdır. Milli şüurun olmadığı yerdə yuxarıda deyilənlər haqqında danışmağa dəyməz. Ona görə bilmək lazımdır ki, milli şüurun güclülüyü, möhkəmliyi və uzunömürlülüyü məhz elə dövlətçilik ənənəsinin dönməzliyi, qırılmazlığı, dövlətçiliyimizin möhkəmliyi və uzunömürlülüyü deməkdir. Milli düşüncəni, milli şüuru daim ayaqda saxlayan, onun səviyyəsini aşağı düşməyə qoymayan ən əsas mənbə isə kitabdır. Kitab milli şüuru daim ovxarlayan bülövdür. Ona görə də kitab redaktəsi zamanı dövlətçilik prinsipinə əməl edilməsi olduqca vacibdir.

2. Xəlqilik prinsipi. Kitab nəşrində xəlqilik prinsipi Azərbaycan üçün dövlətçilik prinsipi qədər önəmlidir. Azərbaycan kitabının başlıca məqsədi Azərbaycan xalqına xidmət etməkdir. Azərbaycan xalqına xidmət deyəndə onun maddi və mənəvi dəyərlərinə, keçmişinə, bu gününə və gələcəyinə, milli psixologiyasına, əqidə və ideyalarına, özünməxsusluqlarına və s. sayğı və qayğı ilə yanaşmaq nəzərdə tutulur.

Xəlqilik prinsipinin kökündə xalqın maraqlarına uyğunluq durur. Əgər bir kitabın məzmunu xalqın maraqları ilə üst-üstə düşmürsə, deməli burada xəlqilik prinsipi gözənilməmişdir. Kitab ideya mənbəyidir. Ən güclü təbliğat və təsir vasitəsidir. Ona görə də kitab nəşrində son dərəcə diqqətli olmaq lazımdır. Kitab ictimai rəy yaradır, fikir formalaşdırır. Zərərli kitabın yaratdığı rəy, formalaşdırdığı fikir dağıdıcı qüvvə kimi son nəticədə xalqa böyük zərbələr vurur. Xəlqilik prinsipinin gözənlənməsi bu zərbələrin qarşısını almaq, onlara yol verməmək üçün vacibdir.

Kitab nəşrində dövlətçilik və xəlqilik prinsipləri bir-birini tamamlayır, onlardan birinin yoxluğu digərinin də yoxluğu deməkdir.

3. İdeyalılıq prinsipi. Hər bir kitabı müəllif aqlının, düşüncəsinin, elmi və digər biliklərinin ideyalar toplusu adlandırmaq daha doğru olar. Hər bir ideya konkret müəllifə məx-

susdur. Kitab yazan müəllif qarşısına bir məqsəd qoyur: filan ideyanı oxucuya aşılamaq; filan ideyanı cəmiyyətdə çatdırmaq; xalqı filan ideyanın arxasınca aparmaq. İdeyasız kitabın heç bir dəyəri yoxdur. Kitab yazan və onu nəşr edən, hər şeydən öncə, aşağıdakı sualların cavabını bilməlidir: Kitab oxucuya nə verəcək? Oxucu bu kitabdan nələri götürəcək?

Bu sualların cavabsız qalması kitabın ideyalardan məhrum olduğunu göstərir.

Kitabın ideyasının nə demək olduğunu düzgün anlamaq üçün H.Zərdabinin "Əkinçi" qəzetinin və C.Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalının məqsəd və məramını göz önünə gətirmək kifayətdir. Onların hər ikisinin əsas ideyası Azərbaycan xalqının gözünü açmaqdan, öz hüquqlarını ona başa salmaqdan, müstəmləkəçiliyin iç üzünü göstərməkdən, yad ölkələrin siyasi, iqtisadi, maddi və mənəvi asılılığından qurtarmaqdan, boynundakı istismar boyunduruğunu birdəfəlik atmağa çağırmaqdan, bir millət olaraq öz varlığını qorumaq üçün etno-millət idrakını və etno-mənəvi yaddaşını oyatmaqdan ibarət idi.

Hər dövrün öz tələbi var. H.Zərdabinin və C.Məmmədquluzadənin dövrü yuxarıdakı ideyaların vacibliyini irəli sürürdü. Bu gün Azərbaycan müstəqil dövlətdir. İndi onun başqa problemləri var. Hər bir kitabın ideyası məhz bu problemlərin həllinə uyğun olmalıdır.

4. Həqiqilik və inandırıcılıq prinsipi. Hər bir kitabın dəyəri ondakı faktların həqiqiliyi, düzgünlüyü, etibarlılığı və dəqiqliyi ilə ölçülür. Kitab nəşrində faktların saxtalaşdırılması yaxud təhrif edilməsi yolverilməzdir. Faktlar mümkün qədər ilkin qaynaqlardan götürülməlidir. Müəlliflər və redaktorlar rəqəmlərlə işləyərkən çox diqqətli olmalıdırlar. Rəqəmlər inanılmış qaynaqlar əsasında yoxlanmalıdır. İnanılmış qaynaqlar dedikdə statistika topluları, rəsmi hesabatlar, ensiklopediyalar və s. nəzərdə tutulur.

Kitablarda yalan məlumatların çap olunması çox qorxuludur. Hər kitab bir yalanı öz tirajının sayı qədər artırır.

Hər oxucunun da öz tirajı var. Kitabın tirajını oxucu tirajına vuranda bu yalanın necə sürətlə və geniş dairədə yayıldığı haqqında aydın təsəvvür yaranır. Bu cür məlumatlar yeni mühakimə və mülahizələr doğurur, yanlış rəylər yaradır, onun da əsasında yeni-yeni yalanlar əmələ gəlir. 1988-ci ildən açıq şəkildə Azərbaycan torpaqlarına soxulması qarşısına məqsəd qoymuş Ermənistan əvvəlcə təbliğat məşinurunu işə saldı. Azərbaycan xalqının ünvanına olmazın böhtanlar yağdırdı. Bütün bu iftira və böhtan dolu təbliğatın yeganə məqsədi dünya ictimaiyyətində Azərbaycan xalqı haqqında pis fikir yaratmaq idi. Belə hallar Azərbaycan xalqının mənəviyyatına yaddır. Lakin unutmamalıyıq ki, öz içimizdə düşmən dəyirmanına su tökənlər tapıla bilər. Əkrəm Əylislinin Moskvada "Drujba narodov" jurnalının 2012-ci il 12-ci sayında nəşr edilmiş "Daş yuxular" əsərini yazan da, çap eləyən də məhz düşmən dəyirmanına su tökdülər. Yaxşı ki, bu əsərdəki iftira və böhtanlara inanan olmadı, onlar ayaq açıb yerimədi. Ona görə də hər bir Azərbaycan yazarından və redaktorundan çox yüksək ayıq-sayıqlıq tələb olunur.

5. Kütləvilik prinsipi. Hər bir kitab oxucu üçün nəzərdə tutulur. Kütləvilik prinsipi oxucu auditoriyasının kütləviliyi kimi başa düşülür. Kütləvi oxucu qazanmaq üçün kitab bir sıra tələblərə cavab verməlidir:

Sadə və aydın dildə yazılmalıdır. Onu oxuyan hər kəs fikri başa düşməlidir.

Oxucuya bilik verməli, tərbiyəvi təsir göstərməlidir; Xalqın zövqünə və maraqlarına uyğun olmalıdır;

Müəllif öz fikirlərinə və obyektivliyinə oxucunu inandırmalıdır:

Kitab oxucu ilə müəllif arasında bir körpü yaratmalıdır.

Təcrübəli yazar tələbkar oxucu kütləsinin istəyini yaxşı bilir, onun zövqünü, mənəvi ehtiyacını dərinlən duyur. Ona görə kitab yazarkən aşağı səviyyəli, oxumayan, oxuduğunu anlamayan, düşünməyən oxucunu yox, oxuduğuna böyük tələbkarlıqla yanaşan, yazardan nəyisə almaq istəyən, du-

yan, düşünən, hər şeydə bir yenilik axtaran, özünü gələcəyə kökləməyi bacaran oxucunu həmişə göz önündə saxlayır, qələmini onun ovqatına uyğun kökləməyə çalışır. Daha doğrusu, kütləvi ədəbiyyatın oxucusu dərin təfəkkürlü, geniş düşüncəli, zəngin məlumatlı oxucudur. Ona deyilmişlərin təkrarı, çalınmış havaların çalınması lazım deyil. Bu oxucu oxuduqlarından nəyisə götürmək, nəyisə mənimsəmək istəyir. Oxuduqlarına bir açar kimi baxır, açmadığı qapıların açarı kimi. Burada müəllif öz oxucusunun zövqünü və tələblərini təmin edəcək əsər yazmaq üçün aşağıdakıları unutmamalıdır:

Yazdığı mövzunu dərindən bilmək, istifadə edəcəyi materialları hərtərəfli öyrənmək;

Fikri aydın və anlaşılıq şəkildə ifadə etmək, onun bütün nüanslarını yetərinə işıqlandırmaq;

Fikrin aydın və sadə ifadəsi adı altında sadəlik oyununa uymamaq;

Təhkiyənin ardıcılığını və axıcılığını gözləmək (fikir və mülahizələrdən tutmuş yaddaqalan örnəklərin göstərilməsinə qədər əsas mətləbin açılmasında sadədən mürəkkəbə prinsipinə əməl etmək);

Oxucuda yeni ideyaların yaranmasına imkan verən materiallardan istifadəyə çalışmaq;

Verilən örnəklərin sadə, anlaşılıq və yığcam olmasını təmin etmək.

Kütləvi ədəbiyyat nə vaxtı ötürmək, nə də əylənmək vasitəsi deyil. Kütləvi ədəbiyyat ciddi ədəbiyyatdır. Bu ədəbiyyat oxucunu gələcək mütaliələrə hazırlayır, təfəkkürünü dərinləşdirir, dünyagörüşünü zənginləşdirir, onun yaradıcı elmi idrakını puxtələşdirir. Ona görə də həm yazar, həm də redaktor nəyi kütləviləşdirmək lazım olduğunu yaxşı bilməlidir. Elmdə, texnikada və s. nə varsa, hamısını kütləviləşdirməyə ehtiyac yoxdur.

6. Müəllifə sayğı prinsipi. Bu anlayış yazarın şəxsi mövqeyinə, fərdi düşüncəsinə, azadfikirliliyinə, şəxsiyyətinə sayğını nəzərdə tutur.

Redaktor-yazar münasibəti kitab nəşrinin çox gərəkli və incə məqamlarından biridir. Əksər hallarda kitabın taleyi bu münasibətdən asılı olur. Çünki bu münasibət iki mövqeyin, iki düşüncənin, hətta iki mədəniyyətin qarşılaşdığı bir müstəvidir. Əslində bu müstəvi redaktora məxsusdur və müəlliflə öz müstəvisində görüşür. Müəllif nəşriyyatda olduğunu, redaktorla üz-üzə dayandığını yaxşı bilir. Ona görə burada redaktor daha çox həssaslıq və sayğı göstərməyə borcludur. Təcrübəli, səriştəli və savadlı redaktorlar bu münasibəti yüksək səviyyədə qururlar. İlk görüşdən yaranmış adi tanışlığı sonradan əməkdaşlığa və hətta dostluğa çevirə bilirlər.

Nəşriyyat redaktoru kitabın ilk oxucusudur. O oxuduğu əlyazmaya da redaktordan qabaq oxucu gözü ilə baxır. Kitab nəşrində bir çox məsələlərin həlli məhz redaktorun hansı səviyyəli oxucu olmağından asılıdır. Kitab çıxandan sonrakı oxucu fikrini redaktor onun əlyazma mərhələsində söyləyir.

Söz azadlığı pərdəsi altında yazar çox şey yazı bilər. Əlyazmanın müəllifi yazardır. Lakin redaktor da kitabın nəşrinə məsul şəxsdir. Redaktor hər hansı bir kitabın nəşrinə üzərinə götürmüş nəşriyyatın təmsilçisidir. Həmin nəşriyyatın adından çıxış edir, onun mövqeyinin icraçısıdır. Redaktor eyni zamanda xalqın təmsilçisidir. Redaktor bunu yaxşı bilməlidir və öz vəzifəsini terinə yetirərkən xalqın təmsilçisi olduğunu bir an da unutmamalıdır.

7. Əlyazmanın dili və üslubu üzərində iş prinsipi. Dil və üslub bir-birilə sıx bağlı anlayışlardır. Elmi dil və elmi üslub, bədii dil və bədii üslub, publisistik dil və publisistik üslub eyni əlyazmanın dil və üslubunu birlikdə müəyyənləşdirir. Ona görə hər bir əlyazmanın redaktəsində onun

dilinin və üslubunun üzərində işləmək böyük önəm daşıyır və diqqət tələb edir.

Hər bir müəllifin yuxarıda deyilənlərdən əlavə özünün fərdi dil və üslub özəllikləri var. Əlyazmanın dili və üslubu üzərində işləyərkən bunların hamısı redaktorun diqqət mərkəzində durmalıdır. Bir sözlə əlyazma üzərində redaktə işi redaktorun dərin dünyagörüşünə, hərtərəfli düşüncəsinə, elmi və ədəbi-bədii biliklərinə, müəlliflərin fərdi dil və üslub özəlliklərini duymaq bacarığına, ədəbi-bədii iş təcrübəsinə əsaslanmalıdır.

Əlyazmanın dili və üslubu üzərində iş deyəndə əslində elə redaktənin mahiyyətini başa düşmək lazımdır. Redaktənin əsasını məhz əlyazmanın dili və üslubu üzərində iş təşkil edir. Redaktor oxuduğu əlyazmanın dil qüsurlarını aradan qaldırır, onun anlaşılmayan hissələrini düzəldir, onu sadə, hamı üçün aydın və başa düşülən bir dilə gətirir. Dil yeknəsək, soyuq və cansız olanda oxucunu yorur və kitabın oxunaqlığını azaldır. Ona görə redaktor çalışmalıdır ki, hər bir kitabın dili canlı, oynaq və təsirli olsun. Oxucunun beyninə, ruhuna, hiss və duyğularına təsir etməyən, onun düşüncələrini hərəkətə gətirməyən kitab adı söz yığınınan başqa bir şey deyil.

Kitabda hər hansı fikrin ifadəsi üçün ən uyğun forma seçilməlidir. Eyni fikri bir neçə şəkildə ifadə etmək olar. Redaktə işində onların ən münasibi tapılmalı, o saxlanmalıdır.

Kitabçılıq işində mümkün qədər sözcülüyə, uzunçuluğa yol verilməməlidir. Fikri az sözlə sadə və yığcam şəkildə ifadə etmək məndə xüsusi daxili gözəllik yaradır. Sözüün çoxluğu, xüsusilə yersiz işlədilən sözlər dili ağırlaşdırır, mətləbin başa düşülməsini çətinləşdirir, cümlədə elə bir dolaşlıq yaradır ki, mətn də öz gözəlliyini itirir. Bunların qarşısını almaq üçün sözlər düzgün seçilməli, zərgər dəqiqliyi ilə elə yerli-yerində düzülməlidir ki, nəyinsə artıqlığı hiss edilməsin. Redaktorun da əsas işi əlyazmanı bu cür kobud

və yolverilməyən dil qüsurlarından arıtlamaq, onu oxucuya canlı xalq dilində çatdırmaqdır.

Redaktə yaradıcılıq işidir. Duyğu və düşüncə işidir. Redaktə işi fikir və məna yaradıcılığı işidir. Şifahi ədəbiyyat örnəkləri min illər boyu xalqın redaktəsindən çıxı-çıxa cıllanmışdır. Onlardan hər biri gəlib bizə çatana qədər neçə-neçə redaktorun əlindən çıxmışdır. Bunlara xalq redaktorları adı vermək olar.

İriliyindən-xırdalığından asılı olmayaraq oxucuya ünvanlanmış hər bir elmi, bədii, elmi-kütləvi və s. kitabın özünəməxsus dəyəri, nəzərdə tutulduğu auditoriyaya verəcəyi fayda olmalıdır. Bu fayda olmayanda kitabın nəşrinə ehtiyac yoxdur.

Elmi üslub adından göründüyü kimi, elmiliyə söykənir. Bəzi müəlliflər elmi üslub pərdəsi altında yazını yersiz terminlərlə o qədər doldururlar ki, onun nə demək istədiyini başa düşmək olmur. Bu elmi üslub deyil. Elmi üslubda terminlərdən istifadə qaçılmazdır, lakin onlar yerində və düzgün işlədilməlidir. Elmi üslubda da fikir aydın və səlis deyilməlidir, məna, məzmun oxucuya qaranlıq qalmamalıdır. Elmi üslubu anlaşılmaqlıq, qarmaqarışıqlıq, xaos kimi başa düşənlər əslində həm elmə, həm də dilə böyük ziyan vururlar. Elmi üslubun özünün bir elmi gözəlliyi olmalıdır.

Bədii üslub elmi üslubdan sözsüz ki, kəskin şəkildə fərqlənir. Elmi üslubda bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə olunmadığı halda, bədii üslubun mayasını bunlar təşkil edir. Burada fikrin ifadəsi standart qəliblərdən kənara çıxır. Bədii gözəllik hər şeyi üstələyir. Emosionallıq, pafos, məcazlılıq, obrazlılıq bədii düşüncənin mayasına hopduğundan bədii üslub əksər hallarda fərdiləşir. Hər bir yazar əsərdə öz dəst-xəttini yaradır. Elmi düşüncə elmi üslubun, poetik düşüncə poetik üslubun kökündə durur. Yəni üslubu yaradan düşüncədi, təfəkkürdü. Bədii üslubu qoruyub saxlamaq redaktorun borcudur.

Redaktorun müəlifə dairəsi onun işinə güclü təsir göstərən amillərdəndir. Marqarin və malqara, eyvan və seyvan, mastit və mastika kimi terminləri bir-birindən ayırma bilməyən redaktorun əlindən çıxan kitabın nə səviyyədə olacağını düşünmək çətin deyil. Ona görə ağıllı yazarlar həmişə savadlı, səriştəli və geniş dünyagörüşü olan redaktor tapmağa çalışırlar. Savadsız müəllifə isə özü kimi redaktor daha çox sərf eləyir. Necə deyərlər, "taylı tayını tapar"

8. Yenilikçilik prinsipi. Redaktə işində ən önəmli məsələlərdən biri də yenilikçilikdir. Bu prinsip təkcə redaktora yox, yazara da aiddir. Oxucuya təzə söz, yeni fikir deməyən yazarın yazmağından yazmamağı daha xeyirlidir. Kitabın yazılmasında və nəşrində ən ümdə məsələ oxucu tələbatını ödəmək, oxucu marağına cavab verməkdir. Söhbət təcrübəli və tələbkar oxucudan gedir. "Köhnə palan içi tökən" kitablarla kitabı hörmətə mindirmək olmaz. Ona görə yazar da, redaktor da bu prinsipi unutmamalıdır. Yazar özü oxucuya yeni söz, təzə fikir söyləmək haqqında düşünməli, redaktor buna həm yardım göstərməli, həm də tələbkar yanaşmalıdır. Yeni söz, təzə fikir yeni oxucu deməkdir!

9. Ənənəvilik prinsipi. Hər bir sahədə olduğu kimi redaktə işində də ənənə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Redaktə işi yoxdan yaranmayıb, o da müəyyən tarixi təcrübə əsasında inkişaf edib, püxtələşib, mövcud ənənə üzərində formalaşmışdır. Redaktənin tarixi təkcə çap kitabı ilə bağlı olmayıb, daha qədimdir. Hələ əlyazma kitabların hazırlandığı dövrlərdə də onların üzərində redaktə işi aparılır, səhvlər düzəldilirdi. Ona görə üzvi köçürüləcək əlyazmaların ilk nüsxələrini savadlı, təcrübəli, qələmlə yazı-pozudan yaxşı baş çıxaran adamlara oxudurdular. Onlar bugünkü redaktorun işini görürdülər.

Azərbaycanda redaktə işi XIX yüzildə qəzet, jurnal və kitab nəşri ilə bağlı olaraq yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun, Mirzə Fətəli Axundovun, S.Ə.Şirvaninin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Həsən bəy Zərdabının,

İsmayıl Qaspiralının, Mirzə Cəlilin, Orucov qardaşlarının, Ünsizadə qardaşlarının, Firudin bəy Köçərlinin, Əlibəy Hüseynzadənin, Əhməd Ağaoğlunun, Ömər Faiq Nemanzadənin və digərlərinin müəllifliklə yanaşı, nəşirlik və redaktorluq işləri diqqətdən kənar qalmamalıdır. Onların fəaliyyətləri Azərbaycanda nəşirlik və redaktorluq ənənəsinin mühüm bir mərhələsini təşkil edir. Bu gün arxivlərdə çoxlu kitab, jurnal və hətta qəzetlər saxlanılır ki, onların ağı yerlərində görkəmli şəxsiyyətlərin qeydləri var. Məsələn, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin şəxsi arxivində bir "Avesta" kitabı var. Onun səhifələrinin ağı yerlərində yazıçı öz xəttlə qeydlər və düzəlişlər etmişdir. Bu səpgili qeyd və düzəlişləri də redaktə kimi qəbul etmək olar. Klassik əsərləri oxuyan ziyalılar onları təfsir edir, izahlar verir, mətnə rastlaşdıqları uyğunsuzluqları dəqiqləşdirir, anlaşılmayan və pozulmuş yerləri öz fəhminin gücü ilə bərpa edirdilər. Bütün bunlar da redaktə işi olub, öyrənilməyə layiqdir.

10. Gənc yazarlara qayğı prinsipi. Gənc yazar anlayışını izaha ehtiyac yoxdur. Gənc yazarın ən çox qayğıya, bir isti nəfəsə, məsləhətə ehtiyacı olur. Bu qayğıyı göstərmək isə yaşlı, təcrübəli, nüfuzlu şəxslərin borcudur. Bizim dahi klassiklərimiz gənclərə qayğı göstərməyi özlərinin mənəvi borcu hesab etmişlər. Elə klassiklərimiz var ki, özləri bir məktəb olmuşlar. Gənclər də bu məktəblərin ətrafına toplaşmışlar. "Molla Nəsrəddin" jurnalı belə məktəblərdən biri idi. Onun ətrafına toplaşanlar "Molla Nəsrəddin" çilər adıyla tanındılar.

Gənclərə qayğı deyəndə, birinci növbədə, onların istedadı, qabiliyyəti, bacarığı nəzərə alınmalıdır. İstedadsız qayğı göstərmək istedadlına məhv etmək deməkdir.

Azərbaycan üçün Səməd Vurğun bir qayğı məktəbi olmuşdur. Onun qayğısı Bəxtiyar Vahabzadə, Əlağa Kürçaylı, Aşıq Şəmşir kimi onlarla qələm adamının üzə çıxması, püxtələşməsi və tanınması ilə nəticələnmişdir. Bəzən bürəyən bir gəncin əlindən tutmaq onun taleyini həll eləyir.

Gənc yazarlara qayğı göstərmək daha çox redaktorların borcudur, çünki onun ilk qarşılaşdığı adam əksər hallarda redaktor olur. Redaktor gənc yazarı həm ruhdan salıb, qələmini yerə qoydura bilər, həm də ona qol-qanad verər, düz yola çəkər, yetişib-püxtələşməsinə yardımçı olar. Bunlar redaktorun fərdi keyfiyyətlərindən, xarakterindən çox asılıdır. Bütün hallarda redaktor istedadlı, qabiliyyətli, ümidverən gənc yazarlara qayğı göstərməyə borcludur. Redaktorun bu qayğısı gənc yazarın istedadını cilalamağa, qabiliyyətindən, bacarığından düzgün istifadəyə xidmət etməlidir. Təcrübəli redaktor gənc yazarda özünə inam yaratmaqla yanaşı, onda sözə məsuliyyətlə yanaşmaq, hər şeyi yüz dəfə ölçüb, bir dəfə biçmək vərdişləri aşılamağı bacarmalıdır. Gənc yazar bilməlidir ki, çiy, tələm-tələsik, başdansovdu yazını oxucuya vermək olmaz. Oxucu bir dəfə iyrendiyi imzayı ikinci dəfə görmək istəmir. Küsmüş oxucu ilə barışmaq çətin olur. Bu cür incə həqiqətləri gənc yazar bilmir. Redaktorun isə bu işlərdə yetərincə səriştəsi var. Bütün bu məsələlərdə gənc yazarı düz yola çəkmək məhz ona qayğı deməkdir.

11. Yazar əməyinə qayğı prinsipi. Hər bir əlyazma böyük zəhmət bahasına başa gəlir. Məzmunundan, mənasından, dəyərindən asılı olmayaraq hər bir əlyazma emal üçün hazırlanmış xammaldır. Nəşriyyat həmin xammalı işləyir, emal edir və hazır məhsul şəklində salır. Sözsüz ki, dəyərsiz, gərəksiz, nəşrə yaramayan əlyazmalar da olur. Onlar dəyərləndirmə mərhələsində çıxdaş edilir.

Bəyənilmiş hər bir əlyazma diqqət və qayğı tələb edir. Bu diqqət və qayğı hiss eləyən yazar nəşriyyata daha çox bağlanır, əməkdaşlığa daha çox maraq göstərir, hər şeydən bacardığı qədər yararlanmağa çalışır.

Yazar əməyinə qayğıni pis əsəri tərifləmək, nöqsanlara göz yummaq, onun dəyərsizliyini, bəzi hallarda zərərini gizlətmək kimi başa düşmək olmaz.

Yazar əməyinə qayğı əlyazmaya tələbi arxa plana keçirməməlidir.

Azərbaycanda gənc yazarların əməyinə qayğının yaxşı ənənələri və gözəl örnəkləri vardır. Onları unutmamaq və yaşatmaq lazımdır.

Yuxarıda redaktə işinin əsas prinsiplərindən danışıldı. Onların hər birinin öz önəmi var. Ancaq küll halında hamısının arxasında bir ülvə məqsəd dayanır: Dövlətçiliyə, xalqa, millətə xidmət! Bütün prinsiplərin mahiyyəti bu xidmətlə bağlıdır. Kitab nəşrində bu prinsiplərdən hər hansı birinin pozulması birbaşa yaxud dolayısıyla Vətənə, xalqa, millətə, dövlətə və dövlətçiliyə sayğısızlıq deməkdir. Ona görə hər bir redaktor əlyazma üzərində işləyərkən bu prinsipləri daim göz önündə saxlamalıdır.

7.4. Redaktə işinin əsas məqsədi

Hər bir işdə olduğu kimi, redaktə işinin də konkret məqsədi var. Bu məqsəd, birinci növbədə, millətə xidmət etməkdir. Bu xidmətin əsasında millətin etik və estetik tələbini ödəmək dayanır. Kitab isə millətin etik və estetik tələbinin ödənilməsində ən yaxşı, əvəzəlməz vasitədir. Ona görə də nəşriyyatın və redaktorun qarşısında duran əsas məqsəd oxucuya veriləcək kitabın məzmununun dolğunluğunu, yüksək ideyalılığını, asan və maraqlı oxunmasını, onlardakı bilik və informasiyanın maksimum səviyyədə çatdırılmasını təmin etmək üçün əlyazmanı mümkün qədər cilalamaqdan, təkmilləşdirməkdən, etik və estetik baxımdan gözəlləşdirməkdən ibarətdir.

Kitab nəşrində redaktənin ikinci məqsədi daha önəmli, daha əhəmiyyətlidir. Bu, Azərbaycan üçün milli dövlətçiliyi, onun müstəqilliyini, xalqın özünəməxsus milli xüsusiyyətlərini, milli-mənəvi dəyərlərini qorumaqdan ibarətdir. Redaktə işində bu məsələlər daim redaktorun diqqət mərkəzində durmalıdır. Redaktor kitabda dövlətçiliyimizə, onun müstəqilliyinə, xalqın tarixinə, adət-ənənələrinə, əxlaqına və psixologiyasına, mənəvi dəyərlərinə qarşı pis fikirlərin,

ziyanlı düşüncələrin, hətta qərəz və düşmənçilik duyğularının yer almasına yol verə bilməz. Çox zaman demokratiya və söz azadlığı pərdəsi arxasında gizlənilib çox çirkin, qərəzli və düşmənçilik niyyətlərini həyata keçirməyə çalışanlarla rastlaşırıq. Həm sovetlər dönəmində, həm də ondan sonrakı müstəqillik illərində Azərbaycanda tariximizi saxtalaşdıran, özümüzü aşağılayan, milli-mənəvi dəyərlərimizi gözdən salmağa çalışan düşmən xislətli alimlər və yazarlar olmuşdur. Bu cür adamlar sovetlər dönəmində Azərbaycan elminə və mənəviyyatına çox ziyan vurublar. Təəssüflər olsun ki, onların səpdikləri toxumlar bu gün də cücərir. Bu gün də bir çoxları həmin yolla gedir, öz "müəllimlərinin" xəyanətlərini davam etdirirlər. A.Nəbiyev sifarişlə bir "Koroğlu" dastanı uydurdu. Məqsədi "Koroğlu"nu gözdən salmaq idi. Yaxud "Koroğlu" haqqında başqa bir yazıdan: "Sözü söz üstünə gətirib deməliyik ki, gəlin, siz Allah, "bizə Koroğlular lazımdır" deyə hayqırmayaq, onun "Əlini bığına çəkməyi" də özünə qalsın. İnsanların, insanlığın məhvinə səbəb olacaq "həramilik" tək xəstəliyə düçar olmuş rusun bizə sırıdığı partizan koroğlular, mən nə bilim, neobolşevik Kürdoğlular kimi haramzadələr bu gün bizə əsla lazım deyil".

"Urus Koroğlusunu" adlı bu yazı "Azərbaycan" jurnalında çap edilmişdir. "Koroğlu" dünya epik söz sənətinin bənzəri olmayan şah əsəridir. Dünya xalqlarının eposları sırasında onu yalnız "Dədə Qorqud"la yanaşı qoymaq olar. Yuxarıdakı yazı isə başdan ayağa düşmənçilik duyğu və düşüncəsiylə yazılmışdır. Burada yazanın mövqeyi, düşüncəsi, məsləki, əxlaqı, türk, o cümlədən Azərbaycan xalqının "Koroğlu" kimi möhtəşəm, əvəzsiz mənəvi mədəniyyət abidəsini gözdən salmaq cəhdi göz qabağındadır. Müəllifin yazını yazmaqda yeganə məqsədi budur. Bəs onu nəşr edən redaktorun məqsədi nədir? Bunu səhlənkarlıq adlandırmaq olmaz, çünki "Urus Koroğlusunu" məqaləsi adından başlayaraq son cümləsinə qədər bu məqsədlə yazılmışdır və fikirlər örtülü, sətiraltı yox, açıq söylənmişdir. Onda belə çıxır ki, redaktorun da məqsədi müəlliflə eynidir.

Azərbaycanda bu cür yazılar çox yazılır, indi də tariximiz saxtalaşdırılır, mənəvi dəyərlərimizə böhtan atılır və s. Ona görə Azərbaycanda nəşriyyat redaktorunun qarşısında bir sıra ciddi məqsədlər durur. Onları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. Müəllif seçmək;
2. Mövzu seçmək;
3. Əsərin yazılmasında müəllifə kömək etmək;
4. Müəllifin məqsədini düzgün duymaq;
5. Əlyazmaya milli dövlətçilik, xalqın mənafeyi, milli-mənəvi dəyərlər prizmasından baxmaq;
6. Əsərin son taleyini irəlicədən görmək.

Bütün bunlar vəzifə borcu ilə yanaşı, redaktorun əlyazma üzərində işləyərkən bir vətəndaş kimi qarşısında duran əsas məqsədlərdir. Bu məqsədləri yerinə yetirmək üçün redaktor həmişə ayıq-sayıq olmalı, əlyazmanın məzmununu diqqətlə yoxlamalı, müəllifin gizli məqsədlərini üzə çıxarmağı bacarmalıdır. Bunlar hər bir redaktordan fərdi şəxsi keyfiyyətlər tələb edir.

7.5. Əlyazmanın dəyərləndirilməsi

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmanı redaktor qəbul etdikdən sonra onun birinci işi əsərin dəyərləndirilməsidir. Əlyazmanın dəyərləndirilməsi nəşriyyat işində ən məsuliyyətli mərhələdir. Əsərin sonrakı taleyi məhz bu mərhələdə həll olunur.

Əlyazmanın dəyərləndirilməsinin bütün məsuliyyəti redaktorun üzərinə düşür. Dəyərləndirmə zamanı redaktorun rəyi obyektiv olmalı, onun bütün fikirləri elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Bu da redaktordan bir çox fərdi keyfiyyətlər, o cümlədən yüksək hazırlıq, bilik və peşəkarlıq tələb edir.

Əlyazmanın hazırlıq mərhələsində müəlliflə əməkdaşlıq etmiş redaktorun əsəri dəyərləndirməsi o qədər də çətinlik törətmir, çünki müəllifin yazı qabiliyyəti də, bacarığı

da, əsərin məzmunu da artıq ona tanış olur. Belə hallarda əlyazma redaktor onu tamamlanmış hesab etdikdən sonra nəşriyata təqdim olunur. Ona görə həmin əlyazma nəşriyyata təqdim olunanda artıq dəyərləndirilmiş sayılır.

Əgər əlyazmanın nəşriyyata təqdim olunana qədərki mərhələsində redaktor müəllifə tələbkarlıqla yanaşmayıbsa, onu gərəyinəcə işlətməyibsə, əlyazmanın hazır hissələrini oxumaqda səhlənkarlığa yol veribsə, onda redaktə zamanı bütün bu qüsurları onun özü aradan qaldırmağa məcbur olur. Bu da əlyazmanın redaktəsinə lazım olduğundan daha çox vaxt və əmək sərfi deməkdir.

Əlyazmanın dəyərləndirilməsi dedikdə daha çox onun ideyası, mövzunun aktuallığı, onun işlənmə səviyyəsi, sosial təhlilin dərinliyi, dilinin aydınlığı, anlaşılqlılığı, üslubun fərdiliyi, ədəbi gözəlliyi və s. başa düşülür. Redaktor ona təqdim edilmiş əlyazma ilə diqqətlə tanış olur, bir nəşir kimi onu dəyərləndirməyə başlayır. Buna ilkin dəyərləndirmə deyirlər. Əlyazmanın ilk oxucusu olan redaktor qərar qəbul etməkdə tamamilə sərbəstdir. Onun obyektə əlyazmadır və hər hansı qərar çıxararkən yalnız onun mətninə söykənir. Redaktor əlyazma haqqında müxtəlif qərarlar verə bilər:

1. Əlyazma nəşrə yararlıdır;
2. Redaktorun qeydləri əsasında yenidən işləmək üçün müəllifə qaytarılmalıdır;
3. Mütəxəssis rəyinə göndərilməlidir;
4. Nəşriyyat şurasında müzakirə edilməlidir;
5. Nəşr üçün yaramır, geri qaytarılmalıdır. Əgər müqavilə bağlanmışdırsa, pozulmalıdır.

Redaktor hansı qərarı çıxarırsa-çıxarsın müəllifin şəxsiyyətinə, istedadına, yaradıcılıq axtarışlarına və s. sayğıyla yanaşmağa borcludur. Bundan başqa, verdiyi qərarı yetərinəcə əsaslandırmağı bacarmalıdır. Bütün hallarda redaktorun qərəzli olmağına yol verilmir.

Bütün hallarda redaktorun yazılı rəyi redaksiya müdiri tərəfindən imzalanır və baş redaktor tərəfindən təsdiq edilir.

Təcrübədə müəllifin nəşriyyat redaktorunun mənfə rəyi ilə razılaşmadığı hallara tez-tez rast gəlinir. Belə hallarda əlyazma kitabın aid olduğu sahə üzrə tanınmış mütəxəssisə rəsmi olaraq rəyə göndərilir. Buna kənar rəy, mütəxəssisə kənar rəyçi deyilir. Nəşriyyat təcrübəsi göstərir ki, yazarla rəyçilər arasında bir çox hallarda anlaşılmaqlıqlar baş verir. Ona görə nəşriyyat kənar rəyçi imzasının açıqlanmasını istəmədiyi hallarda onu gizli saxlayır. Bu zaman müəllif onun əlyazmasına rəyin kim tərəfindən yazıldığını bilmir.

Müəllifin öz fikirlərini müdafiə etmək hüququ var. O, nəşriyyat redaktorunun və kənar rəyçinin fikirlərinə yazılı şəkildə cavab verə bilər. Ancaq bu zaman müəllif öz fikirlərini kifayət qədər əsaslandırmalı, eyni zamanda nəşriyyat redaktorunun və kənar rəyçinin fikirlərində razılaşmadığı məqamları aydınlaşdırmalı, özünün haqlı olduğunu sübut etməlidir. Müəllifin dəlil-sübutları dövlətin, xalqın zərərinə, ümumbəşəri dəyərlərin ziddinə olmamalıdır.

Müəllifin nəşriyyat redaktorunun və kənar rəyçinin tənqidi fikirləri ilə razılaşmayıb, onların əlyazmanı yetərinəcə öyrənməyib, düzgün dəyərləndirmədiklərini iddia etdiyi hallarda məsələ nəşriyyat şurasının müzakirəsinə çıxarılır. Əslində nəşriyyat redaktorunun da, kənar rəyçinin də məqsədi əlyazmanın daha yüksək səviyyədə işlənməsindən, kitabın əhəmiyyətini artırmaqdan ibarətdir. Lakin bir çox hallarda müəlliflə rəyçilər ortaqlıq məxrəcə gələ bilmirlər, mövqelər kəskin şəkildə ayrılır. Hətta belə vəziyyətdə kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu ayırd eləmək xeyli çətinlik törədir. Yazar da, ona mənfə rəy yazmış redaktor da fikrinin üstündə dayanır. Bu da vəziyyəti gərginləşdirir. Lakin bunun çox asan çıxış yolu var.

Nəşriyyat təcrübəsində kiminsə əlyazmasını dəyərləndirərkən ona mənfə rəy yazmış redaktorun haqlı olduğu hallara çox rast gəlinmişdir. Bəzi müəlliflər redaktorun nəşrliyi üzündən zəif əsərlərini nəşr etdirdikdən sonra onlarda özündən razılıq hissi yaranır. Ağıllı yazarlar redaktordan öncə yazdıqlarını özləri dəyərləndirirlər. Savadsız və təcrü-

bəsis yazarlar isə əslində nə yazdıqlarını da, onun dəyərini də bilmirlər. Elə düşünülür ki, onların yazdıqlarına heç kim mənfi rəy verə bilməz. Nəşriyyatlarda savadlı, təcrübəli, müxtəlif elm sahələrinə dərinlən bələd olan redaktorlar da tapılır və onlar belə zəif, dəyərsiz kitabların nəşrinə qol qoymurlar. Əlyazmanı yaxşı təhlil eləyib ona obyektiv rəy yazırlar. Yazarın həmin rəylə razılaşmadığı hallarda məsələ Nəşriyyat şurasında həll edilir. Nəşriyyat şuraları ayrı-ayrı sahələr üzrə təcrübəli mütəxəssislərdən yaradılır və onun qərarı dəyişilmir. "Azərnəşr" də belə məsələlərə çox baxılmışdır və əksər hallarda Nəşriyyat şurasının üzvləri müəllifin tanınmış alim və hətta öz həmkarları olduğuna baxmayaraq nəşriyyat redaktorunun onun əsəri haqqında yazdığı rəydə göstərilənlərin doğruluğunu təsdiq etmişlər.

Unutmaq lazım deyil ki, mövzuya ən azı müəllif qədər bələd olmayan redaktor ona mənfi rəy yaza bilməz. Mənfi rəy yazmaq redaktordan yüksək hazırlıq və böyük məsuliyyət tələb edir. Belə redaktorlar isə var və çox azdır. Ağıllı və savadlı müəlliflər redaktorun və kənar rəyçinin fikirlərinə hörmətlə yanaşır, onların işin xeyrinə olan iradlarını böyük məmnuniyyətlə aradan qaldırırlar. Hətta bu işdə redaktorun savadından, səriştəsindən və bacarığından bəhrələnen müəlliflər də olur. Onlar əlyazmalarını işləməkdən yorulmur. Onu böyük həvəslə təkmilləşdirməyə çalışır, bu işdə redaktorla yaxından məsləhətləşirlər. Müəllifin işlədiyi əlyazmanı redaktor yenidən nəzərdən keçirir və bəyəndikdən sonra onun redaktəsinə başlayır.

Tək-tək hallarda müəllif inadkarlıq göstərir. Əsərinin əl dəymədən olduğu kimi nəşrinə çalışır. Nəşriyyat belə əsərləri nəşr edə bilər, lakin həmin kitabda "Nəşriyyatdan" başlığı altında yazı verilməli və müəlliflə nəşriyyat arasındakı anlaşılmazlıqlar orada öz əksini tapmalıdır.

Nəşriyyat təcrübəsində tez-tez oğurluq əsərlərin çapına cəhdlərlə qarşılaşmaq olur. Bir də görürsən ki, müəllif rus və ya başqa dillərdə çapdan çıxmış bir kitabı ya bütövlükdə, ya da onun müəyyən hissəsini öz adına nəşr etdirmək

istəyir. Mütaliəsi güclü olan redaktorlar bunu tuta bilirlər. Əslində hazırkı dövrdə belə plagiatları tutmaq və onların qarşısını almaq çox çətinidir. Əksər nəşriyyatlarda bu gün redaktorların olmamağı belə yazarların əl-qollarını açmış, onların plagiatlıqlarını tutmağı daha da çətinləşdirmişdir.

1. Nəşriyyat təcrübəsində əlyazmanın dəyərləndirilməsi üçün konkret müddətlər də müəyyənləşdirilmişdir. Bu zaman, birinci növbədə, əlyazmanın həcmi nəzərə alınmalıdır, çünki redaktorun əlyazma ilə tanış olması üçün tələb olunan vaxt onun həcmindən asılıdır. Müddətin müəyyənləşdirilməsinə təsir edən ikinci amil əlyazmanın nəşriyyata müqavilə əsasında, yaxud müqaviləsiz qəbul edilməsidir. Üçüncü amil əlyazmanın növüdür, yəni onun mürəkkəbliyi dərəcəsidir. Hər üç halda əlyazmanı aşağıdakı müddətlərdə dəyərləndirmək tələb olunur:

Nəşriyyatla müəllif arasında müqavilə bağlanmış əlyazmaların dəyərləndirilmə müddəti:

Daxil olduğu gündən etibarən 30 gün ərzində;

Üstəgəl hər müəllif vərəqi üçün əlavə 4 gün.

2. Nəşriyyatla müəllif arasında müqavilə bağlanmayan əlyazmaların dəyərləndirilmə müddəti:

Həcmi 10 m.v-dən az olan əlyazmalar 3 ay ərzində dəyərləndirilməlidir;

Həcmi 10 m.v-dən çox olan əlyazmalar 3 ay və üstəgəl əlavə həcmə hər 5 m.v-i üçün 1 ay ərzində dəyərləndirilməlidir.

Dəyərləndirildikdən sonra yalnız nəşri məsləhət bilinən əlyazmalar üzərində redaktə işinə başlanılır. Digər əlyazmalar yazarın özünə qaytarılır.

7.6. Redaktor-müəllif münasibətləri

Nəşriyyat prosesinin başlanğıcını, adətən, müəllif mərhələsi adlandırırlar. Bu təbiidir, çünki nəşriyyat əlyazmalarla işləyir, əlyazmanı isə müəllif hazırlayır. Əlyazmanın hazırlanub nəşriyyata təqdim olunması mürəkkəb bir prosesdir. Nəşriyyat təcrübəsində daha çox üç halla qarşılaşırıq:

1. Əksər hallarda müəllif əsəri nəşriyyata hazır şəkildə təqdim edir.

2. Lakin nəşriyyat da ayrı-ayrı müəlliflərə sifariş verə bilər.

3. Bundan başqa, bəzi hallarda müəllif yazacağı əsər barədə nəşriyyatla danışıq aparır, onun planını və annotasiyasını hazırlayıb müzakirəyə verir. Əsərin planı və annotasiyası bəyənildikdən sonra müəlliflə müqavilə bağlanır. Müqavilə bağlandıqı andan nəşriyyat prosesi başlayır. Müəllifdən əlyazmanın qəbulu onun başlanğıcı, əlyazmanın istehsalata verilməsi isə sonu sayılır.

Nəşriyyat bu mövzuda olan müqavilələri ilk dəfə kitab yazan yaxud tanımadığı müəlliflərlə bağlamağa çox da maraq göstərmir. Belə müqavilələr daha çox nəşriyyatın tanıdığı, əvvəllər kitabı çap edilmiş, yazmaq bacarığı və təcrübəsi olan, işin öhdəsindən gələcəyi heç bir şübhə doğurmayan müəlliflərlə bağlanır.

Kitab nəşrində ən mühüm məsələlərdən biri redaktor-müəllif münasibətləridir. Kitabın dəyəri, əhəmiyyəti, aktuallığı, mövzusunun işlənmə dərəcəsi və əhatə olunma səviyyəsi əksər hallarda redaktor-müəllif münasibətlərindən asılı olur. Nəşriyyat işində redaktor-müəllif münasibətləri daha çox əlyazma nəşriyyata daxil olana qədərki dövrdə yarandığı hallara da rast gəlinir. Yuxarıda göstərilmiş üç haldan birincisində bu münasibətlər əlyazma nəşriyyata daxil olduqdan

sonra, ikinci və üçüncü hallarda isə əlyazma nəşriyyata daxil olana qədərki dövrdə yaranır. Ona görə redaktor-müəllif münasibətlərini konkret olaraq iki mərhələyə bölmək olar:

1. Əlyazma nəşriyyata təqdim olunana qədərki dövr;
2. Əlyazma nəşriyyata təqdim olunduqdan sonrakı dövr.

Bu dövrlərdən hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

Birinci mərhələdə redaktorun müəlliflə münasibət yaratması, əsərin yazılma prosesində iştirak etməsi məcburi deyil, bu nəşriyyatdankənar işdir və onu müəllifin özü yerinə yetirməlidir. Bu zaman redaktorun müəlliflə işləməsi yalnız könüllü ola bilər.

Birinci mərhələdə redaktorun köməyinə daha çox gənc və təcrübəsiz müəlliflərin ehtiyacı olur. Nəşriyyatın sifarişi ilə əsər yazan müəlliflər də bu köməkdən yararlanmağa üstünlük verirlər. Hər iki halda redaktor-müəllif münasibətləri və əməkdaşlığı birincinin ikinciyə verdiyi məsləhətlər üzərində qurulur. Redaktor müəllifin yazacağı əsərin planı ilə tanış olur, onun quruluşunu, formasını, məzmununu, ifadə və yazılma prinsiplərini nəzərdən keçirir, bunlar barədə müəllifə öz təklif və məsləhətlərini verir. Arxivlərdə və müəyyən kitabxanalarda saxlanan əlyazmalarla işləmək lazım gəldikdə çətinlik yaranarsa, redaktor nəşriyyat adından müəllifə göndərişlər verə bilər. Müəyyən statistik məlumatların və digər faktların toplanması, əldə edilməsi, həmçinin dəqiqləşdirilməsi işində də redaktor müəlliflərə nəşriyyatın hüququndan və nüfuzundan istifadə edərək yardım göstərir. Hətta bəzi hallarda lazım olan təşkilatlara nəşriyyat adından məktublar göndərilir.

Redaktor gənc və təcrübəsiz müəlliflərlə işləyərkən onlara hansı kitablardan və necə istifadə etmək barədə də məsləhətlər verə bilər. Təcrübə göstərir ki, bu qəbildən olan müəlliflər mövzunu seçməkdə, əsərin quruluşunu müəyyənləşdirməkdə, lazım olan materialları toplamaqda, lazım olan

kitabları tapmaqda, əlavə qaynaqlardan istifadə etməkdə daha çox çətinlik çəkirlər

Redaktorun gənc və təcrübəsiz müəlliflərə köməyi bunlarla məhdudlaşmır. Bu köməyin digər yolları da var. Təcrübədə oxucularla görüşdən də istifadə edilir. Məsələn, kitabın bir fəslə yazılıb qurtardıqdan sonra onun müzakirəsi keçirilir. Əlbəttə, oxucularla canlı ünsiyyət yaratmaq, görüşlər keçirmək, müzakirələr aparmaq heç vaxt faydasız olmur. Oxucu deyəndə sadəcə kitab oxuyan adam haqqında düşünmək lazım deyil. Birincisi, oxucular arasında yaxşı mütəxəssislər var. İkincisi, elə oxucu var ki, yüksək hazırlığa, xüsusi qabiliyyətə və istedadla malikdir. Nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu yaxşı seçə bilər. Onların məsləhət və təklifləri çox vaxt işin xeyrinə olur. Ağıllı müəlliflər belə oxuculardan ustalıqla bəhrələnirlər və yazdıqları əsəri onların tənqidi fikirləri əsasında yenidən gözdən keçirir, onun qüsurlarını asanlıqla aradan qaldırır, kifayət qədər təkmilləşdirirlər.

Kitab işində, xüsusilə müəllifin mövzu üzərindəki işinin uğuru, birinci növbədə, onun şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır. Kitab yazmaq hər adamın işi deyil. Burada yazardan bir çox keyfiyyətlər tələb olunur:

Kitab yazan adamın yazmaq qabiliyyəti, istedadı olmalıdır;

Kitab yazan adam yazmaq vərdişlərinə yiyələnmişdir;

Yazacağı mövzunu yaxşı mənimsəməli, onunla bağlı zəngin məlumat toplamalı, hərtərəfli biliyə malik olmalıdır;

Topladığı materiallarla işləməyi, onları sistemləşdirməyi, analitik təhlillər aparmağı və nəticələr çıxarmağı bacarmalıdır;

Kitab yazmağın prinsiplərinə, sirlərinə bələd olmalıdır.

Nəşriyyat kitab yazmağı sifariş verdiyi yaxud əvvəlcədən müqavilə bağladığı müəlliflərdə bu keyfiyyətlərin olub-olmadığına mütləq diqqət yetirməlidir. Çünki yazılıb gələcəkdə nəşriyyata təqdim ediləcək əsərin keyfiyyəti bunlardan asılıdır. Bu keyfiyyətləri yoxlamaq isə çox zaman

redaktorun üzərinə düşür. Yaxından ünsiyyət, söhbətlər və müzakirələr zamanı redaktor yazarın həm ümumi səviyyəsini, həm də yazacağı mövzu ilə bağlı hazırlığının yetərli olub-olmadığını öyrənir. Əgər yazarın hazırlıq səviyyəsi, bacarığı və qabiliyyəti redaktoru qane etmərsə, o redaksiya müdiri və baş redaktorla razılaşaraq sifarişin icrasını dayandıрмаğa qərar verir. Bəzi hallarda yazara səriştəli həmmüəllif tapmaqla da məsələni yoluna qoymağın mümkünlüyü ölçülüb-biçilir.

Redaktor-müəllif əməkdaşlığının faydalılığını artırmaq, kitab nəşrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə əvvəllər "redaktorun yaddaş kitabçası" hazırlanırdı. Burada müəlliflərin hüquq və vəzifələri, əlyazmanın hazırlanma qaydaları, qrafika materiallarından istifadənin forma və üsulları, onların mətndə yerləşdirilmə prinsipləri, redaktorun səlahiyyətləri və s. göstərilirdi. Yaddaş kitabçasında müəlliflər əlyazmanı nəşriyyata necə təqdim etmələri, illüstrasiya və şəkilləri necə hazırlamaları, dib yazılarını və sitatları necə vermələri, bibliografiyanı necə tərtib etmələri və digər məsələlər barədə ətraflı bilgilərlə tanış olurdular. İlk baxışdan çox elə də önəmli görünməyən bu "xırda" işlər əslində kitab nəşrində mühüm işlərdir və onlara vaxtında əməl edilməməsi sonrakı mərhələlərdə ciddi çətinliklərin qarşıya çıxması ilə nəticələnir.

Bilmək lazımdır ki, əlyazmanın nəşrə hazırlanması olduqca mürəkkəb və məsuliyyətli bir işdir. Burada çox zaman qabaqcadan bilinməyən müəyyən məsələlər də qarşıya çıxır. Belə problemlərin əsərin istehsalata təqdim edildiyi mərhələdə aşkara çıxarılması onun nəşrini yubadır. Hətta onlar gözdən yayınmışda kitabın qüsurlu çıxmasına da səbəb olur. Ona görə də bu qüsurların vaxtında üzə çıxarılıb aradan qaldırılması çox vacibdir. Kitabın daha keyfiyyətli nəşri böyük qayğı və diqqət tələb edir.

Redaktor-müəllif münasibətlərinin əlyazmanın nəşriyyata təqdim olunana qədərki mərhələsində müəllif istəməz redaksiya-nəşriyyat işinin iştirakçısına çevrilir. Ki-

tabın gələcəkdə daha keyfiyyətli, sanballı, dəyərli alınması bu əməkdaşlığın səviyyəsindən çox aslıdır.

Redaktor-müəllif münasibətlərinin və əməkdaşlığının birinci mərhələsi əsərin tamamlanıb nəşriyyatın tələblərinə uyğun olaraq yığılıb oxunmuş halda nəşriyyata təhvil verilməsi ilə başa çatır. Əlyazma nəşriyyata təqdim edildikdən sonra redaktor-müəllif münasibətlərinin və əməkdaşlığının ikinci mərhələsi başlayır. Bu mərhələ birbaşa redaktə işi ilə bağlıdır. Redaktə ciddi, çətin və uzunmüddətli bir işdir. Onun bir çox özəllikləri var. Bunlar barədə ayrıca danışıldığına görə, deyilənləri təkrarlamağa ehtiyac yoxdur.

7.7. Nəşriyyat redaktoru. Redaktə işi.

Redaktor latın sözü olan "redaktus"dan götürülmüşdür. Mənası sahmanlamaq, səliqəyə salmaq, nizamlamaq deməkdir.

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə bu söz "Redaktə-mətni yoxlayıb düzətlmək, sonuncu dəfə işləyib çapa hazırlamaq" şəklində şərh edilmişdir.

Redaktor nəşriyyatda aparıcı vəzifələrdən biridir. Kitab nəşrindən danışarkən redaktorun adını, çəkdiyi zəhməti, gördüyü işi heç vaxt unutmaq olmaz. İstənilən kitabın ilk oxucusu redaktordur. Redaktor əlyazmanın adından, quruluşundan tutmuş, məzmununa, mənasına, dəyərinə, oxucunu maraqlandırıb-maraqlandırmayacağına qədər hər şeyi əvvəlcədən ölçüb-biçən, onun sonrakı taleyini irəlicədən müəyyənləşdirən yeganə şəxsdir. Əlyazma torpaqdır, redaktor əkinçidir. Nəşriyyatda əlyazmanın körpə uşaq kimi nazını çəkən redaktordur.

Redaktor yaradıcı şəxsdir. Onun işi yaradıcılıq işidir. Hər bir əlyazma müəyyən bir yaradıcılıq fəaliyyətinin məhsuludur. Yaradıcılıq işini yaradıcılığı olmayan şəxs yüksək səviyyədə redaktə eləyə bilməz. Redaktədən öncə əlyazmanı

dərindən duymaq, onun bütün incəliklərinə bələd olmaq, dərinliklərinə varmaq, görünən tərəflərilə yanaşı, görünməyən tərəflərini də görməyi bacarmaq lazımdır. Ona görə redaktordan bir sıra yüksək keyfiyyətlər tələb olunur. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

Redaktorun işi bütün hallarda dil materialı ilə bağlı olduğuna görə, onun dili gözəl bilməsi ən vacib şərtidir. Redaktor oxucuya onun anlayacağı, oxuyanda yorulmayacağı, informasiya ilə yanaşı, gözəl mənəvi zövq alacağı bir dildə kitab verməlidir. Kitabı oxuyanda oxucunun dili topuq çalmamalıdır.

Redaktor üzərində işlədiyi əlyazmanın mövzusunun kifayət qədər dərindən bilməlidir.

Onun elmi və ya sənətkarlıq cəhətdən özəlliklərinə, ən əsas məsələlərinə lazımınca bələd olmalıdır;

Redaktorun əlyazma üzərindəki işi onun elmi tutumunu artırmağa, ədəbi-bədii biçimini gözəlləşdirməyə yönəlməlidir.

Oxucunun zövqünü, tələbini və ehtiyacını bilməli, onları təmin etməyi bacarmalıdır.

Redaktorun əlyazma üzərindəki hər bir düzəlişinin gərəkliliyini yazar ilk baxışdan sezməli, onun işin xeyrinə olduğunu görməli və dəyərləndirməlidir. Ancaq bütün düzəlişlər işin xeyrinə olmur. Redaktorun əlyazmanı korladığı hallara da rast gəlinir. Ona görə də ağıllı yazarlar çox vaxt ağıllı və savadlı redaktor axtarır, əlyazmasını hər adama etibar etmirlər.

Bunlardan başqa, nəşriyyat redaktoru poliqrafiya sahəsi ilə bağlı bir çox məsələləri bilməli və həll etməyi bacarmalıdır. Texniki və bədii redaktorların işini qiymətləndirməyi bacarmalı, çap proseslərini, mətbəələrdə mövcud olan poliqrafiya maşın və avadanlıqlarının iş prinsiplərini, texnologiyalarını, cildlərin növlərini və cildləmə qaydalarını bilməlidir. Bunları bilmədən redaktor kitabın hazır şəkildə ona təqdim edilmiş nüsxəsini düzgün qiymətləndirə bilməz.

Deməli, yaxşı nəşriyyat redaktoru olmaq üçün universal bilik, geniş dünyagörüşü, fəhm, duyum, yaradıcılıq qabiliyyəti kimi keyfiyyətlərin olması çox vacibdir. Yaxşı redaktor yaxşı kitab, pis redaktor pis kitab deməkdir. Eynilə də bunun əksini söyləmək olar.

Dövri mətbuatda redaktor yaxud baş redaktor vəzifəsi nəşriyyat redaktorundan fərqlənir. Lakin onların oxşar cəhətləri də az deyil. Qəzet və ya jurnal onun redaktorunun simasıdır. "Əkinçi" H.B.Zərdabinin, "Molla Nəsrəddin" Cəlil Məmmədquluzadənin simasından başqa bir şey deyildi. XX əsrin sonlarında çıxmış "Gənclik" jurnalı Məmməd İsmayılın, "Fəryad" qəzeti İslam Sadıqın siması idi. Bunun üçün redaktorun özü şəxsiyyət olmalıdır. Deməli, redaktorun şəxsiyyət olması da vacib şərtlərdən biridir. Ona görə də bu gün "Əkinçi" deyəndə H.B.Zərdabi, "Molla Nəsrəddin" deyəndə Cəlil Məmmədquluzadə, "Gənclik" dərgisi deyəndə Məmməd İsmayıl, "Fəryad" qəzeti deyəndə İslam Sadıq yada düşür.

7.8. Redaktənin növləri

Nəşriyyat işində redaktənin əsasən iki növü ilə qarşılaşırıq:

1. Ədəbi redaktə;
2. Elmi redaktə.

Nəşriyyat redaktorunun gördüyü iş ədəbi redaktədir. Ədəbi redaktəni yalnız bədii əsərlərin redaktəsi kimi başa düşmək olmaz. Nəşriyyatın çapa hazırladığı bütün əlyazmalar janrından, növündən asılı olmayaraq ədəbi redaktə edilməlidir. Ədəbi redaktədə başlıca olaraq əlyazmanın dilinin və üslubunun aydınlığına, anlaşılıqlığına, oxucuya daha asan çatdırılmasına, məzmununun dolğunluğuna, mövzunun müəllif tərəfindən hansı səviyyədə mənimsənilməsinə və əsərdə hansı səviyyədə öz əksini tapdığına diqqət yetirilir.

Müəlliflər əksər hallarda kitab yazmaq işində səriştəsiz olurlar, onun texnika və texnologiyasını bilmirlər. Nəticədə nəşriyyata təqdim etdikləri əlyazmalarda kitabçılıq və nəşriyyatçılıq tələbləri baxımından müəyyən nöqsanlara yol verirlər.

Bu nöqsanlar da ədəbi redaktə zamanı aradan qaldırılır. Onları ya aparıcı redaktorun göstərişləri əsasında müəlliflər aradan qaldırırlar, ya da redaktə prosesində redaktor özü onları düzəldir. Burada buraxılmış nöqsanların nədən ibarət olması da vacib şərtədir. Aparıcı redaktor həmin nöqsanları diqqətlə nəzərdən keçirir, qruplaşdırır və onların aradan qaldırılma yollarını müəyyənləşdirir. Bundan sonra müəllifin buraxdığı nöqsanların bir qisminin aradan qaldırılması onun öhdəsinə qoyulur, qalanlarını isə redaktor öz boynuna götürür. Bütün bunlar əlyazmanın ədəbi-bədii, elmi əhəmiyyətinin yüksəldilməsi, oxucu tələbatını ödəməsi, kitabın poliqrafik icrasının müasir tələblərə cavab verməsi məqsədi ilə həyata keçirilir.

Redaktənin ikinci növü elmi redaktədir. Adından da göründüyü kimi, elmi redaktəyə daha çox elmi əsərlərin nəşri zamanı ehtiyac yaranır. Elmin ayrı-ayrı sahələrinə aid əlyazmalarda nəşriyyat redaktoruna tanış olmayan terminlərdən və elmi cümlələrdən çox istifadə edildiyinə görə, onların redaktəsi, buraxılmış yanlışlıqların aradan qaldırılması nəşriyyat redaktoruna çətinlik törədir. Çox az-az hallarda güclü təfəkkürə, geniş mütaliyəyə, zəngin elmi biliklərə yiyələnmiş nəşriyyat redaktorlarına rast gəlinir ki, onlar bu işlərin öhdəsindən asanlıqla gəlirlər. İndi belə redaktorları barmaqla saymaq olar. Ona görə nəşriyyatlar elmi redaktorların bu işə cəlb edilməsinə üstünlük verirlər.

Dəqiq elmlərə aid əlyazmaların elmi redaktəsi həmin sahə üzrə mütəxəssislər üçün o qədər də çətinlik törətmir. Fizikaya, riyaziyyata, biologiyaya, coğrafiyaya, tibbə, kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinə, texnikaya, kimyaya, neft-kimya sənayesinə, maşınqayırma və s. aid əlyazmaların

elmi redaktəsi nisbətən asan olur. Tarix, dilçilik, sənətsünaslıq, etnoqrafiya və s. mövzularda yazılmış əlyazmalarda faktların təhrifinə, tarixin saxtalaşdırılmasına, hətta mənbələrdən məqsədli şəkildə, birtərəfli istifadə edilməsi hallarına tez-tez rast gəlinir. Əksər müəlliflər kitab yazarkən ilkin qaynaqlardan yox, digər müəlliflərin əsərlərindən istifadə edirlər ki, onların da etibarlılıq dərəcəsi aşağı olur. Məsələn, bir müəllif rus dilindəki "bık" (buğa) sözünü düzgün başa düşməyib öz əsərində "öküz" kimi yazmışdır. Nəticədə totem buğa totem öküzlə əvəz edilmişdir. Halbuki öküzün törədici qabiliyyəti olmadığına görə, onun totem adlandırılması mümkün deyil.

Tarix və dilçilik mövzusunda yazılmış kitablarda bu cür təhriflərə və saxtalaşdırmalara daha çox yol verilir. Müşahidələr göstərir ki, bunun iki səbəbi var:

1. Müəlliflər mövzuya aid qaynaqlarla yetərincə tanış olmur, mövzunu hərtərəfli öyrənmir, ilkin mənbələri oxumur, özlərinə qədər yazılmış kitablardan istifadə edirlər. Bunun da nəticəsi o olur ki, onlar özlərindən əvvəlki müəlliflərin təhriflərini və saxtakarlıqlarını təkrarlayırlar.

2. Müəlliflər özləri xalqın tarixinə qərəzli yanaşır, faktları bilə-bilə saxtalaşdırır, qabaqcadan qarşılıqları qoyduqları məqsədə uyğun olaraq yeri gələndə qatığa qara deməkdən belə çəkinmirlər. Belə müəlliflər ya kimlərə xidmət göstərir, qarşılığında müəyyən mükafatlar alırlar, ya da özləri millətə, vətənə və dövlətə xəyanət ruhunda kökləndiklərinə görə, onun xeyrinə olan hər şeyi dəyişdirir, təhrif edir, həqiqətin üstündən öz istəyinə uyğun boyalar çəkir, oxucuya da onu göstərir. Buna aid bir-iki fakta baxaq:

1. Tarixdə 1920-ci ilə qədər heç vaxt Ermənistan dövləti olmayıb. Ermənilər 1920-ci ildə Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti yaratdılar. Eyni zamanda özlərinə saxta tarix uydurdular. İrəvandan, Göyçədən, Zəngibasardan, Vedibasardan və s. XVI-XIX əsrlərdə Ermənistan kimi danışılar. Azərbaycan tarixçiləri də

onların dəyirmanına su töküüb bu cür saxtakarlıqları təkrarlayırlar. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına 1813-cü il Gülistan müqaviləsindən sonra qismən, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra isə kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlanmışdır. Bu bütün tarixi sənədlərdə öz əksini tapmış həqiqətdir. Lakin erməni alimləri bu tarixi həqiqəti artıq çoxdan unudub, özlərini həmin yerlərin avtohton əhalisi hesab edirlər. Azərbaycan alimlərinin bəziləri bu işdə ermənilərdən geri qalmırlar. 1988-ci ildə azərbaycanlıların öz ata-baba yurdları olan qədim Azərbaycan torpaqlarından – bugünkü Ermənistandan kütləvi şəkildə qovulmalarında tarixin bu cür saxtalaşdırılıb ermənilərin beynlərinə doldurulmasının böyük təsiri olmuşdur.

2. Rusiyanın və keçmiş SSR-nin ideoloji təbliğat və təxribat maşını Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı qardaşlıq münasibətlərini pozmaq məqsədilə çox iş görmüşdür. Bu işdə 1514-cü ildə baş vermiş Çaldıran döyüşündən də düşmənlər məharətlə istifadə etmişlər. Onlar bu müharibəyə sünnü-şiyə donu geyindirməklə Türkiyə və Azərbaycan arasında bir düşmənçilik toxumunu səpməyə çalışmışlar. Bu təbliğatın ikinci qolu Şah İsmayıl Xətayini gözdən salmağa xidmət etmişdir. Tarixi sənədləri təhrif edərək belə yazırdılar ki, guya Şah İsmayıl Xətayi Sultan Səlimə 4 təhqiramiz məktub yazmışdır. Həqiqət isə bunun əksini deyir. Sultan Səlim Şah İsmayılı 4 məktub yazmışdır. Bütün bunlar Azərbaycanda Şah İsmayılı, onun yaratdığı dövlətə qarşı mənfi münasibət oymaq, onun yaratdığı 2,5 mln kv. km ərazisi olan dövlətin itirilmiş torpaqlarını unutturmaq məqsədi daşıyırdı.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan alimlərindən bir çoxu da bu işlərdə düşmən dəyirmanına su töküblər.

Onlar bu cür yazıları oxuyub susmağı üstün tutublar. Bu susmaq da əslində düşmənlərin dedikləri ilə razılaşmaq deməkdir. Halbuki, bu cür yazılar vaxtında təkzib olunsaydı, onların qarşısı kifayət qədər alın bilərdi.

Belə faktlar o qədər çoxdur ki, onları nə sayıb-qurtarmaq, nə də aradan qaldırmaq yaxud ən azı təkzib etmək mümkün deyil. Bu gün vəziyyət əvvəlkindən də acınacaqlıdır. Nəşriyyat işində hərc-mərclik yarandığından kim nə yazırsa, onu da çap elətdirə bilir. Yenə tariximizi ermənilərin xeyrinə saxtalaşdırır, milli-mənəvi dəyərlərimizi gözdən salmağa çalışır, türk sözündən hələ də qıcıqlanırlar. "Dədə Qorqud" və "Koroğlu" kimi dünya epik söz sənətinin iki şah əsərindən imtinaya çağırışın "Azərbaycan" jurnalında çap olunması hər bir ləyaqətli Azərbaycan ziyalisindən ayıq-sayıqlıq, gözüaçıqlıq tələb edir. Bilmək lazımdır ki, Azərbaycan haqqında böhtan uydurmağa öyrənmiş adamlar son illər daha çox fəallaşblar. Bu cür yazıları qələmə alanların Azərbaycanda tapılması nə qədər təəccüblü və qorxuludursa, onlara havadarlıq edənlər on qat qorxuludur. Həmin yazıların xalqın alın təri ilə qazandığı pulla formalaşmış büdcənin hesabına nəşr olunan bir jurnalda-Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin ən nüfuzlu orqanında işıq üzü görməsi çoxlarının yalançı vətəndaşlığından, saxta vətənpərvərliyindən soraq verir. Bu cür yazıları oxuyub susan ziyalıları da başa düşmək olmur.

Hər bir nəşriyyat öz millətinə, dövlətinə, vətəninə xidmət etməyə, onun tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini göz bəbəyi kimi qorumağa borcludur. Bu işlərdə istər nəşriyyat redaktorlarının, istərsə də elmi redaktorların üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Heç bir xalqın əli qələm tutarı milli-mənəvi dəyərləri haqqında bu cür düşünmür və belə yazılar yazmırlar.

7.9. Redaktənin mürəkkəbliyi. Redaktə normaları

Redaktə işində ən mühüm məsələlərdən biri əlyazmanın növünün düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Kitab nəşrində bu məsələ təkcə redaksiya nəşriyyat prosesi ilə deyil, eyni zamanda maliyyə-iqtisadi məsələləri ilə də sıx bağlıdır.

Əlyazmanın növü redaktorun aylıq normasına, aylıq norma onun əmək məhsuldarlığına, əmək məhsuldarlığı kitabın maya dəyərinə və sonuncu da nəşriyyatın maliyyə göstəricilərinə birbaşa təsir göstərir.

Burada əlyazmanın növü dedikdə onun redaktə üçün asanlıq və mürəkkəblik dərəcəsi nəzərdə tutulur. Məsələn, aydındır ki, kənd təsərrüfatına yaxud tibbə aid əlyazma ilə bədii ədəbiyyatın redaktəsinə eyni güc və enerji sərf edilmir. Bütün güc və enerjinin müxtəlifliyi eyni zamanda onların redaktəsinə sərf olunan müddətlər arasında kəskin fərq yaradır. Bütün bunlar əlyazmanın redaktəsinin mürəkkəbliyi anlayışını doğurmuşdur.

Bütün əlyazmalar redaktənin mürəkkəblik dərəcəsinə görə 10 qrupa bölünmüşdür. Bu qrupların hər birində redaktənin mürəkkəbliyi baxımından uyğun əlyazmalar birləşdirilmişdir. Bu problemin üzərində keçmiş SSRİ-də mütəxəssislər işləmiş, nəşriyyatların təcrübələrini ümumiləşdirmiş, aldıkları nəticələrin elmin digər sahələrinə dair biliklərlə uyğun olub-olmadığını dönə-dönə yoxlamış, nəhayət, hər bir ədəbiyyat növü üzrə redaktorun ən optimal aylıq normasını müəyyənləşdirmişlər. Bu normalar aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Redaktor normaları hesablanarkən, hər şeydən əvvəl, redaktənin keyfiyyəti nəzərə alınmışdır. Kitab nəşrində bir nömrəli məsələ çapa hazırlanan əlyazmanın hansı səviyyədə redaktə olunmasıdır. Redaktə isə vaxt tələb edən işdir. Məsələn, tibbə aid 20 nəşr vərəqi həcmində ağır və mürəkkəb bir əlyazmanın yüksək səviyyədə redaktəsi heç vaxt bir ay ərzində mümkün ola bilməz. Belə bir tələskənlik əlyazmanın çiy qalması, oxucuya aşağı səviyyəli kitab verilməsi deməkdir. Ona görə də nəşriyyatlarda mürəkkəblik dərəcəsi asılı olaraq hər bir əlyazmanın redaktəsi üçün ən səmərəli vaxt ayrılması çox vacibdir.

12-ci cədvəl
Ədəbiyyatın növləri və redaktənin çətinliyi üzrə qruplar

Ədəbiyyatın növü						
İctimai-siyasi ədəbiyyat	Elmi-texniki ədəbiyyat	Bədii ədəbiyyat	Ali məktəblər, texnikumlar, orta ixtisas və peşə məktəbləri, kütləvi kadr hazırlayan məktəblər üzrə dərslilər	Aylıq redaktə norması (hazır məhsul nəşr vərəqi ilə)	Redaktənin əmək tutumu 1 nəşr (30 təqvim gününə görə)	Redaktənin mürəkkəblilik dərəcəsi
1	2	3	4	5	6	7
Kütləvi siyasi, elmi-kütləvi və sosial-iqtisadi ədəbiyyat	-	İlk nəşr a) kitabın aparaturası	-	4	30:4=7,5	1
-	1. Müəssisələrin və istehsalat qabaqcıllarının iş təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi üzrə ədəbiyyat, kütləvi istehsalat ədəbiyyatı. 2. Statistik toplular	-	1. Riyaziyyat, fizika və kimyadan məsələlər, tapşırıqlar topluları, rus dilindən praktik vəsait və xarici dil dərsliləri 2. Qrammatika, fonetika və leksikadan dərslilər və dərslərsəitləri, xarici dildən praktik kurslar, tapşırıqlar topluları, xarici dildə ixtisas üzrə vəsaitlər	5	30:5=6	11
Elmi əsərlər, monoqrafiyalar, (iqtisadiyyat, fəlsəfə, hüquq, tarix partiya tarixi və xarici siyasət məsələləri üzrə)	Elmi-maarifçilik və elmi-kütləvi ədəbiyyat	1. İlk nəşr: a) Kiçik həcmli əsərlər (1 nəşr vərəqinə qədər) b) çağdaş yazıçıların və klassik tanqidçilərin, publisistlərin seçilmiş əsərləri. Antologiyalar, ədəbiyyatşünaslıq topluları. məktublar.		6	30:6=5	111

1	2	3	4	5	6	7
		2. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün ədəbiyyat				
-	Sorğu kitabları, illüstrasiyalı kataloqlar, çertyoj albomları, konstruksiya atlasları	1. Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq işləri 2. Şərhlər, ön və son sözlər və s. 3. Kiçik yaşlı məktəb uşaqları üçün ədəbiyyat	Fəlsəfə, siyasi, iqtisad, coğrafiya, hüquq, konkret iqtisadiyyat və istehsalın təşkili üzrə dərslilər və dərslərsəitləri	7	30:7=4,29	IV
Xatirə və memuar ədəbiyyatı, konkret iqtisadiyyat üzrə ədəbiyyat	-	1. Dramaturgiya əsərləri 2. Elmi-ədəbi əsərlər (səyahətnamələr, sərgüzəştilər, fan-tastika) memuar ədəbiyyat	Fizika-riyaziyyat və tərbiyə elmləri, biokimya, biofizika üzrə dərslilər və dərslərsəitləri	8	30:8=3,75	V
-	Monoqrafiyalar, elmi əsərlər	1. Bədii ədəbiyyatın ayrı-ayrı əsərləri 2. Orta və yuxarı yaşlı məktəblilər üçün ədəbiyyat	Ədəbiyyat, incəsənət, təbiət elmləri üzrə dərslilər və dərslərsəitləri	9	30:9=3,3	VI
Qurultayların, sessiyaların, plenumların stenografik hesabatları	İstehsalat-texniki ədəbiyyat	-	-	10	30:10=3	VII
Hüquq dairəsi siyasi vəsaitlər. Bibliografik göstəricilər				12-13	30:12=2,5 (2,4) 30:13=2,3	VIII
Sənədli ədəbiyyat	-	Ədəbi-tənqidi ədəbiyyatın təkrar nəşri		14-16	30:14=2,14 30:15=2 30:16=1,87	IX
Partiya və dövlət rəhbərlərinin çıxışları, rəsmi ədəbiyyat	-	1. Bədii ədəbiyyatın təkrar nəşri 2. Bədii ədəbiyyatın seçilmiş əsərlərdə, bir-cildliklərdə, elmi-bədii və memuar ədəbiyyatının seçilmiş əsərlərdə təkrar nəşri		17-18-22	30:17=1,76 30:18=1,67 (1,6) 30:22=1,36	X

7.10. Redaktənin sxemi və onun keyfiyyətinə təsir göstərən amillər

Nəşriyyatlara, qəzet və jurnal redaksiyalarına daxil olan əlyazmalar çox zaman çapa hazır olmur. Onların səviyyəsi əksər hallarda həm də bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Burada müəlliflərin səriştəsi, kitab yazmaq təcrübəsi, savadı, istedadı və s. kimi şəxsi keyfiyyətləri mühüm rol oynayır. Müəlliflərin bir qismi əlyazmanı kifayət qədər işləyib cilaladıqdan, təkmilləşdirdikdən sonra nəşriyyata və ya redaksiyaya təqdim edir. Əvvəllər nəşriyyat və redaksiyalarla işlədiklərinə görə qoyulan tələbləri bilir, işə məsuliyyətlə yanaşırlar. Həm də bu cür müəlliflər yaxşı yazı vərdişlərinə yiyələndiklərinə görə, kitab yazmaq işində o qədər də çətinlik çəkmir, qarşılarına qoyduqları vəzifələrin öhdəsindən bacarıqla gəlirlər. Digər müəlliflər isə əlyazmanı birincilər səviyyəsində işləməyi bacarmırlar. Bu daha çox ilk dəfə kitab yazan gənc müəlliflərə aiddir. Lakin bəzən təcrübəli müəlliflər də zəif əlyazma təqdim edirlər. Son vaxtlar ömrü boyu başqa-başqa sahələrdə çalışmış, heç zaman kitabla, nəşriyyatla bağlı olmamış yaşlı adamların kitab yazmaq həvəsinə düşmələri də bir dəb halını almışdır. Sonuncular da bir qayda olaraq öz cızma-qaralarını əlyazma adı ilə nəşriyyatlara gətirirlər və onları nəşr etdirirlər. Nəşriyyat işində yuxarıda göstərilən hallara tez-tez rast gəlinir. Ən pis hal odur ki, hazırda xüsusilə özəl nəşriyyatlar əlyazmanın keyfiyyətinə yox, onun maddi tərəfinə daha çox fikir verirlər. Bu da son nəticədə kitab mədəniyyətini kommersiya maraqlarına qurban verməyə gətirib çıxarır.

Bütün hallarda nəşriyyata gələn əlyazmanı üyütmək üçün dəyirmanə gətirilən taxıla, oxucuya verilən hazır kitabı isə həmin taxılın unundan bişirilmiş hazır çörəyə bənzət-

mək olar. Doğrudur, redaktorun işini dəyirmançının işi ilə eyniləşdirmək mümkün deyil. Ancaq burada da bir oxşarlıq var. Dəyirmanə gətirilən taxılın da hamısı kifayət qədər qurudulmur və zir-zibildən tam təmizlənmir. Dəyirmançı taxılı dişinə vurub onun yetərinə qurudulub-qurudulmadığını yoxlayır. Əgər taxıl yetərinə quru deyilsə, dəyirmançı onu üyütmür. Təcrübəli redaktor da hər bir əlyazmanı redaktədən öncə "dişinə vurmağı" bacarmalıdır. Oxuculara yaxşı kitab vermək istəyən nəşriyyat işçiləri bilməlidirlər ki, yaxşı redaktorun əlindən çıxmayan kitab xəlbirlənməmiş taxıl kimidir.

Nəşriyyata və ya redaksiyaya təqdim edilmiş hər bir əlyazmanı əyər-əskiklərdən, zir-zibildən təmizləyib onu redaktə üçün hazır vəziyyətə gətirməyin bütün ağırlığı redaktorun üzərinə düşür. Ona görə də çap olunacaq kitabın istər bədii, istər elmi dəyəri onu işləyən redaktorun fərdi keyfiyyətlərindən daha çox asılıdır. Yaxşı redaktorun geniş dünyagörüşünə, zəngin mütaliyəyə, güclü yaddaşa, dərin analitik təfəkkürə, hərtərəfli biliyə malik olması mühüm şərtidir. Bunlardan başqa, redaktorun güclü duyumu, fəhmi olmalıdır. Əlyazmalarda buraxılmış elə səhvlər var ki, onların gözdən qaçmaması bilavasitə redaktorun duyumunun, fəhminin gücündən asılıdır. Yaxşı redaktor əlyazmada buraxılmış yanlışlıqları əvvəlcə fəhmlə duyur, hiss eləyir, sonra onu görür və düzəldir. Burada hissiyyat və duyum gözü qabaqlayır.

Müəllifin kifayət qədər yüksək səviyyədə işləyib nəşriyyata təqdim etdiyi əlyazma üzərində redaktor az əziyyət çəkir. Lakin müəllifin yetərinə işləyə bilmədiyini, tələb olunan səviyyədə yazılmamış əlyazmaların redaktəsi xeyli çətin olur, onların üzərində daha ciddi redaktə işi aparmaq lazım gəlir.

Əlyazmalar eyni müəllifin qələmindən çıxmadığına görə, bir-birindən çox fərqlənir. Bir sıra əlyazmaların düzəldiləcək nöqsanları göz qabağında olur. Redaktor onları görür və asanlıqla aradan qaldırır. Elə əlyazmalar da var ki,

onların əsas nöqsanları çox zaman gözlə görünür, məndə gizlədilir. Belə yanlışlıqlara və dolaşlıqlara əlyazmalarda daha çox rast gəlinir. Hətta bəzən aldadıcı üslub və dilin axıcılığı, məntiqin səlisliyi onların aşkara çıxarılmasını xeyli çətinləşdirir. Məsələn, əlyazmada belə bir cümlə gedir: "Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Yusif Səfərov...". İlk baxışda bu cümlədə hər şey qaydasındadır. Redaktoru şübhələndirəcək bir şey gözə çarpmır. Lakin bu yalnız ilk baxışda belədir. Əslində burada çox kobud, hətta yolverilməz bir yanlışlıq var. Onu nəşriyyat redaktoru tuta bilməmişdir. Əlyazma yığılmağa da imzalanmışdır. Mən nəşriyyatda işə götürülərkən yoxlamaq məqsədilə həmin əlyazmanı mənə vermişdilər. Mən əlyazmanı oxudum və həmin yanlışlığı tutdum, çünki Yusif Səfərov adında Sovet İttifaqı Qəhrəmanı olmadığını yaxşı bilirdim. Əlyazmada Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Yusif Sadıqovdan danışılırdı. Lakin Yusif Sadıqovun soyadı bütün əlyazma boyu Səfərov kimi yazılmışdı. Bu yanlışlıq yazardan gəlirdi. O yazıya başdansovdu yanaşmışdı. Lakin bütün məsuliyyəti nəşriyyat redaktoru daşıyırdı. Redaktor Azərbaycanın Sovet İttifaqı Qəhrəmanları haqqında yaxşı bilgili olmadığına, onların ad və soyadlarını bilmədiyinə görə, bu cür kobud yanlışlığı tutmamışdır. Buna oxşar başqa misal. Uzun müddət nəşriyyatda işləmiş, redaktə haqqında dərslilər yazmış fil.e.d., prof. İsmayıl Vəliyevin "Redaktənin əsasları" kitabının (Bakı, "Günəş", 2009, s.384) "Ədəbiyyat siyahısı"nda bir yanlışlığa yol verilmişdir: "Səfərli İ. Susmaq qızıl deyilmiş. Bakı. "Azərnəşr". 1992. Burada elə bir səhvə yol verilmişdir ki, onu da nəşriyyat redaktorunun tutmağı asan deyil. "Susmaq qızıl deyilmiş" kitabının müəllifi İslam Səfərli yox, İslam Sadıqdır. İsmayıl Vəliyev "Ədəbiyyat siyahısı"nu hazırlayarkən bir anlığa İslam Səfərli imzası onun yaddaşında oyanmış və mexaniki olaraq onun adını yazmışdır. Bu əslində İsmayıl Vəliyevin bilməzliyindən gəlməyən, mexaniki olaraq buraxılmış yanlışlıqdır. Bunu ona görə deyirəm ki, İsmayıl Vəliyev çox mütaləli müəllifdir,

təcrübəli redaktordur, mənim dostumdur və "Susmaq qızıl deyilmiş" kitabının da mənim olduğunu çox yaxşı bilir. Kitabın nəşriyyat redaktoru bu səhvi ona görə tutmamışdır ki, onun yetərinə mütaləsi və təcrübəsi yoxdur. Onun nə İslam Səfərli, nə İslam Sadıq imzaları, nə də "Susmaq qızıl deyilmiş" kitabı haqqında heç bir bilgisi olmamışdır. Ona görə də ədəbiyyat siyahısında buraxılmış bu cür ciddi səhvi görə bilməmişdir. Nəticədə kobud bir yanlışlığa yol verilmişdir.

Kitab nəşri ağır və çətin işdir, lakin bunlar buraxılmış yanlışlıqlara haqq qazandıra bilməz. Bu iş ona görə ağır və çətin ki, belə yanlışlıqlara mümkün qədər yol verməsin. Bunlar redaktənin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir və kitab satışa çıxarılanca ona olan oxucu marağını azaldır.

Ədəbi redaktə uzun bir işdir. Redaktə işində bir sıra proseslər var ki, onlar müəyyən ardıcılıqla həyata keçirilir. Ona görə belə demək olar ki, ədəbi redaktənin təxmini bir sxemi var. Təcrübəli redaktor öz işini asanlaşdırmaq üçün əksər hallarda bu sxem əsasında işləyir. Burada görüləcək işlərin məzmunu və ardıcılığı aydın olduğundan redaktor bir çox məsələlərin həllində çətinlik çəkmir. Nəşriyyatlarda uzun müddətli əməllərə əsaslanaraq ədəbi redaktənin təxmini sxemini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. Əlyazmanın qəbulu.

Bu, nəşriyyat işində çox mühüm mərhələdir. Birincisi, çox adam əlyazma deyəndə nəyin nəzərdə tutulduğunu bilmir. Əlyazma qətiyyənlə əl ilə yazılmış mətn demək deyil. Onu bu cür başa düşmək yanlışlıqdır. Yalnız nəşriyyat işini bilməyənlər əlyazma deyəndə onu əl yazısı kimi başa düşürlər. Nəşriyyatda əlyazma kompüterdə səliqə ilə yığılıb kağıza çıxarılmış mətnə deyilir. Əlyazma əvvəllər makinada yazılırdı. Əlyazmanın qəbulu dedikdə həmin mətnin nəşriyyatın tələblərinə cavab verib-vermədiyinin yoxlanılması nəzərdə tutulur. Əlyazma yalnız redaktor ona baxıb razılıq verdikdən sonra nəşriyyata qəbul oluna bilər.

2. Əlyazma ilə ümumi tanışlıq.

Bu, redaktorun əlyazmanın ümumi məzmunu, dili, üslubu, mövzusu və onun işlənmə səviyyəsi ilə tanışlığı deməkdir. Redaktor əvvəlcə əlyazma ilə tanış olmalıdır ki, nəyi redaktə edəcəyini bilsin. Yalnız bundan sonra redaktor əlyazmanı necə redaktə etmək haqqında düşünə bilər. Nəyi redaktə edəcəyini bilməyən redaktor hara getdiyini bilmədən necə getmək haqqında düşünən yolçuya bənzəyir. Nəyi redaktə etmək necə redaktə etməyin açarıdır.

3. Əlyazmanın tamlığının yoxlanması.

Redaktor əlyazmanın mündəricatı ilə mətnini tutuşdurub yoxlamalıdır. Təcrübədə elə hallara rast gəlinir ki, mündəricatdakı bir başlıq, hətta bir fəsil bütövlükdə mətnin içində olmur. Yaxud, əksinə, mətndə olan başlıqlar mündəricatda düşür. Bunların hamısı müəllifin diqqətsizliyinin nəticəsidir. Yuxarıda deyilənlər əlyazmanın tamlığının bir tərəfidir. Onun ikinci tərəfi mövzunun əlyazmada tam əhatə olunub-olunmaması ilə bağlıdır. Bunu da redaktor müəyyənləşdirir və lazım bilsə çatışmayan hissələrlə bağlı müəlliflə danışır və onları da yazdırır. Bunun üçün redaktor yazarı öz fikrinin doğruluğuna inandırmalıdır.

4. Forma və məzmun uyurluğunun yoxlanması.

Hər bir əlyazmanın məzmununa uyğun forması, forma-ya uyğun məzmunu olmalıdır. Bunların hər ikisi bir-birini tamamlamalıdır. Formasız məzmun, məzmunusuz forma yoxdur. Bu elə çətin məsələdir ki, onu yazarların çoxu heç bilmir. Bunların bir-birinə uyurluğunu da redaktor yoxlayıb müəyyən etməlidir.

5. Dil və üslub üzərində redaktə işi.

Hər bir əsərin özünəməxsus dili və üslubu olur. Dil və üslub əsasən üç qrupa bölünür:

- a). Bədii dil və bədii üslub. Bunlar bədii əsərlərə aiddir.
- b). Elmi dil və elmi üslub. Bunlar da elmi əsərlərə aiddir.
- c). Publisistik dil və publisistik üslub. Bunlar da publisistik əsərlərə aiddir.

Bütün hallarda yazılmış əsərin dili aydın və təmiz olmalıdır. Fikir dolaşlıq yox, aydın və anlaşılıq ifadə edilməlidir. Bəzi müəlliflər dili pis bildiklərini "elmi dil" və "elmi üslub" pərdəsi altında gizlətməyə çalışırlar. Heç bir elmi dil və elmi üslub dili korlamağa əsas vermir. Elmi dildə də dilin gözəlliyi, onun bütün qayda-qanunları mütləq şəkildə gözlənməlidir.

Üslub məsələsinə də mütləq diqqətli yanaşmaq lazımdır. Yuxarıda göstərilənlərdən başqa, hər bir müəllifin fərdi üslubu da ola bilər və əslində olmalıdır. Müəllifləri bir-birindən daha çox onların üslubları fərqləndirir. Lakin bütün üslublar dilin saflığını, gözəlliyini qorumağa borcludur. Redaktor iş prosesində yalnız dilin gözəlliyini gözləməklə müəlliflərin üslubunu saxlamağa çalışmalıdır. Dili korlayan üsluba üslub kimi baxmaq olmaz. Müəlliflər və redaktorlar bilməlidirlər ki, dil və üslub pərdəsi altında oxucuları aldatmaq mümkün deyil. Kitab ağıllı, savadlı və mütaliəli oxucular üçün yazılır. Ağıllı oxucu da bizim dediklərimizi yaxşı bilir.

6. Fakt materialının yoxlanması və redaktəsi.

Əlyazmada istifadə olunmuş statistik rəqəmlər, tarixlər, sitatlar, rəsmi sənədlərə və müxtəlif qaynaqlara istinadlar və s. fakt materialı sayılır. Redaktə zamanı onların yoxlanması olduqca vacibdir, çünki fakt materiallarının çapında təhriflərə və səhvlərə yol vermək olmaz. Kitabda buraxılmış hər bir yanlışlıq minlərlə yaddaşlara köçür və bu yolla yayılır. Bu işdə müəlliflərə inanmaq da çıxış yolu deyil və sonuncu təcrübədə özünü doğrultmur. Ona görə də redaktor özü, yaxud onun tapşırığı ilə kiçik redaktor bu materialları qaynaqlar əsasında yoxlamalıdır.

Uzun illərdir ki, erməni müəllifləri əllərinə düşən bütün tarixi faktları öz maraqlarına uyğun olaraq saxtalaşdırırlar. Məsələn, 1828-ci ildə İranla Rusiya arasında Azərbaycanın iki bölünməsi haqqında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsini ermənilər saxtalaşdırıb Ermənistanın Rusiyaya birləşdiril-

məsi kimi qələmə verirlər. Halbuki həmin vaxt dünyada Ermənistan adlı bir dövlət olmayıb, müqavilədə də erməni və Ermənistan sözləri yoxdur. Azərbaycanda əlinə qələm alıb kitab yazanlar və nəşriyyat işçiləri bunları unutmamalı, bu işdə daha diqqətli olmalıdırlar. Təəssüflər olsun ki, bu işdə o qədər də diqqətli deyilik.

7. Sitatların yoxlanması, onların vacib olub-olmadığının müəyyənləşdirilməsi.

Elmi əsərlərdə sitatsız keçinmək olmur. Ona görə əksər əlyazmalarda çoxlu sitatlara rast gəlinir. Müəlliflər əlyazmanın həcmi sünü şəkildə artırmaq üçün uzun-uzadı sitatlar verirlər. Bəzi hallarda bu uzunçuluq aydın şəkildə nəzərə çarpır. Yaxşı redaktor bunu görür və onları mümkün qədər azaldır. Sitat yerində olanda dəyərlidir. Yerində olmayan sitatın heç bir dəyəri yoxdur.

8. Redaktə zamanı qarşıya çıxmış sualların müəlliflə birlikdə həll edilməsi.

İstənilən əlyazmanı redaktə edərkən qarşıya bir sıra suallar çıxır. Bu sualların bir qismini redaktor özü həll eləyə bilər. Lakin qarşıya elə suallar da çıxır ki, onları müəllifsiz həll etmək mümkün olmur. Ona görə redaktor həmin sualları müəlliflə birlikdə həll edir.

9. Lazım gəldikdə ixtisarlara edilməsi.

Redaktə prosesində bəzən ixtisarlara ehtiyac yaranır. İxtisarlara bir sıra səbəblərlə bağlı olur:

a). Mətnin müəyyən hissəsi təkrar olunur. Mətnə təkrar olunan hissəni həmişə tutmaq olmur. Bu, redaktordan yaxşı yaddaş və diqqətcillik tələb edir. Yersiz təkrarlar mütləq ixtisar edilməlidir;

b). Mətnin müəyyən hissəsi mövzu ilə bağlanmışdır. Onun yamaq olduğu aydın hissə edilir. Belə yerlərin ixtisar olunması məsləhətdir.

c). Həcmi sünü surətdə artırmaq üçün uzun-uzadı sitatlar verilir. Belə sitatlar mümkün qədər qısaldılmalı, lazım gəldikdə çıxarılmalıdır.

10. Zəif işlənmiş, yaxud yarımçıq təsir bağışlayan hissələrin müəllif tərəfindən yenidən işlənməsi və yenidən redaktə olunması.

Nəşriyyat təcrübəsində belə hallara da rast gəlinir. Müəllif əlyazmanın bir hissəsini mövzunu yaxşı bildiyinə görə, mükəmməl işləyir. Bir hissəsini yaxşı işləyə bilmir. Hətta bunu özü də etiraf edir. Onda redaktorun köməyi və göstərişi ilə həmin hissə yenidən işlənir və redaktə olunur.

11. Sonuncu oxunuş və yığılmağa imzalama.

Ədəbi redaktə zamanı axıncı iş mətnin təmizlənməsi son variantını oxuyub yığılmağa imzalamaqdır.

Bu, ədəbi redaktənin təxmini sxemidir. Onu iki mərhələyə bölmək olar:

a). Əlyazmanın ekspertizası.

b). Əlyazmanın redaktəsi.

Aşağıdakılar əlyazmanın ekspertizasına aiddir:

Əlyazmanın qəbulu, əlyazma ilə ümumi tanışlıq, əlyazmanın tamlığının yoxlanması, forma və məzmun uyurluğunun yoxlanması.

Bu işlər nəşriyyat işində ekspertiza xarakteri daşıyır və redaktəyə qədər yerinə yetirilir.

Ədəbi redaktəyə aşağıdakılar aiddir:

Dil və üslub üzərində redaktə işi, fakt materiallarının yoxlanması və redaktəsi, sitatların yoxlanması, onların vacib olub-olmadığının müəyyənləşdirilməsi, qarşıya çıxmış sualların müəlliflə birlikdə həll edilməsi, lazım gəldikdə ixtisarlara edilməsi.

Ekspertiza mərhələsində əlyazma üzərində heç bir düzəliş edilmir, yalnız onu nəşr etməyin mümkün olub-olmadığı araşdırılır.

Redaktə işə mətn üzərindəki bütün düzəlişləri, ixtisarlara, artırımları və s. əhatə edir.

Nəşriyyat təcrübəsi göstərir ki, redaktənin keyfiyyəti bir çox amillərdən asılıdır. Bunları təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Redaktorun ümumi hazırlıq səviyyəsi. Fərdi duyumu, həssaslığı, fəhmi və s.

Ədəbi redaktənin keyfiyyətinə təsir göstərən amillər arasında redaktorun fərdi keyfiyyətləri daha çox önəm daşıyır. Bura redaktorun bütün fərdi keyfiyyətləri daxildir. Onun mütalə zənginliyi, dünyagörüşünün genişliyi, savadı, biliyi, uzaqgörənliyi, yaddaşının itiliyi, diqqətcilliyi, analitik düşüncəsinin dərinliyi və s. Redaktə işində fərdi duyum, həssaslıq kimi şəxsi keyfiyyətlər də savad, bilik, dünyagörüşü qədər təsir göstərir.

Bütün bunlar redaktə vaxtı redaktorun karına gələn ən mühüm amillərdir.

2. Redaktorun iş təcrübəsi.

İş təcrübəsinin əhəmiyyəti ondadır ki, redaktor əlyazmalarda yol verilən bir sıra ənənəvi səhvlərlə artıq əvvəllər qarşılaşmışdır, onların qarşısını almağın yollarını bilir. Digər tərəfdən, təcrübə həmişə işə müsbət təsir göstərir. Redaktə işində də təcrübənin əhəmiyyəti böyükdür və danılmazdır.

3. İş məsuliyyətlə yanaşma.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, ədəbi redaktə işində də canyandırma, məsuliyyət son məhsulun keyfiyyətinə müsbət təsir göstərən başlıca amillərdən biridir. Ona görə də ədəbi redaktə işində redaktordan yüksək məsuliyyət tələb olunur. Bəzən bir faktın üstündə saatlarla düşünmək, onu dəqiqləşdirmək üçün əlavə qaynaqlara baxmaq lazım gəlir. Bunlara səhlənkər yanaşanda, ərincəklik göstərən faktları dürüsləşdirməyəndə son məhsul-kitab keyfiyyətsiz olur və oxucu məhəbbəti qazanmır.

4. Lazımı iş şəraitinin olması.

Bu, ədəbi redaktənin keyfiyyətinə güclü təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Redaktorun işlədiyi otaq mümkün qədər işıqlı olmalıdır. Otağın akustikası da mühüm şərtidir. Sakitliyin yaradılması da vacibdir. Redaktə elə bir işdir ki, otaqda redaktorun fikrini yayındıran, dağdan heç bir şey olmamalıdır.

Əksər hallarda bir otaqda bir neçə redaktor işləyir. Nəşriyyat mütləq nəşriyyat üçün nəzərdə tutulmuş binada yerləşməlidir. Yalnız bu halda keyfiyyətli kitab nəşrindən söhbət gedə bilər.

5. Redaktəyə ayrılan vaxt.

Ədəbi redaktənin keyfiyyəti ona ayrılan vaxtdan çox asılıdır. "Əlyazmanın mürəkkəbliyi", "Redaktor normaları" birbaşa redaktəyə ayrılacaq vaxtla bağlıdır. Bilmək lazımdır ki, redaktə çox ciddi işdir və ona ayrılan vaxtın düzgün hesablanmasına biganə yanaşmaq olmaz. Əlyazmanın mürəkkəbliyindən asılı olaraq redaktorun bir iş günündə, bir həftədə, yaxud bir ayda neçə çap vərəqi əlyazmanı keyfiyyətlə işləyə biləcəyi düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Bir aylıq işin bir həftə ərzində redaktəsini tələb etmək redaktorun başdansovduluğuna şərait yaratmaq deməkdir. Hər bir əlyazmanın redaktəsinə ən azı normada nəzərdə tutulduğu qədər vaxt ayrılmalıdır. Bu normalar uzun illərin təcrübələri əsasında mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmışdır.

6. Redaktor- müəllif münasibətlərinin normallığı.

Ədəbi redaktə işində bu münasibətlərin normallığı çox mühüm şərtlərdən biridir. Redaktorla müəllif arasında normal münasibətlər olmadığı halda ədəbi redaktənin keyfiyyətinin yüksəkliyindən danışmağa dəyməz. Buradakı bir çox məsələlərin həlli məhz redaktorla müəllif arasındakı münasibətlərin üzərində qurulur və onun normallığını tələb edir. Əslində burada iki şəxsin əməkdaşlığından söhbət gedir. Redaktor bütün məsələlərdə müəlliflə əməkdaşlıq edə bilər, bu da müəllifin redaktorla münasibəti qurmaq bacarığından çox asılıdır. Ağıllı və təcrübəli müəlliflər yaxşı redaktorun bacarığından öz işlərinin xeyrinə ustalıqla bəhrələnilir.

Beləliklə, redaktə gərəkli və mürəkkəb iş olub, yuxarıda göstərilən amillərin mövcudluğunu tələb edir. Bu amillərdən heç birini ikinci dərəcəli hesab etmək olmaz. Onlardan birinin və ya bir neçəsinin çatışmaması redaktənin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

7.11. Əlyazmanın hərəkəti

Əlyazma nədir? Əvvəlcə bunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Əlyazma heç də əllə yazılmış mətn demək deyildir. Makinada yazılıb yaxud kompüterdə yığılıb nəşriyyata təqdim edilmiş hər bir mətn əlyazma adlanır.

Əlyazmanın hərəkəti onun nəşriyyata daxil olduğu andan başlayaraq çapa imzalanmaqla başa çatır. Əlyazmanın hərəkəti uzun və mürəkkəb bir yolu xatırladan zəncirvari proseslərdən ibarətdir. Əlyazmanın hərəkətinin birinci mərhələsi onun yoxlanıb nəşriyyat tərəfindən rəsmi qəbul edilməsi ilə başlayır. Nəşriyyata təqdim olunan əlyazmalar qoyulmuş tələblərə uyğun şəkildə hazırlanmalıdır. Burada əsasən texniki tələblər nəzərdə tutulur. Əlyazma aşağıdakı normativ tələblərə cavab verməlidir:

Mətn makinada təmiz yazılmalı yaxud kompüterdə yığılmalıdır;

Kağızın ölçüsü A4 formatında (210x297 mm) olmalıdır;

Mətn vərəqin bir üzündə yazılmalı, arxa üzü ağ buraxılmalıdır;

Mətn 1,5 intervalla yazılmalıdır. Hər sətirdə boşluqlar da sayılmaqla ən çoxu 60 işarə, hər səhifədə 30 sətir olmalıdır. Bir səhifədəki işarələrin sayı 1800-ü keçməməlidir;

Sətirbaşları dəqiq seçilməlidir;

Hər bir səhifədə mətnətrafı boşluqların ölçüləri eyni olmalıdır. Solda 25 mm, sağda 10 mm, yuxarıda 20 mm, aşağıda 25 mm boş yer saxlanmalıdır. Mətnin ölçülərinin eyniliyi bütün səhifələrdə gözlənilməlidir;

Əlyazmanın səhifələri əvvəldən axıra qədər ərəb rəqəmləri ilə ardıcıl olaraq sıralanmalıdır. Bu zaman hərflərlə göstərilmiş (1a, 2a və s.) sıralamalara yol verilməməlidir.

Birinci vərəqin yuxarı sağ küncündə əlyazmanın ümumi səhifələrinin sayı göstərilməlidir (məs: 1-320).

Nəşriyyata təqdim ediləcək əlyazmanın hər vərəqində beşdən artıq əl ilə düzəliş edilməsinə yol verilmir. Hər səhifədə əllə ən çoxu beş düzəliş edilə bilər;

Mətn kompüterdə 14 ölçülü şrifflə 1,5 intervalla yığılmalıdır;

Əlyazmanın mətnində verilmiş və nəşr üçün əhəmiyyət daşıyan başqa dillərdəki yazılar, fiqurların şərti işarələri, kompüterin yaddaşında əlifbası olmayan dillərdəki sözlər, riyazi və kimyəvi düsturlar, formullar, iri həcmli statistik cədvəllər, linqvistik mətnlərin transkripsiyaları, not yazıları və s. nəşriyyata əllə yazılmış formada təqdim edilə bilər. Bu zaman onların qara rəngli diyircəkli qələmlə yazılması və aydın görünməsi, səliqəliliyi vacib şərtidir:

Əlyazma nəşriyyata bir-birinin eyni olan iki nüsxədə təqdim edilməlidir:

Təkrar nəşr üçün hazırlanmış əlyazma bir nüsxədən ibarət ola bilər. Lakin bu zaman əvvəlki nəşrin bir nüsxəsi də əlyazma ilə birlikdə nəşriyyata verilməlidir. Təqdim edilmiş nüsxədə aparılmış düzəlişlər, ixtisarlər və əlavələr səliqə ilə öz əksini tapmalıdır;

Təkrar nəşr üçün əlyazma belə hazırlanır: mövcud nəşrdən iki nüsxə götürülüb sökülür, onun hər səhifəsi A4 formatlı vərəqin bir üzünə yapışdırılır. İki nüsxənin sökülməsi ona görədir ki, yapışdırma zamanı səhifələrdən biri arxada qalır və görünür. Təkrar çapa hazırlanan kitabın yapışdırılmış nüsxələrinin şriffləri səkkizlik keqldən kiçik olmamalı, yaxşı çap edilməli, aydın oxunmalıdır. Xırda şrifflə yığılmış səhifələrin yaxud mətnlərin üzü böyüdülməkə lazım olan yerlərə əlavə edilməlidir. Xırda düzəlişləri əllə səhifələrin kənarındakı ağ yerlərə yazmaq olar. Əlavələri və iri həcmli düzəlişləri kompüterdə yığıb öz yerinə yapışdırmaq lazımdır. Əgər əlavələr bir və ya bir neçə səhifədən ibarət olarsa, onları yerləşdiriləcəkləri səhifələrin sayına hərflər əlavə et-

məklə sıralamaq lazımdır. məs. 10a; 15a(b). Eyni zamanda həmin sıralamalar mətnin yerləşdiriləcəyi səhifənin də müvafiq yerində göstərilməlidir. Bununla redaktora, yığıcıya və korrektora həmin hissəyə mətn əlavə olunduğu barədə məlumat verilir.

Yığılmış mətnlərin nəşriyyata diskdə (elektron variantında) təqdim edilməsi də böyük önəm daşıyır və onlar arxivləşdirilir. Həm elektron, həm də kağız variantlarının arxivləşdirilməsi gələcəkdə baş verə biləcək bütün mübahisələrin aradan qaldırılması üçün ilkin mənbə olaraq əhəmiyyətlidir.

Əlyazmanın nəşriyyata təqdim edilməsi zamanı onun bütövlüyü yoxlanmalıdır. Əsas mətn, titl və rəqə, annotasiya, başlıqların siyahısı, şəkillər və şəkilaltı sözlər, illüstrasiyalar, ədəbiyyat siyahısı və s. əlyazmanın tərkibinə daxildir. Elektron variantını da buna aid etmək olar.

Müəllif öz fikirlərinin oxucuya dəqiq və aydın çatdırılması məqsədilə gərəkliliyi bütün qeydləri eləyir.

Məsələn:

Mətnə xüsusi nəzərə çatdırmaq istədiyi yerləri müxtəlif işarələrlə işarələyir (altını cızır, seçmə və heyrətlənmənin gərəkliliyi olub-olmadığını göstərir);

Başlıqların bir-birindən asılılıq səviyyəsini, rubrikalaşmanın ardıcılığını göstərir;

Düsturların və formulların düzgün yığılmasına dair şərhlər verir və s.

İllüstrasiya və şəkillərlə bağlı müəyyən tələblər irəli sürülür. Onlar ya çap üçün hazırlanıb təqdim edilir, yaxud onların əsasında yeniləri hazırlanır. Bunun üçün də təqdim edilən material yetərinə yararlı olmalıdır.

İllüstrasiya və şəkillərin nömrələri onların arxasında mətnə yerləşdirilmə ardıcılığına uyğun olaraq rəngli karandaşla qoyulur. Orijinal olmayan şəkillərdən istifadə edilərkən başqa nəşrlərin özünü təqdim etmək yaxud dəqiq adını göstərmək lazımdır.

Əlyazmanın nəşriyyata qəbul edilməsi zamanı onun həcminə də fikir verilməlidir. Əsərin məzmunu ilə həcmi arasındakı uyğunluq da gözlənilməlidir.

Əlyazmanın nəşriyyata təqdim edilməsinin bir neçə yolu var:

Müəllif ərizə ilə müraciət edir. Direktor dərkənar qoyub onu şöbəyə göndərir.

Müəllifin ərizəsinə baş redaktor dərkənar qoyur və bundan sonra əlyazma şöbəyə daxil olur.

Əlyazmanı birbaşa şöbə müdiri qəbul edir.

Birinci və ikinci hallarda əlyazmanın nəşriyyata daxil olması haqqında ümumi şöbədə kitabda qeyd edilir. Redaksiya müdiri yaxud kiçik redaktor imza edib əlyazmanı götürür. Redaksiyada əlyazmaların qəbulu kitabında hər bir əlyazması haqqında bütün məlumatlar göstərilir: Müəllifin soyadı, adı, iş yeri, telefonu, ünvanı, əsərin adı, həcmi, daxil olduğu tarix.

Əlyazma redaksiyada dəyərləndirilmək üçün redaktora verilir.

Deyilənlərdən aydın görünür ki, əlyazmanın nəşriyyata təqdim edilməsi və onun qəbulu heç də texniki bir iş deyildir. Bu işlə redaktorun, redaksiya müdirinin, hətta bəzi hallarda baş redaktorun məşğul olması onun kitab nəşri işində mühüm bir mərhələni təşkil etdiyini göstərir. Yəni bunu hər hansı bir müəllifin hazırladığı əlyazmanı gətirib nəşriyyata təqdim etməsi və çıxıb getməsi kimi başa düşmək olmaz. Kitabın nəşriyyat tərəfindən qəbul edilmə mərhələsi əsərin dəyərləndirilməsi, müqavilənin ilkin şərtlərinin razılaşdırılması və s. məsələlərlə bağlı olduğuna görə həm də hüquqi əhəmiyyət daşıyır.

Redaktorun əlyazmanı qəbul etdikdən sonrakı birinci işi onu oxuyub dəyərləndirməkdən ibarətdir. Redaktor əlyazma haqqında rəyini yazılı şəkildə təqdim edir. Əgər əlyazmanın təkrar işlənməyə ehtiyacı varsa, onu rəylə bir-

likdə müəlliflə qaytarır. Əlyazma bəyənildikdə onun nəşri ilə bağlı məsələlər həll edilir.

Redaktor əlyazmanı redaktə edib çapa hazırlayır. Redaktor, redaksiya müdiri və baş redaktor imzaladıqdan sonra əlyazma istehsalat şöbəsinə təqdim edilir. İstehsalat şöbəsinə də əlyazmanı texniki redaktor işləyir, eyni zamanda bədii redaktor öz üzərinə düşən işləri görür. Bu işlər qurtardıqdan sonra əlyazma mətbəəyə göndərilir. Birinci korrektura nisbətən çirkli olduğuna görə onu iki korrektor yoxlayır. Onlardan biri basma vərəqləri oxuyur, digəri orijinala baxır. İkinci korrektura nisbətən təmiz olur və korrektordan sonra redaktora verilir. Əgər onu çapa imzalamaq olarsa, onda redaktor, redaksiya müdiri və baş redaktor imzaladıqdan sonra əsər çapa göndərilir. Bu əlyazmanın nəşriyyatdakı hərəkətinin son mərhələsidir. Bəzi hallarda mətbəə çapa imzalandıqdan sonrakı düzəlişləri yoxlamaq üçün basma vərəqlərini bir daha nəşriyyata qaytarır. Əksər hallarda buna ehtiyac olmur.

Bundan sonra nəşriyyata kitabın ilk nüsxəsi gəlir. Ona qaranquş nüsxəsi də deyirlər.

VIII FƏSİL

Kitab ticarətinin təşkili

8.1. Kitab ticarəti. Kitabın oxucuya çatdırılması yolları

Nəşriyyat yaradıcılıq təşkilatı olsa da, eyni zamanda konkret bir istehsalat müəssisəsidir. Onun istehsal etdiyi məhsul kitab və kitabçalardır. Kitabın da bir əmtəə məhsulu olaraq həm istehsalçısı, həm də istehlakçısı var. Kitabın istehlakçısı oxucudur. Ona görə də kitabın nəşri ilə yanaşı, onun oxucuya çatdırılması da mühüm məsələlərdən biridir. Oxucusu olmayan yaxud vaxtında öz oxucusuna çatdırılmayan kitab dəyərini itirmiş pul kimidir.

Kitab xalqın, toplumun, ayrı-ayrı fərdlərin, bütövlükdə cəmiyyətin mədəni inkişafının əsas stimulverici mənbələrindən biridir. Bu gün nə ayrı-ayrı insanların, nə də cəmiyyətin mədəni inkişafını kitabsız təsəvvür etmək olmaz. Kitabı oxucuya çatdırmadan, onun istifadəsinə vermədən, kitabdakı bilikləri insanların malı etmədən, kitabın cəmiyyətin mədəni inkişafındakı vəzifəsini yerinə yetirməsini təmin etmək mümkün deyil. Bu işi başlıca olaraq kitab ticarəti qurumları yerinə yetirir. Bəs kitab ticarəti nədir?

Xalq təsərrüfatının ən mühüm sahələrindən biri də ticarətdir. Ticarət istehsal olunmuş hər hansı bir malı, məhsulu onun istehlakçısına çatdırmaq vasitəsidir. Ticarət qurumları istehsalçı ilə istehlakçı arasında birbaşa əlaqələndirici vəzifəsində çıxış edir. Mal və ya məhsulu birindən alıb digərinə satır. Xalq təsərrüfatının digər sahələrində olduğu kimi, kitab ticarətinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

Kitab gündəlik tələbat malı deyil. Paltar və ayaqqabı ticarəti ilə məşğul olanlar yayda qış, qışda yay malına tələbat olmadığını yaxşı bilirlər. Kitab satışı ilə məşğul olanlar da oxucunun tələbatını düzgün öyrənməli, öz işlərini onların tələbatları əsasında qurmağı bacarmalıdırlar.

Kitab satışı kitab istehsalının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Kitab istehsalının maliyyə xərcləri kitab satışından gələn gəlirlər hesabına ödənilir. Ona görə də kitab satışının yaxşı təşkili məhz kitab nəşrinin yaxşı təşkili deməkdir. Satılan hər kitab yeni bir kitabın dünyaya gəlişini stimullaşdırır.

Kitabın oxuculara çatdırılmasının müxtəlif yolları mövcuddur. Onlardan ən başlıcaları aşağıdakılardır:

Kitabın pərakəndə satış yolu ilə dükan və köşklərdən alınması;

Kitabxanalarda oxunması.

Kitabın kitabxanalarda oxunması vaxt itkisinin çoxluğu baxımından oxucuları o qədər də cəlb etmir. Kitabxanaya getmək, qayıtmaq, kitab sifariş vermək, onu gözləmək xeyli vaxt itkisinə səbəb olur. Həm də kitabxanada kitabı evdəki qədər rahatlıqla oxumaq olmur. Ona görə əksər oxucular yalnız tapılmayan kitabları oxumaq üçün kitabxanalara gedirlər. Onlar tapılması mümkün olan kitabları evdə oxumağa üstünlük verirlər. Kitab satışı ilə məşğul olanlar bu cür psixoloji halları da gözdən qaçırmamalıdırlar.

Kitab istehsalçıdan topdansa satış kitab ticarəti ilə məşğul olan qurumlar tərəfindən alınır və pərakəndə satış məntəqələrinə çatdırılır. Pərakəndə satış məntəqələri topdansa satış qurumunun özünün yaxud başqa bir qurumun dükan və köşkləri ola bilər.

Kitabxanalarda kitabla "Kitabxana kollektoru" təmin edilir.

Topdansa satış kitab ticarəti ilə Azərbaycanada "Azərkitab" və "Kənd-kitab" məşğul olmuşdur. "Azərkitab" şəhərləri, şəhər tipli rayon və qəsəbələrini, "Kəndkitab" isə adından gö-

ründüyü kimi, kənd rayonlarını və ucqar kəndləri kitabla təmin edirdi.

Hazırda "Kitabxana kollektoru" Mədəniyyət nazirliyinin bir qurumu kimi fəaliyyət göstərir. "Azərkitab"-ın və "Kəndkitab"-ın nə vaxtsa olduğunu isə yalnız köhnə kitabçılar bilirlər. Gənc nəslin yəqin ki, bu iki qurum və onların yaratdıqları kitab ticarəti şəbəkəsi haqqında heç bir bilgiləri yoxdur. Çünki həmin şəbəkənin dağılmasından artıq otuz ilə yaxın bir vaxt keçir. Bu şəbəkənin dağılması oxucunu kitabdan, kitabı da oxucudan uzaqlaşdırır.

8.2. 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda kitab ticarəti

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda mətbəə yaratmaq, qəzet və dərgi açmaq olduqca çətin idi. "Əkinçi" qəzetinin tamamilə çar xəfiyyə idarəsinin nəzarəti altında çıxması bu fikri söyləməyə əsas verir. Buna baxmayaraq Azərbaycanda 1920-ci ilə qədər bir neçə özəl mətbəə və nəşriyyat fəaliyyət göstərmişdir. Onlar öz fəaliyyətlərini yalnız iqtisadi-maliyyə baxımından nisbətən sərbəst şəkildə qurur və işləyirdilər. Çar xəfiyyə idarələri onların fəaliyyətinə siyasi baxımdan ciddi nəzarət edirdi. İmperyanın müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun gəlməyən hər hansı bir çap məhsulunun işıq üzünə gəlməsinə və yayılmasına icazə verilmirdi. Həmin nəşriyyat və mətbəələrdə qəzet, jurnal və digər çap məhsulları ilə yanaşı, az da olsa, kitablar və kitabçılar da buraxılırdı.

1920-ci ilə qədər Azərbaycanda heç bir kitab ticarəti təşkilatı olmamışdır. Həmin vaxta qədər kitab satışı mərkəzləşməmiş qaydada, qeyri-peşəkarlıqla və dağınıq halda həyata keçirilirdi. Bu işlə əsasən kitab həvəskarları və ziyalılar məşğul olurdular. Onların da bir tərəfdən maddi-texniki imkanları o qədər də güclü deyildi, digər tərəfdən belə həvəskar adamların sayı çox az idi. Bu işin əsas çətinliyi isə ondaydı ki, Azərbaycanda nəşr olunan kitabların ad və tiraj

göstəricilərinin son dərəcə az olması daimi bir kitab ticarəti qurumu yaratmağa, onu saxlamağa kifayət eləmir. Üstəlik çar xəfiyyə idarələri Azərbaycanda kitab nəşrinin bu qədər genişləndirilib, hətta kitab ticarəti şəbəkəsi yaradılmasına heç vəchlə qol qoya bilməzdilər. Kitab nəşri və yayımı daim nəzarətdə saxlanılırdı, müəyyən həcmi keçməməliydi, ən güclü təbliğat vasitəsi olan kitab və mətbuatın Azərbaycanda genişləndirilməsinin milli şüuru oyadacağını, milli dirçəlişi stimullaşdıracağını çar xəfiyyələri hamıdan yaxşı başa düşürdülər.

XIX əsrin axırları, XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövrdə xalqın maariflənməsinə, elmin, savadın, təhsilin, səhiyyənin yaranmasına və inkişafına çalışan, öz ömürlərini bu işə sərf edən, hətta var-dövlətlərini belə əsirgəməyən ziyalılar var idi. Ancaq bu cür ziyalıların həm maddi, həm də digər imkanları o qədər məhdud idi ki, onlar istədikləri işləri görə bilmirdilər. M. F. Axundov və Mirzə Şəfi Vazeh qəzet buraxmaq üçün mətbəə açmağa icazə alsalar da, maddi imkanları olmadığına görə avadanlıq və s. alıb onu qura bilməmişdilər. Varlı, dövlətli azərbaycanlılar arasında bir-iki nəfəri çıxmaq şərtilə elmə, təhsilə, kitaba, məktəbə pul verənlər olmamışdır. O dövrdə yaşamış Azərbaycan ziyalılarının həyat və yaradıcılığı ilə tanış olanda, "Əkinçi" qəzetini, "Molla Nəsrəddin" jurnalını oxuyanda onları çap edənlərin ürək yanğılarını aydın görmək mümkün olur.

1920-ci ilə qədər Azərbaycanda qəzet, jurnal və kitab nəşri, onların xalqa çatdırılması, məktəblər açılması, uşaqların məktəblərə cəlb edilməsi, dərslik və qələm-dəftərlə təmin olunması, sözün həqiqi anlamında, fədakarlıq, milli qəhrəmanlıq tələb edirdi və həmin işlə yalnız milli qəhrəmanlar məşğul idilər. Onlar bu millətin maariflənməsi yolunda əllərindən nə gəlirdisə, onu da elədilər. Lakin başqa millətlərin bu sahədə gördüklərinə baxanda Azərbaycan çox geri qalmışdır. Bu geriliyin acı nəticələrini Azərbaycan həmişə öz həyatında üzləşdiyi məğlubiyyətlərdən və itkilər-

dən sonra daha çox hiss etməyə başlamışdır. İbrət götürməli bir faktdır ki, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qarabağa köçürülmüş ermənilər hələ özlərinə ev-eşik tikməmiş, yerlərini isitməmiş mətbəə açdılar. Ermənilər bu yolla Azərbaycanın bütün mənəvi sərvətlərinə yiyələnib, onları mənimsədilər, özlərinə saxta tarix yazıb təbliğat apardılar, nəhayət Azərbaycan torpaqlarında ilk dövlətlərini yaratdılar. Onların bütün bu işləri görməyində kitabın və mətbuatın böyük rolu oldu.

Azərbaycanlılar isə, əksinə, kitab nəşrini gəlirsiz və gərəksiz bir sahə hesab edərək ona pul qoymadılar. Azərbaycanda kitab nəşri, satışı və oxucu kontingenti çox gec yarandı.

8.3. "Azərnəşr" in yaranması və Azərbaycanda kitab ticarətinin təşkili

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra kitab nəşrində, onun oxuculara çatdırılmasında yeni bir dövr başlandı. Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanov onillər boyu arzuladığı işləri həyata keçirmək üçün yaranmış imkan və şəraitdən vaxtında istifadə edərək "Azərnəşr" in yaradılması haqqında dekret imzaladı. Bu dekretin imzalanması Azərbaycanın mədəni həyatında böyük bir hadisə oldu. 1920-ci ilin 9 iyununda "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı "Azərnəşr" yaradıldı və fəaliyyətə başladı. "Azərnəşr" in ilk adı "Azərmərkəzimətbuat" idi. Yarandıqdan sonra ilk aylar "Azərnəşr" in maddi-texniki imkanlarının, kadr potensialının, poliqrafiya bazasının, materiallarla təchizatının zəif, əlyazmaların az olmasına baxmayaraq çətin və ağır şəraitdə belə nəşriyyat öz işini düzgün qurmuş, bütün mövcud vasitələrdən istifadə edərək kitab nəşrinin əsasını qoymuş, fəaliyyətini günbəgün genişləndirmişdir. Məsələ burasındadır ki, Nəriman Nərimanov "Azərnəşr" in fəaliyyətini daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. İlk gündən

“Azərnəşr”ə geniş səlahiyyətlər verilmişdir. Həmin vaxta qədər respublikada mövcud olan bütün mətbəə maşın və avadanlıqları, kağız ehtiyatları, kadr potensialı “Azərnəşr”in fəaliyyətinin düzgün və səmərəli qurulması məqsədilə nəşriyyatın tabeçiliyinə keçirilmişdir.

“Azərnəşr” universal və kompleks nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi kim yaradılmış və fəaliyyət göstərmişdir. Burada həm redaksiya-nəşriyyat işləri yerinə yetirilmiş, həm də hazırlanmış əlyazmalar onun öz mətbəəsində çap olunmuşdur. Bunlardan başqa, kitab məhsulunun lazım olan ünvanlara, o sıradan oxuculara çatdırılması işini də “Azərnəşr” yerinə yetirmişdir. Azərbaycan Ali İqtisadi Şurasının qərarı ilə mətbəə, cildxana, mərkəzi kitab anbarı, mərkəzi kağız anbarı, mərkəzi kitab mağazası, musiqi-not mağazası və musiqi alətləri emalatxanası “Azərnəşr” in tabeliyinə verilmişdir.

“Azərnəşr” fəaliyyətə başladığı ilk aylardan özünün kitab ticarəti şəbəkəsini yaratmış və onu günbəgün genişləndirmişdir. 1924-1925-ci illərdə bu şəbəkə artıq bir çox şəhər və rayonları əhatə edirdi. Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Nuxada (indiki Şəkidə), Qubada, Ağdamda, Ağdaşda, Salyanda və digər yerlərdə “Azərnəşr”in kitab ticarəti ilə məşğul olan şöbələri yaradılmışdır və fəaliyyət göstərirdi. Bakı şəhərində “Azərnəşr”in bir neçə kitab dükkanı və köşkükdə kitab satılırdı. Bibiheybətdə, Suraxanıda, Balaxanıda, Vağzalyanında da belə köşk və dükanlar açılmışdır. Bunların ardınca müşahidələr aparılmış, ehtiyac duyulan yerlər müəyyənləşdirilmiş, Bərdədə, Ordubadda və digər rayonlarda da kitab köşkləri açılıb istifadəyə verilmişdir. 1925-1926-cı illərdə artıq demək olar ki, Azərbaycanın bütün qəza mərkəzlərində və iri yaşayış məntəqələrində “Azərnəşr”in kitab ticarəti ilə məşğul olan şöbələri yaradılmışdı. Həmin şöbələrin fəaliyyəti nəticəsində kitab satışının həcmi xeyli genişləndirilmiş, oxucuların kitabla təminatı yaxşılaşdırılmışdır. Həmin şöbələr yalnız kitabı satmaqla kifayətlənmir, yerlərdə oxucularla söhbətlər aparır, hansı kitablara daha

çox tələbat olduğunu öyrənir və bunları ümumiləşdirərək nəşriyyata məlumat verirdilər.

“Azərnəşr”in kitab ticarəti şöbəsi yalnız öz nəşrlərini deyil, sovet respublikalarından, o cümlədən Rusiyadan aldığı kitabları da yayırdı. 1924-cü ildən Bakıda RSFSR Dövlət Nəşriyyatının ticarət şöbəsi açılmışdı. Sonra bu şöbə bağlanmış və həmin işi “Azərnəşr” öz üzərinə götürmüşdür.

“Azərnəşr”də kitab nəşri sahəsində uğurlu işlər görülür, zəngin təcrübə toplanır, eyni zamanda onun tərkibində geniş kitab satışı şəbəkəsi formalaşdırılırdı. Bu şəbəkə qısa müddətdə böyük bir quruma çevrilib, kitab satışı sahəsində planlı və sistemli şəkildə fəaliyyət göstərirdi. “Azərnəşr”in kitab satışı şöbəsi kitab-oxucu münasibətlərinin yaradılmasında, kitabın Azərbaycanın mədəni həyatına daxil olmasında böyük işlər görmüşdür.

1933-cü ilin avqust ayının 1-nə kimi Azərbaycanda kitab ticarəti ilə məhz “Azərnəşr”in kitab satışı şöbəsi məşğul olmuşdur.

8.4. Ərəb və rum rəqəmlərinin əvəzlənməsi

Kitab nəşri işində tez-tez ərəb və rum rəqəmlərindən istifadə edilir və onların bir-birilə əvəzlənməsi lazım gəlir. Xüsusilə qədim əlyazmalarla və tərcümə ədəbiyyatı ilə işləyərkən onlarda rum rəqəmlərinə rast gəlinir. Mətnin oxucuya anlaşılıqlı olması üçün həmin rəqəmlərin əvəzlənməsi vacib işlərdən biridir. Çoxları isə bu işi bacarmırlar. Bunları nəzərə alıb aşağıda rəqəmlərin əvəzlənmə cədvəlini veririk.

I-1	VII-7	XIII-13	XIX-19	XXV-25
II-2	VIII-8	XIV-14	XX-20	XXVI-26
III-3	IX-9	XV-15	XXI-21	XXVII-27
IV-4	X-10	XVI-16	XXII-22	XXVIII-28
V-5	XI-11	XVII-17	XXIII-23	XXIX-29
VI-6	XII-12	XVIII-18	XXIV-24	XXX-30

Cədvəlin birinci hissəsində 30-a qədər bütün rəqəmlər ardıcıl göstərilmişdir. İkinci hissədə ardıcılıq dəyişmişdir.

XL-40	CX-110	CLXXX-180	CCLX-260
L-50	CXX-120	CXC-190	CCLXX-270
LX-60	CXXX-130	CC-200	CCLXXX-280
LXX-70	CXL-140	CCX-210	CCXC-290
LXXX-80	CL-150	CCXX-220	CCC-300
XC-90	CLX-160	CCXXX-230	
C-100	CLXX-170	CCXL-240	
		CCL-250	

Cədvəlin ikinci hissəsində rəqəmlər on-on artmış, 40-dan 300-ə qədər olan rəqəmlər verilmişdir. Səksən və yüz səksən saylarını başqa cür də yazmaq olur: $XXC=80$ və $XXCC=180$. Birincidə toplama, ikincidə çıxma aparılır. Bu qayda axırı səksən olan bütün rəqəmlərə aiddir. Lakin ondan çox az istifadə edilir. Onları toplama ($50+30=80$) yolu ilə LXXX kimi yazmaq daha doğrudur.

Burada onluqlar arasındakı rəqəmlərin hamısının göstərilməsinə ona görə ehtiyac yoxdur ki, onlar 10-dan 20-ə, 20-dən 30-a qədər olan rəqəmlərdəki kimi təkrar olunur. Məsələn, L əllidir, LV=55, LVIII=58 deməkdir.

CCC-300	DCCC-800	MCCC-1300
CD-400	CM-900	MCD-1400
D-500	M-1000	MD-1500
DC-600	MC-1100	MDC-1600
DCC-700	MCC-1200	MDCC-1700

Cədvəlin üçüncü hissəsində yalnız yüzlüklər göstərilmişdir. Məsələn, C yüzdür. Onun iki dəfə təkrarı (CC) 200-ə, üç dəfə təkrarı (CCC) 300-ə bərabərdir. Üç yüz sayını beş yüzdən iki yüzü çıxmaqla da almaq olur: $CCD=300$. Eyni qayda 800 sayına da aiddir: $CCM=800$. Bu mindən (M) iki yüz (CC) çıxıldığını göstərir. Qalan rəqəmlərin alınması yuxarıda göstərilən qaydalarla eynidir. Əgər bizə 324 lazımdırsa onda 24-ü göstərən işarələri 300-ün arxasına artırırıq: CCCXXIV. Qalan bütün rəqəmlər bu qayda ilə alınır:

MM=2000	$\bar{V}=5000$	$\bar{V}MMM=8000$
MMM=3000	$\bar{V}M=6000$	$M\bar{X}=9000$
$M\bar{V}=4000$	$\bar{V}MM=7000$	$\bar{X}=10000$

Cədvəlin dördüncü hissəsində yalnız minliklər göstərilmişdir. Qalan rəqəmlərin alınması o qədər də çətin deyil. Tutaq ki, məndə $\bar{V}MMDCCCXCV$ rəqəminə rast gəlinmişdir. Həmin rəqəmi ərəb rəqəminə çevirmək üçün cədvəlin əvvəldə verilmiş hissələrindən istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Məsələn, $\bar{V}MM$ 7000-in işarəsidir. DCCC-800-ü göstərir. XC-90, V isə beşdir. Deməli, yuxarıdakı rəqəm ərəb rəqəmi ilə əvəzlənəndə 7895 alınır.

Yuxarıda rum rəqəmlərinin bəzi işarələrinin üstünə xətt qoyulduğunu gördük. İşarələrin sayını çoxaltmamaq məqsədilə üstünə xətt qoymaqla onlardan təkrar istifadə edilir. Bu sistemdə hər hansı bir işarənin üstünə xətt qoyanda onun miqdarı min dəfə artır. Məsələn, əgər X 10-dursa, onun üstünə bir xətt qoyanda 10 000 (on min) alınır: $\bar{X}=10\ 000$. Yaxud M 1000-i göstərirsə, onun üstünə xətt qoyanda $\bar{M}=1\ 000\ 000$ (bir milyon) eləyir.

$\bar{X}\bar{X}=20000$	$\bar{L}\bar{X}=60000$
$\bar{X}\bar{X}\bar{X}=30000$	$\bar{L}\bar{X}\bar{X}=70000$
$\bar{X}\bar{L}=40000$	$\bar{L}\bar{X}\bar{X}\bar{X}=80000$
$\bar{L}=50000$	$\bar{X}\bar{C}=90000$
	$\bar{C}=100000$

Cədvəlin beşinci hissəsində on minliklər verilmişdir. Qalan rəqəmləri almaq üçün yenə də yuxarıdakı kimi, cədvəlin əvvəlki hissələrində verilmiş qaydalardan istifadə etmək lazımdır. Məsələn, əgər bizə 85746 lazımdırsa, əvvəlcə 80000 ($\bar{L}\bar{X}\bar{X}\bar{X}$), sonra 5000 (\bar{V}), ardınca 700 (DCC) və nəhayət 40 (XL) və 6 (VI) rəqəmlərini bildirən işarələri bir-birinin arxasınca düzürük: $\bar{L}\bar{X}\bar{X}\bar{X}\bar{V}DCCXLVI$.

$\bar{C}\bar{C}=200\ 000$	$\bar{D}=500\ 000$	$\bar{D}\bar{C}\bar{C}\bar{C}=800\ 000$
$\bar{C}\bar{C}\bar{C}=300\ 000$	$\bar{D}\bar{C}=600\ 000$	$\bar{C}\bar{M}=900\ 000$
$\bar{C}\bar{D}=400\ 000$	$\bar{D}\bar{C}\bar{C}=700\ 000$	$\bar{M}=1000\ 000$

Cədvəlin altıncı hissəsində rəqəmlər yüz min, yüz min artmışdır. Yüz minliklər arasındakı rəqəmləri almaq üçün yenə yuxarıdakı rəqəmlərdən və qaydadan istifadə etməyi bacarmaq kifayətdir. Məsələn, 687793 rəqəmini belə alırıq: $\bar{D}\bar{C}=600\ 000$; $\bar{L}\bar{X}\bar{X}\bar{X}=80\ 000$; $\bar{V}MM=7000$; $D=500$; $XC=90$; $III=3$. Bu işarələrin ardıcıl düzülüşü 687593=ə bərabər olur: $\bar{D}\bar{C}\bar{L}\bar{X}\bar{X}\bar{X}\bar{V}MMDXCIII$.

Rum rəqəmləri ilə işləmək o qədər də çətin deyil. Burada bir-birini təkrarlayan dəqiq qaydalar var, onları bilmək lazımdır. 1-dən 10-a və 10-dan 20-ə qədər olan yazılışlar bu qaydaların ən sadə formasıdır. Məsələn, V beşi, I biri göstərir. 6 yazmaq üçün beşin üstünə bir gəlinir: VI. X ondur, doqquz almaq üçün ondan bir çıxılır: IX. Rəqəm artdıqca kiçik rəqəm böyük rəqəmdən sonra, azaldıqda əvvəl yazılır. Bu qayda yüzliklərdə, minliklərdə və s. olduğu kimi təkrarlanır. Bundan başqa, X 10-u, XX 20-ni göstərir, yəni

10+10. Bu qayda da bütün rəqəmlərdə gözlənilir. Məsələn, C 100-ə, CC 200-ə, CCC 300-ə, M 1000-ə, MM 2000-ə, MMM 3000-ə, \bar{X} 10000-ə, $\bar{X}\bar{X}$ 20000-ə, \bar{C} 100 000-ə, $\bar{C}\bar{C}$ 200 000-ə və s. bərabərdir.

Rum rəqəmlərindəki bu qayda əslində ərəb rəqəmlərindəkinin eynidir. Birincidə X 10-nu, XX 20-ni, XXX 30-u göstərsə, ikincidə 10 onu, 20 iyirmini, 30 otuzu və s. göstərir. Prinsipin eyniliyi rum rəqəmlərinin əsas işarələrini bildikdən sonra onlarla işləməyi xeyli asanlaşdırır.

Avropada işarələrin üstünə xətt qoymaqla onların miqdarını min dəfə artırmaq xeyli sonralar düşünülmüşdür. Eramızın mininci illərinə qədər Avropada milyon sayını bilmirdilər və onu yazmağa da ehtiyac yoxuydu.

Rum rəqəmləri ilə işləyərkən bütün çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün yuxarıda göstərilən işarələri və qaydaları bilmək kifayətdir. Onların əsasında istənilən ərəb rəqəmini rum, rum rəqəmini ərəb rəqəmi ilə asanlıqla əvəzləmək olur.

On minə qədər rum rəqəmlərinin yazılışı ərəb rəqəmlərinə nisbətən daha çox yer tutur. Ərəb rəqəmlərinin hər birinin bir işarəsi var. Burada ədəd neçə rəqəmlidirsə, o qədər də işarə olur. Ərəb rəqəmlərində 1 işarəsi onun arxasındakı rəqəmlərin sayından asılı olaraq təkliyi, onluğu, yüzlüyü, minliyi, on minliyi, yüz minliyi və s. göstərir. Yəni 1 rəqəminin arxasına bir 0 yazanda on, iki 0 yazanda yüz, üç 0 yazanda min və s. alınır. Rum rəqəmlərində isə belə deyil. Burada bir rəqəmi göstərmək üçün bəzən üç, dörd, hətta beş işarədən istifadə edilir. Məsələn, $\bar{D}\bar{C}\bar{L}\bar{X}\bar{X}\bar{X}\bar{V}MMDXCIII$ rəqəmində on beş işarə var. Burada təkə 8 rəqəmi dörd işarəylə göstərilmişdir. Ərəb rəqəmləri ilə yazanda isə burada cəmi altı işarədən istifadə edilir: 687593. Çünki bu, altı rəqəmli ədəddir. Bundan başqa, rum rəqəmlərini oxumağı çox adam bacarmır. Bunu gündəlik təcrübədə də görmək mümkündür. Rum rəqəmlərindən az istifadə olunması da yəqin ki, bu çətinliklərlə bağlıdır. Ərəb rəqəmlərini yazmaq və oxumaq

isə olduqca asandır. Bəlkə asanlıqna görə onlar daha geniş yayılıb və bütün dünya ondan istifadə edir. Rum rəqəmlərini düzgün yazmaq və oxumaq üçün isə işarələri dəqiq yadda saxlamaq, bir də yuxarıdakı qaydaları bilmək bəs eləyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

Abid Əmin. Mirzə Fətəli Axundovun mətbuat münaşiqələri. "İnqilab və mədəniyyət" ("Azərbaycan") jur. Bakı.1936. №3.

Allahverdiyev B. V. Ümumi kitab tarixi. Bakı. 2003.

Allahverdiyev B.V. Kitabşünaslığın əsasları. Bakı. 2011.

Allahverdiyev B.V. Kitablər haqqında kitab. Bakı. "Gənclik". 1972.

Axundov M. F. Əsərləri. III cild. II c. Bakı. 1951.

Axundov M. F. Əsərləri. III cild. III c. Bakı. 1955.

Axundov B., Mahmudov M. Nəşriyyat işinin əsasları. Bakı. "Azpoliqraf". 2006.

Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. 1966. (1956).

Azərbaycan kitabı. III c-də. I c. (Tərtib edən İ.Y.Əliyev). Bakı. 1963. 220 səh.

Azərbaycan kitabı. III c-də. II cild. I kitab. (Tərtib edənlər: V. C. Mirzəyeva, M. Ə. Zabalova, H. A. İsmayılova). Bakı. "Yazıçı" 1982.

Həsənov Hacı. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. Bakı. "Azərnəşr" 1989. 255 səh.

Rüstəmov T. Ədəbi redaktənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı. "Maarif". 1981.

İlk Azərbaycan kitabı (Tərtibçi Aydın Xəlilov). Bakı. "Şərq-Qərb" nəşriyyatı. 1995.

Mirəhmədov Ə., Həsənov H. Sovet Azərbaycanının kitab mədəniyyəti, Bakı. "Azərnəşr". 1975.

Quliyev H. Azərbaycanda nəşriyyat və poliqrafiya işi. Bakı. 1962.

Zəkiyev İ. Mirzə Fətəli Axundov və kitab mədəniyyəti. Bakı. 1974.

Kəndli Q. Azərbaycan klassiklərinin Misirin Xidiviyyə kitabxanasında saxlanılan əsərləri haqqında (Azərbaycan SSR EA Xəbərləri) (ictimai elmlər seriyası). Bakı. 1958. Sayı 3.

Səidzadə Ə. Mirzə Fətəli ilə Mirzə Şəfinin mətbəə açmaq üçün çalışmaları ("Ədəbiyyat" qəzeti), 11 oktyabr 1940.

Vəliyev İ. Ö. Redaktənin əsasları. Bakı. "Günəş" nəşriyyatı. 2005.

Fərzəli Əjdər. Gəmiqaya-Qobustan mədəniyyəti. Bakı. 2008.

İslam Sadıq. Şumerdə izim var. Bakı. "Azərənşr". 2008.

İslam Sadıq. Azərbaycanın əlyazma kitabları. "Təzadlar" qəzeti, 15, 20 iyun 2013.

Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. II cildə. 1-ci cild (Tərtib, müqəddimə, lüğət və izahlar Əzizəğa Məmmədovundur). Bakı. "Azərənşr". 1975.

Fpidrix Bodenştedt. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr ("Şərqdə min bir gün" kitabından. Alman dilindən tərcümə edən Akif Bayramov). Bakı. "Yazıçı". 1987.

"Əkinçi" (Transl. və tər. edəni: Turan Həsənzadə, ön sözün müəllifi və redaktoru Əziz Mirəhmədov). Bakı. 2005.

Məhəmmədəli Tərtiyət. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı. "Azərənşr". 1987.

Orta əsr Azərbaycan kitab mədəniyyəti (Tərtib edən C. Qəhrəmanov) Bakı: Işıq, 1991,

N. Həsənzadə. Kitab nəşri mədəniyyətdir. "Ədəbiyyat qəzeti", 1991, 27 sentyabr.

A. Eminov. Kitab nəşri mədəniyyəti. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. Bakı. 1986, 15 avqust.

Kitabın içindəkilər:

I fəsil. Kitab anlayışı. Qədim kitablar	3
1.1. Kitab nədir	3
1.2. Yazının kəşfi. Yazıdan kitab.....	6
1.3. Qədim kitablar	13
1.4. Əlyazma kitabları.....	19
1.5. Kitab mədəniyyəti.....	23
1.6. Kitabın cəmiyyətdə rolu	26

II fəsil. Azərbaycanda kitab	29
2.1. Qobustan və Gəmiqaya dünyanın ilk açıq kitab muzeyidir	29
2.2. Türk xalqlarında yazı və əlifba mədəniyyəti ..	32
2.3. Azərbaycanın qədim kitabları	37
2.4. Azərbaycanın əlyazma kitabları	40
2.5. İlk mətbəələrin yaranması	52
2.6. Azərbaycan kitabı	55
2.7. Azərbaycanın ilk çap kitabları	58
2.8. Azərbaycanda kitab və nəşriyyat tarixinin öyrənilməsi	70

III fəsil. Azərbaycan ziyalıları və kitab

3.1. Nizami Gəncəvi və kitab	81
3.2. Nəsirəddin Tusi və kitab	82
3.3. Şah İsmayıl Xətayi və kitab	85
3.4. Mirzə Şəfi Vəzeh və kitab	92
3.5. Mirzə Fətəli Axundov və kitab	95
3.6. Həsən bəy Zərdabi və kitab.....	98
3.7. Nəriman Nərimanov və Azərbaycan kitabı.....	100

IV fəsil. Çap maşını və kitab nəşri	109
4.1. Çap maşınının kəşfi. Kitab nəşrində dönüş	109
4.2. Kitab nəşrinin mətbəə mərhələsi	112
4.3. Poliqrafiya materialları	117

V fəsil. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı	120
"Azərənşr" in yaranması və Azərbaycanda kitab mədəniyyəti	120
5.1. "Azərənşr" in yaranma tarixi	120

5.2. "Azərnəşr" in fəaliyyəti	126
5.3. "Azərnəşr" in bazasında yaranmış nəşriyyatlar	131
5.4. "Azərnəşr" və Azərbaycanda kitab mədəniyyəti	138
5.5. Nəşriyyatın quruluşu	141
VI fəsil. Kitabın texniki göstəriciləri	152
6.1. Kitabın məzmununa görə növləri	152
6.2. Kitabın üz qabığına görə növləri	155
6.3. Kağızın və kitabın ölçüləri. Format anlayışı	160
6.4. Bir səhifənin mətnli və mətnsiz hissələrinin nisbəti.....	167
6.5. Kitabın həcmnin hesablanması	169
VII fəsil. Nəşriyyatda redaktə işi	174
7.1. Redaktor sənəti.....	174
7.2. Nəşriyyat redaktorunun vəzifələri haqqında	177
7.3. Redaktənin ilkin prinsipləri	184
7.4. Redaktə işinin əsas məqsədi.....	195
7.5. Əlyazmanın dəyərləndirilməsi	197
7.6. Redaktor–müəllif münasibətləri.....	202
7.7. Nəşriyyat redaktoru. Redaktə işi	206
7.8. Redaktənin növləri	208
7.9. Redaktənin mürəkkəbliyi. Redaktə normaları	212
7.10. Redaktənin sxemi və onun keyfiyyətinə təsir göstərən əsas amillər	216
7.11. Əlyazmanın hərəkəti	226
VIII fəsil. Kitab ticarətinin təşkili.....	231
8.1. Kitab ticarəti. Kitabın oxucuya çatdırılması yolları	231
8.2. 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda kitab ticarəti	233
8.3. "Azərnəşr" in yaranması və Azərbaycanda kitab ticarətinin təşkili	235
8.4. Ərəb və rum rəqəmlərinin əvəzlənməsi	237

İslam Sadıq
(Sadıqlı İslam Hüseyn oğlu)

Azərbaycanda kitab mədəniyyəti

Nəşriyyat redaktoru:
Səkinə Səmədova

Texniki redaktor:
Ellada Səfəraliyeva

Çapa imzalanıb: 23.07.2019.

Kağız formatı 60x90 1/16;

Həcmi: 15,50 ç. v.

Tirajı: 500

Kitab "Renessans-A" Nəşriyyat Evinə
səhifələnməmiş və hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.